

THALASSA

Pszichoanalízis–társadalom–kultúra

2000/2–3

MEGHASADT MÚLT ÉS JELEN –
PSZICHOANALÍZIS KELETEURÓPÁBAN

<i>Válacki Anna</i>	„Láttam, hogy a mult meghasadt”
<i>Kassai György</i>	Ferenczi és József Attila
<i>Hárs György Péter</i>	Thalassa, avagy a szimbólum regressziója
<i>Hugo Klajn</i>	Hamlet lelkiismerete
<i>Žarko Trebješanin</i>	A nem mindennapi élet pszichopatológiája
<i>Adam Bžoch</i>	A pszichoanalízis szlovákiai recepciója
<i>Christfried Tögel</i>	Varga Jenő és a pszichoanalízis

Tisztelt Olvasónk, kedves Barátunk!

Mint nyilván Ön is tudja, ma Magyarországon sem a mi lapunk, sem a hozzánk hasonló folyóiratok nem tarthatók fenn pusztán a lap eladásából származó árbevételből. A *Thalassa* egy-egy példányának előállítására több mint 1200 Ft, míg eladási ára jelen, dupla számunknál is csak 700 Ft, melynek kevesebb mint a fele marad a mienk, azaz fordítható a soron következő szám előállítására. A *Thalassa* fenntartásához így külső támogatásra is szükség van. Ugyanakkor a jelen kultúrpolitikai helyzet ennek nem kedvez. Mindazonáltal szeretnénk, ha folyóiratunk a következő években is az eddigihez hasonló színvonalon, kiállításban, terjedelemben és gyakoriságban jelenhetne meg, juthatna el Önhöz, Önökhöz.

Mindazok a kedves Olvasók, akiknek lehetősége és kedve van lapunknak a megvásárláson túli támogatására, az ABN-AMRO Bank Rt. 10200902-32711015 sz. számlára juttathatják el adományukat (a *Thalassa* Alapítvány adószáma: 18013784-1-42). Szerkesztőségünk emellett írásban, telefonon, e-mailen, személyesen várja ötleteiket, javaslatokat a szponzorálási lehetőségek bővítésével kapcsolatban.

Tisztelettel
A szerkesztőbizottság

THALASSA görögül tengert jelent. Idegen nyelveken ez a címe Ferenczi Sándor egyik nevezetes írásának, a **Katasztrófák a nemi működés fejlődésében** című könyvének. Folyóiratunk címével Ferenczi klasszikus művére, s egyben az őstenger, a forrás, az anyaméh, a kezdet szimbolikájára kívánunk utalni.

Az 1989-ben alapított és 1990 óta megjelenő **Thalassa** a huszadik század elejének ahhoz a hagyományához nyúl vissza, amelyben a pszichoanalízis a korabeli kultúrával, irodalommal, társadalomtudománnyal szoros összhangban hatott és fejlődött. A **Thalassa** ezt a hagyományt igyekszik feleleveníteni, ugyanakkor arra törekszik, hogy lépést tartson a modern társadalomtudományok és a pszichoanalízis legújabb fejleményeivel is.

A **Thalassa** nem pszichoanalitikus szakfolyóirat. „Műhely” rovatunkban azonban szívesen közlünk klinikai-terápiai vagy technikai-módszertani cikkeket, esetismertetések is, különösképpen olyanokat, amelyek általánosabb, történeti vagy elméleti szempontból is figyelemreméltóak. A **Thalassa** független folyóirat, nem kötelezi el magát egyetlen lélekelemzési irányzat mellett sem, de hangsúlyozott figyelemben kívánja részesíteni a pszichoanalízis filozófiai és társadalomtudományi alapjait és alkalmazási lehetőségeit bemutató és elemző írásokat. Feladatának tekinti, hogy hírt adjon az ilyen irányú hazai és külföldi törekvésekről. Mint interdiszciplináris folyóirat, hasábjai nyitva állnak a humán tudományok minden olyan művelője számára, akinek kérdésfelvetései a pszichoanalízissel érintkeznek, és ezzel kapcsolatban érdemi mondanivalója van.

Lapunk első tíz évfolyamának szerzői katalógusát az 1999/ 2–3. számunk tartalmazza.

A **Thalassa** évi három számmal jelentkezik; a 2. és 3. számot általában összevontan adjuk ki. Előző, 2000/1. számunk fő témája a **gyermekotthoni nevelés és a pszichoanalízis kapcsolata** volt. Következő, 2001/1. számunk többek között az **amerikai emigrációba került magyar pszichoanalitikusok életművével, a Freud-értelmezések vitatott kérdéseivel, valamint a korai kötődés problémáival** foglalkozik.

Ára: 700,- Ft

TARTALOM

TANULMÁNYOK

- Valachi Anna*: „Láttam, hogy a múlt meghasadt”. Terápiás modellből mágikus önteremtési rítus 3
- Kassai György*: Ferenczi-hatások nyomai József Attila pszichoanalitikus írásaiban 27
- Hárs György Péter*: Thalassa, avagy a szimbólum regressziója 35
- A PSZICHOANALÍZIS SZERBIÁBAN
- Žarko Trebješanin*:
A pszichoanalízis Szerbiában ... 57
- Žarko Trebješanin*: Hugo Klajn kritikái pszichoanalízise 65
- Hugo Klajn*:
Hamlet lelkiismerete 85
- Žarko Trebješanin*: A nem mindennapi élet pszichopatológiája ... 101

FÓRUM

- André Green levele 149

MŰHELY

- Kathleen Kelley-Lainé*:
Szexuális kíváncsiság, trauma és a nyelvzavar. Ferenczi Sándor munkásságának jelentősége napjainkban 163

- Agárdiné Malek Zsuzsanna*:
Oedipus és Élektra komplexusa. A két alapkonfliktus múltja és jelene Szophoklész három drámája alapján 177

ARCHÍVUM

- Adam Bžoch*: Terebessy Károly és a pszichoanalízis szlovákiai recepciója a negyvenes években 193
- Christfried Tögel*: Varga Jenő, a pszichoanalízis, a Tanácsköztársaság és a sztálinizmus... 207
- Ferenczi és Groddeck a házasságról (*Rudolf Pfitzner*) 221
- Ferenczi Sándor budapesti lakóhelyei (*Mészáros Judit*) ... 229

KÖNYVEK

- Žarko Trebješanin*: Psihoanaliza na razmedju vekova (*Radics Viktória*) 231
- Virág Teréz: Children of Social Trauma (*Erős Ferenc*) 236

- HÍREK, INFORMÁCIÓK 241

- ENGLISH SUMMARIES 242

- CONTENTS 248

THALASSA

A Ferenczi Sándor Egyesület lapja

ALAPÍTVÁ 1989-BEN

Thalassa Alapítvány, Budapest

11. évfolyam, 2–3. szám, 2000.

A szerkesztőség tagjai

BAKÓ TIHAMÉR, BÓKAY ANTAL, ERŐS FERENC (felelős szerkesztő),
HÁRS GYÖRGY PÉTER, HIDAS GYÖRGY, ROBERT KRAMER,
MÉSZÁROS JUDIT, VAJDA JÚLIA

Olvasószerkesztő

PALKÓ MAGDA

Szerkesztőségi titkár

KOVÁCS ANNA

A kézirat előkészítésében közreműködött

BORGOS ANNA, TAKÁCS MÓNIKA

E számunk megjelenését

a **Magyar Soros Alapítvány**,
a **Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma**,
a **Nemzeti Kulturális Alapprogram**
és a **Pécsi Tudományegyetem**
támogatta

A kéziratokat a következő címre kérjük elküldeni:
Thalassa szerkesztősége, c/o MTA Pszichológiai Kutató Intézet,
1132 Budapest, Victor Hugo utca 18–22.
Tel., fax: (36-1) 239-6043
E-mail: thalassa@mtapi.hu
Honlap: <http://www.mtapi.hu/thalassa>

A Thalassa a Pécsi Tudományegyetem Pszichológiai Doktori Iskolája
elméleti pszichoanalízis alprogramjának és az MTA Pszichológiai
Kutató Intézetének közreműködésével készül.

Terjeszti a Sziget Rehabilitációs Szövetkezet
1078 Budapest, Murányi u. 21.
Tel.: (36-1) 342-7158
és a FOLI
Előfizethető a terjesztőnél.

ISSN 0865-9362
Thalassa Alapítvány, 2000
Felelős kiadó: VAJDA JÚLIA
Nyomdai előkészítés: KISS GYULA
Borítóterv: SURÁNYI ANDRÁS
Megjelent 1000 példányban

TANULMÁNYOK

„LÁTTAM, HOGY A MULT MEGHASADT”**Terápiás modellből mágikus önteremtési rítus**Valachi Anna*

József Attila talányos indíttatású és műfajú *Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben* című írásának alkotás-lélektani indítékain töprengve nem hagyott nyugodni egy fontos kulcsszó, melynek alapján a különös mű szellemi inspirátorát is azonosíthattam. A kulcsszó: a *nyelvezavar*, melynek ontológiai érvényű, posztmodern nyelvfilozófiai értelmezésére Bókay Antal vállalkozott *A pszichoanalitikus narratíva* című, József Attila szabad ötleteit elemző tanulmányában.¹ A költő eszmerendszerét intenzíven befolyásoló szellemben pedig dr. Ferenczi Sándorra, Freud legkedvesebb magyar orvos-tanítványára, a pszichoanalízis elméletének népszerűsítőjére és a terápia megújítójára ismerhetünk, aki a kezelések során a Freud által szorgalmazott apai szigor helyett a pácienssel való teljes azonosulásra, anyai megértésre és szeretetre, sőt kölcsönös analízisre törekedett.

A felnőttek és a gyermek közötti félreértések forrását „nyelvezavarnak” elkeresztelő Ferenczi egész életműve és terápiás szemlélete intenzív hatást gyakorolt József Attila gondolkodására – annak ellenére, hogy „a pszichoanalízis enfant terrible”-jének tartott orvos utolsó műveit az ortodox freudizmus hívei eretnek szelleműnek minősítették, őt magát pedig szembeállították mesterével, majd elmebeteg hírét keltették – természetesen alaptalanul. Mindenesetre Ferenczi 1933 májusá-

* Előadás a „Határ-lét és perem-szöveg. József Attila pszichoanalitikus írásai” című műhelykonferencián (Pécsi Tudományegyetem, 2000. március 10-11.).

¹ Bókay Antal: *A pszichoanalitikus narratíva. József Attila: „Szabad ötletek jegyzéke” (Irodalomismeret, 1992/2-3. 41-51.)*

ban bekövetkezett halála után külföldön is, itthon is egyre ritkábban hivatkoztak kollégái a pszichoanalízis legeredetibb gondolkodású orvos-tudósának műveire.

József Attila verseiben és önelemző írásaiban azonban számos esetben szövegszerűen is kimutatható a hatása. Feltételezésem szerint a *Szabad-ötletek jegyzékét* is a Ferenczi által pszichoanalitikai szakkifejezéssé avatott „nyelvezavar” ihlette.²

* * *

A mű szokatlan, kéthangú intonációja, a kétféle életkori élményt és tapasztalatot tükröző nyelvi megformálás számtalan olvasatot kínál a szövegfejtőknek, s ez a tény a befogadói oldalon sajátos kommunikációs defektet idézett elő. Emiatt nem sikerült mindmáig tisztázni: mi oka lehetett a költőnek, hogy e nyelvi kísérletnek is fölfogható, pszichoanalitikus esszéjében váltakozva fejezze ki magát a gyermek és a felnőtt kétféleképpen gátlástalan beszédmódján. A sajátos külalak alapján azt is nehéz eldönteni, hogy kiadásra szánt műalkotásnak, lírai nyersanyagbányának vagy önismereti céllal készített magániratnak tartasuk-e a följegyzéseket, melyeket – nyilván nem véletlenül – egy 170 oldalas, saját kezűleg megszámozott *kiadói mintakönyvbe* írt a költő, mindvégig aggályosan ügyelve a föltoluló ötletek formás megjelenítésére, a versként is értelmezhető sorok tördelésére, sőt arra is, hogy tele legyen a füzet: azaz arra, hogy mindenképpen kész – noha kéziratossal – könyv benyomását keltse.

Az élet leghétköznapibb dolgairól is költőként – vagyis „az álom nyelvén”: szimbólumokban – gondolkozó, minden apróságnak jelképes jelentőséget tulajdonító József Attiláról feltételezhető, hogy a teleírt mintakönyvet is eredeti rendeltetésének megfelelően, *egy kívánatos terápiás modell prototípusának* tekinthette: a tökéletes pszichoanalitikus anamnézis mintájának, amelyből kiiktatódik a terapeuta és a páciense kölcsönös megértését gátló „nyelvezavar”.

Műfajteremtő magánakciója – mint oly gyakran élete során – ezúttal is lázadó gesztusból fakadt. Minden valószínűség szerint azt kívánta demonstrálni pszichoanalitikusa, Gyömrői Edit számára – akihez a szöveg

² Ferenczi Sándor *Nyelvezavar a felnőttek és a gyermek között* című, utolsó előadása 1932 őszén a wiesbadeni pszichoanalitikus kongresszuson hangzott el.

tanúsága szerint ekkor már két éve járt kezelésre, s aki iránt szenvedélyes, indulatáttételen alapuló szerelmet érzett, ám akinek terápiás ténykedésével rendkívül elégedetlen volt –, hogy milyen mély azonosulással kellene felé fordulnia az analitikusnőnek, ha igazán segíteni szeretne rajta, hogy valóban szót értsenek.

Arról mit sem tudott a költő, hogy Gyömrői Edit jó ideje csak látszatkezelésként fogja fel a vele eltöltött kitérülő órákat, mert hamar kiderült számára, hogy nem tud rajta segíteni – viszont nem akarta magára hagyni, nem engedte el a kezét.³ Ő csak azt észlelte, hogy az analitikusnő irányította emlékfeltáró beszélgetések során – az anya–gyerek kapcsolatot felidéző szituáció miatt – megalázottnak és kiszolgáltatottnak érzi magát, hiszen míg ő legbensőbb titkait is bevallja a kezelést honorárium fejében vállaló terapeutájának, az nem viszonyozza nyíltságát, valójában nem érdekli betege sorsa, ezért nem is jöhet létre köztük az a fajta, a felek egyenrangúságán alapuló, bizalmas kapcsolat, amely a sikeres analízis feltétele.

A költő úgy vélhette: azért nem értheti meg magát analitikusával, mert a jólneveltség keretei közé szorított kommunikációs formában képtelen megszabadulni az anyjával azonosított Gyömrői Edit előtt éppen a Mama által belénevelt szociális gátlásoktól. Ezért akarta fölszabadítani magában a bénító viselkedésgátlól egykori természetes önmagát, a szocializáció előtti, őszinte kis „vadembert”, hogy az újra aktivizált gyereknyelv segítségével szembenézzen vele, tudatosítsa elfojtott traumáit, s egyúttal gátlás nélkül elmondhassa véleményét ambivalens érzelmeit felkorbácsoló analitikusáról.

Bátorító hatású – egyszersmind ötletadó – lehetett számára Ferenczi Sándor *Felnőttek „gyermekanalízise”* című előadásának szövege, melyet a budapesti pszichoanalitikai iskola vezéralakja 1931 májusában, Freud 75. születésnapja alkalmából mondott el a bécsi szakmai kongresszuson. A reménytelen esetek specialistájaként számon tartott orvos ekkor számolt be arról a terápiás tapasztalatáról, hogy „egyes esetekben [...] a képzettársítás szabadságát az analitikus hűvösen várakozó hallgatása, visszhangtalansága bénította volt. Alighogy átengedte magát a páciens annak, hogy szinte önfeledten előadjon mindent, ami végbemegy ben-

³ Lásd Vezér Erzsébet: Ismeretlen József Attila-kéziratok. *Irodalomtörténet*, 1971/3. 620–633.

ne, mintegy hirtelen lendülettel fölébredt elrívüléséből, és arról panaszkodik, hogy mégsem veheti komolyan a maga érzelemrezdüléseit, ha látja, hogy én csöndesen ülök mögötte, dohányszom, legfőlőbb szinte részvétlen és hűvösen reagálok azzal a színtelen, egyhangúan ismétlődő kérdéssel: »Nos és mi jut erről az eszébe?« Ilyenkor arra gondoltam, hogy eszközt és utat kell találni e képzettársítás-zavar kiküszöbölésére, és a betegnek alkalmat kell nyújtani arra, hogy a megragadott »ismétlési törekvést« teljesebben aktiválja. [...] Ha az analitikus szituációban néha sértve, cserbenhagyottnak vagy megcsaltnak érzi magát a beteg: ilyenkor, mint valamely elhagyott gyermek, önmagával kezd játszani. Határozottan azt a benyomást kelti ez, hogy az elhagyatottság a személyiség hasadását vonja magával. A személyiség egy része az anya szerepét veszi át a másikkal szemben, és az elhagyatottságot ezáltal mintegy meg nem történtté teszi. E játékban sajtáságosan nemcsak egyes testrészek, mint kezujjak, lábak, genitále, fej, orr, szem válnak az egész személy képviselőjévé, amelyeken a maga tragédiájának minden körülménye ábrázolásra talál, majd megbékítő kibontakozásra vezet, hanem a szellemi szférába is bepillantás nyerünk az általam *narcisztikus önhasadásnak* nevezett folyamatokba. [...] Még világosabban fejezték ki az elfojtásnak azt az ősfolyamatát azok a fantáziák és álmok, amelyekben a fej, azaz a gondolkodás szerve a test többi részétől különváltan a maga lábán jár, vagy a test többi részével csak egy szállal van összekötve, csupa olyan dolog, amely nemcsak történeti, hanem autoszimbolikus értelmezést is kíván.”⁴

(Itt most csak zárójelben utalok arra az észrevételeimre, hogy a férfitársai közül fejjel kimagasló, velük szemben örökös rivalizálási kényszerűt érző költő ugyanezt a képet használta 1934 tavaszán Rapaporthoz írt, szabad asszociációs technikával írt leveleiben, aminthogy a „meghasadt múlt” kifejezés is ugyanebből a forrásból – Ferenczi technikai újításait ismertető beszámolójából – kerülhetett József Attila költői képeinek rendszerébe és az ugyanekkor keletkezett *Eszmélet* egyik sorába.)

Ferenczi ihlető hatása több, ekkoriban írt versében is fölfedezhető: a *Gyermekké tettél* végén az áttétel-vizontáttétel motívumára ismerhetünk, a *Zöld napsütés hintált* kezdetű vers a születés élményét a *Thalassa* néven közismertté vált *Katasztrófák a nemi működés fejlődésében* cí-

⁴ *Lelki*, 414–415, 422–423. (Kiemelés az eredetiben)

mű Ferenczi-tanulmányból ismert jelkép szerint ábrázolja, akárcsak az ...aki szeretni gyáva vagy záróképe. Mind a Rapaport-levelekben, mind a *Szabad-ötletek jegyzékében* számos utalás bizonyítja, hogy József Attila behatóan ismerte *A férfiak homoszexualitása* című Ferenczi-tanulmányt, sőt azt is, hogy a női környezetben nevelkedett, apa nélkül felnőtt és az idősebb, érett férfiakhoz vonzódó fiatal emberek lappangó homoszexualitásáról olvasottakat számtalan formában magára vonatkoztatta.⁵

József Attila minden bizonnyal behatóan ismerte a *Felnőttek „gyermekanalízise”* című Ferenczi-előadás szövegét, hiszen azt Szántó Judit terapeutája, dr. Almásy Endre fordította magyarra, hogy a *Gyógyászat* 1932. 42. számában megjelenhessen. (A költő halála után élesen psichoanalízis-ellenesnek mutakozó Szántó Juditról ugyanis nemrégiben kiderült, hogy maga is járt analízisbe, méghozzá dr. Almásy Endréhez, aki szintén Ferenczi híve volt. Erről az érdekes tényről Nagy Lajosné Szegedi Boris egyik leveléből értesülhetünk, amelyet Murányi Gábor publikált.)⁶

⁵ Lásd *Ideges*, 26–39.

⁶ Nagy Lajosnak címzett levelében 1932. május 30-án ezt írta felesége: „Tegnap azaz vasárnap d. u. a Józsefekkel voltam a Japánban. A Judit feljött hozzánk, megvárta míg megebédelem. Egész d. u. veszekedtek a Józseffel, mert a Judit abbahagyta az analízist. Judit azt mondja, azért hagyta abba, mert az Almásy állandóan a blúzába nézett, persze ez nem igaz, ezzel csak azt akarja a buta tyúk bebeszélni, hogy belé mindenki szerelmes. A végén kijelentette, hogy Gártnerhez szívesen járna analízisre. Mit tesz Isten, találkozunk ketten a Gártnerrel, aki rendkívül szívélyes volt, megkért bennünket, hogy kísérjük el. A Juditot kérdezte, jár-e analízisre, erre a Judit mondta, hogy nem, de hozzá szívesen járna. – Miért nem jár a másik orvoshoz, kérdezte Gártner. – Erre Judit megkért, mondjam én el, mert ő szégyelli magát – a kis szemérmes, azt hiszem kétezer szeretője volt eddig. Én nem szégyelltem magam elmondani az esetet, azt hiszem, a Gártner tudja mint ideg orvos, hogy ez is beteges téveszme, a végén aztán mondtam Gártnernek, hogy ha a Judit jár hozzá, ő ne nézzen a blúzába. A Gártner okosan fogta fel a dolgot, nevetve biztosította a Juditot, hogy egyáltalán nem kíváncsi természetű. [...] Este muszáj voltam felmenni a Józsefékhez, ahol ott voltak Ember Ervin és felesége. A Judit becsípés ürügye alatt rettenetes dolgokat művelt. [...] A Karinthy állítólag nagyon udvarol a Juditnak és Judit az este folyamán cca 100-szor jelentette be, hogy ugyanolyan szajha leszek, mint a Karinthyiné, annak van jó dolga, nem egy ilyen »proletár kölyökhöz« kell az embernek kötni az életét, mint az Attila, olyan karriert fogok csinálni, amilyent akarok. [...] A Karinthy-féle barátkozás az agyára ment, azt hiszi, csak ki kell nyújtania a kezét, és bárki azonnal rohanni fog utána. Tiszta prostituált mentalitás.

Nem ez volt a krisztusi életkorhoz mindinkább közelítő József Attila első kísérlete, hogy a meghasadt múlt zárányaiból kiszabadítsa ottrekedt, egykori önmagát, érzékletesen megjelenítve a kisiút, aki legbelül „ma is él”. Az önszellemidézés korai versváltozatát *Egy kisgyerek sír* címmel már 1933 januárjában közzétette *A Tollban* – ekkoriban fejeződött be első, sikertelennek ítélt analízise dr. Rapaport Samuval –, míg az *Iszonyat* című, pszichodramaszerűen fölidézett, nyomasztó lírai „esetleírás” feltételezett csecsemőkori emlékeiből, másfél évvel később – már a Gyömrői-analízis idején – keletkezett.

A tudatos emlékezet kialakulása előtti időket fölidező verseiben a korai szeparációs félelmektől és szeretetmegvonástól szenvedő, elhagyott, kiszolgáltatott helyzetbe került gyerekekkel azonosította magát. A *Szabad-ötleteket* hasonló lelkiállapot ihlette: most is megalázott és alárendelt helyzetben érezte magát, ezúttal a haszonelvű, szeretetlennel felnőtt világot képviselő analitikusával – és a „rossz anya” otthoni alteregójával, Szántó Judittal – szemben. Szabadulni akart az önérzetét sértő, függő szituációból, ezért határozott úgy, hogy terapeutája kiiktatásával maga veszi kezébe önnön megismerését, majd gyógyítását: „*nekem nem kell analízis / én nőért nem dolgozik [sic!] / elmegyek stricinek / homoszexuálisnak / úgy kell neki / dögöljön meg / körbe-körbe / kerge birka / és még segíteni akar / rajtam akar segíteni*”⁷

Mivel a hagyományos technikát követő pszichoanalitikus kezelés gyenge hatásfokát annak tulajdonította, hogy képtelen teljesen őszintén beszélni analitikusa előtt, úgy döntött: *intuíciója és ihlete mozgósításával kikérdezi saját magát*. Eddig is a költészet segítségével próbált úrrá lenni méltatlan helyzetein – most is a teremtő erejű szavak közvetítésével igyekezett közel férkőzni önmagához. Saját terepén otthonosan mozgott, ezért tűnhetett számára járható útnak, hogy a *tudatosan előidézett, célirányos regresszió* során, költői hatalma és az analízisben használt sza-

(6. folyt.) Erről regényt kellene írni, hogy nem a helyzet, de a lelki beállítottság teszi prostituálttá a nőt. Ez a frigid dög folyton újabb és újabb kalandokba fog bocsátkozni, mert keresi a szerelmi kielégülést, amit csak magában találhat meg, amit a szerelmi partner nem adhat. És ebben a keresésben olyan szemérmetlen szadista, hogy a másik embert, jelen esetben szegény Józsefet, tönkre fogja tenni, mert a körülményei folytán a Józsefbe, illetve Józsefnél jelen levő kisebbségi, alacsonyrendűségi érzést a végtelenségig fokozza.” (Szántó, 221.)

⁷ Szabad, 19.

bad asszociációs módszer segítségével kísérelje meg föltámasztani – pontosabban megszólaltatni – a súlyos sérelmeit csak a maga bárdolatlan nyelvéen kifejezni képes, sokat szenvedett, egykori kisgyermeket.

A szabad asszociáció technikáját – a Rapaporthoz írt levelek tanúsága szerint – még 1934-ben sajátította el, minden bizonnyal Ferenczi tanítványának, Hermann Imrének *A pszichoanalízis mint módszer* című könyve alapján, amely 1933-ban jelent meg először. Ferenczitől pedig azt is tudhatta: minél szabadabb a képzettársítás, annál naivabbak – mondhatni, gyerekesebbek a betegek kijelentései és egyéb megnyilvánulásai.⁸ S önmaga előtt nem szégyellte kimondani mindazt, ami a társadalmi közmegegyezést betartó kultúremlernek tiltva volt, s amiért gyerekkorában is büntetés járt.

Mivel költészet és pszichoanalízis egyaránt a nyelv által működik, magától értetődik, hogy a hagyományos terápiás módszert tökéletesíteni vágyó páciens lírai eszközökkel hajtotta végre ön-élveboncolását. Kivonult a jelenből, megteremtve a maga külön bejáratú világát, mely régtől fogva ismerős volt számára, s ahol egészen más nyelven beszélnek, mint környezetében. Elkülönülési törekvése során ezúttal nem különbözni vágyott kortársaitól – mint a testvéreivel közös gyermekkori elhagyatottságban, amely megszülte a magányos kirekesztettek titkos püngrüc-nyelvét –, hanem egyénisége forrását, jelleme eredetét kereste, amelyhez a közös anyanyelv egy speciális rétege, az utcakölykök között elsajátított durva-primitív nyelvezet közvetítésével juthatott el.

Az emlékezés motorját ezúttal a jelen és a múlt sérelmeit felhánytorogató, módszeresen gerjesztett agresszív indulatok hajtották. A belső monológyszerű képzetfolyamát papírra vető költő végső soron ugyanazt a módszert követte, mint a négy szemközti zajló kezeléseken, a díványon fekve, amikor Gyömrői Edit ösztönzésére és közbevetett kérdéseire válaszolva, válogatás nélkül mindent kimondott, ami az eszébe jutott. Az analitikusnő később gyakran idézte költőpáciense szabad asszociációs módszerét: „fogom a szót, földobom a levegőbe, ott szétszakad, a betűk le- esnek, és mikor megfogom, egy másik szó lett belőlük.”⁹

A *Szabad-ötletek jegyzéke* ugyanezzel a szóbüvési módszerrel íródott, a költő szándéka szerint automatikusan, a benne működő gondo-

⁸ *Lelki*, 414.

⁹ *Bókay-Jádi-Stark*: 145.

latrendőrség éberségét a lehetőség szerint kijátszva – de mivel ötleteit írásban rögzítette, maga is tisztában lehetett azzal, amit Szőke György úgy fogalmazott meg, hogy a szabad asszociációk „igen viszonylagosan »szabadok«: ha kimondunk, de még inkább ha leírunk valamit, óhatatlanul érvényesül a tudat egyfajta kontrollja”.¹⁰

Miért döntött mégis az írásos ötletbeszámoló mellett? Mert az analitikus órák idején elhangzó, nyomtalanul „elszálló” szavak helyett ezúttal rögzített, általa is ellenőrizhető s utólag gondosan elemezhető, személyiségtüköröző szöveges nyersanyagot kívánt előállítani önmagából. Rá akart látni sorsára, élete szubjektív olvasata alapján – analitikusának pedig, akinek addigra már ország-világ előtt megvallotta, hogy „gyermekké tette”, s akit egyszerre gyűlölt és imádott, ezúttal az értelmező szerepét szánta. Nélküle próbálta regenerálni sérült identitását – melyet Szántó Judit az élettársi kapcsolatban oly hathatósan rongált férje „kölyök” voltát hangsúlyozva –, de elsősorban Gyömrőinek kívánta fölépíteni felnőtt önmagát, saját – bizarrnak tűnő – módszerével. A gyerek és a felnőtt közötti, bizonytalan identitású „nagykorúból” végre valahára férfivá akart válni.¹¹

Egyetértek Garai Lászlóval, aki szerint az apai hatalmat és „az omnipotenciát alkotó paradox világot” jelképező kommunista pártból való kiválása óta megrendült társadalmi önazonosság-tudatú költőben „a Gyömrői Edit iránti szenvedély az impotenciát gerjesztő paradoxon világát” tudatosította.¹² Az impotenciától – amely konkrétan és átvitt értelemben is kínozza – a gyermeki mindenhatóságot felidéző, eredendően játékos módszerrel: szó- és szerepjátékkal próbált szabadulni. Az Ödipusz-helyzet megidézésével, az apja helyébe lépő fiú képében igyekezett megalkotni önmagából – aki az ős sejtig azonos minden őseivel, tehát apja és anyja génjeit biológiailag is magában hordozza – azt a vonzó, függésre nem kényszerítő férfiidentitás-modellt, illetve apafigurát, amellyel azonosulva megszűnhetnek kiszolgáltatottságból fakadó konfliktusai. Az eredetileg terápiás mintának szánt önmegismerési aktusból így lett menet közben *mágikus önteremtési rítus*, miközben a tudattalanjából előhívott, régóta nem használt nyelvi panelek, verbális emléknymok jelzőtáblái mentén fölfedező útra indult az idő labirintusába.

¹⁰ *Miért fáj*, 17.

¹¹ Lásd Bókay Antal: Ferenczi Sándor (1873–1933). *Janus*, 1991./VIII/2. 19.

¹² Lásd *Garai*, 180.

Sérelmei, fájdalmai, megaláztatásai térképét követve hatolt be személyes múltjába, s újra felidézett negatív élményei alapján azonosította személyisége korábbi, a traumák során lehasadt én-változatait. Ferenczi szerint ugyanis „a sok nemcsak emocionálisan, hanem intellektuálisan is képes a személyiség egy részét hirtelen megérlelni. [...] Ahogyan szaporodnak a felnövekvő ember életében a megrázkódtatások, úgy nő a száma és a változatosága a lehasadásoknak, és csakhamar nagyon nehézé válik, hogy a töredékek között, melyek mind külön személyiségekként viselkednek, egymást azonban nem ismerik el, a kapcsolat zavar nélkül fennmaradjon. Végül is olyan állapot jöhet létre, amelyet, a *fragmentálódás* képét folytatva, nyugodtan nevezhetünk *atomizálódásnak*; ahhoz pedig igen sok optimizmus kell, hogy eme állapottal szemben el ne veszítsük a kedvünket; én mégis remélem, hogy még itt is meg fogjuk találni majd az utakat az összefüggéshez.”¹³

József Attila is sorsa rejtőzködő törvényei után kutatott. Szisztematikusan lebontotta, szinte atomjaira szedte legrégebbi emlékeit, személyisége alkotórészeit, majd költőként ezek egységbe rendezésével igyekezett újra felépíteni önmagát – mint azt Tverdota György oly meggyőzően bizonyította a *Szabad-ötletek* és *A Dunánál* című vers kapcsolatát elemezve.¹⁴

* * *

Építő szándékú rombolásra, ha úgy tetszik, lírai előkészítő munkára vállalkozott tehát a gyermeki énjébe visszahelyezkedő, önmagára kíváncsi páciens, amikor személyiségének azokat a mélyrétegeit kívánta szóra bírni, amelyeket az anyahelyettesi szerepet betöltő Gyömrői Edit előtt – a belénevelt szégyenérzet gátlása miatt – nem volt képes kifejezni. Erre utalnak a *Szabad-ötletek* hangvételére emlékeztető korábbi szövegváltozatok, melyek a terápiás „nyelvzavar” kiküszöbölésére tett költői törekvés különböző fázisait rögzítik, s a mintakönyvi följegyzések közvetlen előzményeinek tekinthetők.

Gyömrői Edit megőrizte József Attila *Estefelé jár...* kezdetű, keltezetlen álomleírását, a május 14-re dátumozott *Átmentem a Párisiba...* kez-

¹³ *Nyelvzavar*, 224. (Kiemelések az eredetiben)

¹⁴ Lásd Tverdota György: „A múltat be kell vallani”. In „*A Dunánál*”. *Tanulmányok József Attiláról*. Szerkesztette: Tasi József. Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp. 1995. 21–28.

detű, önanalitikus följegyzését és a *Pszichoanalízis* című komédiatörredékét; a *Sárgahajúak szövetsége* kezdetű asszociációfüzér pedig Bak doktor hagyatékából került elő.

Árulkodó nyelvi sajátossága az analitikusnőnek írt, őt közvetlenül megszólító, vallomásos írásoknak, hogy a költő ezekben a szövegeiben magától értetődően alkalmazkodott olvasója feltételezett és tapasztalt kulturális elvárásaihoz. Az álomleírásban például a szorongást feloldó káromkodást rövidítve, a blaszfémikus kifejezést pedig csak kezdőbetűjével jelezve írta le – de elképzelhető, hogy az istenkáromlásért kamaszkorában elítélt költő a hétköznapi nyelvhasználatban – legalábbis írásos formában – nem szívesen használta a közkeletű istengyalázó kifejezéseket. (Erre vall például, hogy a trágárságoktól sem mentes *Sárgahajúak szövetsége* kezdetű ötletzuhag lezárásaként csak kezdőbetűkkel jelzett formában eresztett meg egy elkeseredett átkozódást.) Annál inkább szembeszökő, hogy a *Szabad-ötletek jegyzékében* szinte kéjjel káromolja majd az Úristent, szándékosan kisbetűvel írva, mintegy hatástalanítva-lefokozva a szakrális tabut.

A Gyömrőihez írott levél formáját öltő, *Átmentem a Párisiba...* kezdetű írásos önvallomásban egy trágár elszólása kapcsán bevallotta a címzettnek – az anyját megtestesítő analitikusnőnek –, hogy „ilyenekkel a mama előtt mukkanni sem mertem volna”, s azt is hozzáfűzte: „én azon voltam, hogy a mamát távol tartsam az ilyen gondolatoktól”.¹⁵ A földidézett emlék szerint a szexuálisan korán érett és a ferencvárosi utcagyerekék nyelvét hamar elsajátító fiú szemérmes édesanyjával szemben képmutatásra kényszerült: „ő kíméletből elhallgatta előttem az élet bizonyos oldalait, nemi élet stb. – én ugyancsak s talán ugyanazokról a dolgokról kíméletből, szeretetből hallgattam előtte – azt hittem, ő mindezekről nem tud s ő azt hitte, hogy én nem tudok”.¹⁶

Talán ez a visszamenőleges tapasztalat érlelte meg a költőben azt a felismerést, hogy a felnőttként annyira áhított otthonérzést, kölcsönös bizalmat és egyetértést csak a régi, szimbiózisszerű anya–gyermek kapcsolat újraélésével, azaz a Ferenczi által kikísérletezett és szorgalmazott kölcsönös analízis során lehetne előidézni. A *Szabad-ötletekben* erre is utalt: „Gyömrői nem usza meg ezt az analízist / nekem nincs semmire bi-

¹⁵ In *Miért fáj*, 389.

¹⁶ I. m. 390.

*zonyítékom / meg kellene fordítani a viszonyt, ami köztünk van, hogy én is beléje lássak / hogy lehet, hogy ő boldog*¹⁷

(Közbevetőleg jegyzem meg: lehetséges, hogy Gyömrői hajlott erre, hiszen a költő magánjellegű ismeretekkel is rendelkezett terapeutájáról, ami egy klasszikus orvos–beteg kapcsolatban nem magától értetődő. Beney Zsuzsa is úgy véli: valószínűtlen, hogy „Gyömrői Edit képes lett volna tökéletesen elzárkózni e szerelem mindent elsöprő szélvihara előtt. Nyilvánvaló, hogy pszichológiai, analitikus szempontból szakszerűbben értelmezte az érzelmet, és úgy reagált rá, ahogyan mestersége szabályai azt előírták. Amellett feltehető, hogy betegének érzelmei [...] benne magában nem találtak viszonzásra. Azt azonban lehetetlennek tartom, hogy ha talán az érzelem hőfoka nem is, a zsenialitásnak és örületnek e tragikus lobogása érintetlenül hagyta volna – még akkor is, ha ezt talán saját magának sem vallotta be. Valamiképpen tehát, öntudatlan gesztusaival bizonyosan reagált e hívásra, s ez a reakció, lett légyen a retteneté vagy az elfojtott vonzalomé, bizonyosan befolyásolta a költőt.”)¹⁸

Érthető, hogy az őszinte kitárulkozási vágyában korlátozott páciens Gyömrőihez írt, imént idézett levele befejezetlen maradt. Írás közben ugyanis heves fejfájás tört rá, s éppen akkor vált elviselhetetlenné a migrénje – s lett szadisztikusan agresszívvá a hangja, majd hagyta abba kisvártatva az öngyötrő emlékidézést –, amikor az anyagcserével kapcsolatos infantilis fantáziálásait s azok ambivalenciáit tudatosította magában.¹⁹ Az sem lehet véletlen, hogy József Attila *Pszichoanalízis* című, eredetileg tragikomédiának szánt, háromszereplős pszichodráma-kísérletét – melyben analitikusnőjének gyermeki (azaz hülye) és felnőtt (értelmes, azaz élelmes) lényét külön szereplőként idézte meg – szintén akkor hagyta váratlanul abba, amikor ugyanehhez a kényes témához ért: „*én nem mertem volna koitálni anyámmal, akkor sem, ha ő kért vol-*

¹⁷ Szabad, 39.

¹⁸ Beney, 253.

¹⁹ Mint írja: „ha Maga nem volna olyan jó, akkor borzasztó gyönyörűség lenne szétépíteni, fölnyársalni, megtaposni, szétverni az arcát, kiszúrni a szemét, az öléből fölfelé két kézzel kettészakítani, mint ahogy egy dohányzacskót (Vö. gyermeki kíváncsiságtól indítva felboncolni a játék mackót vagy a babát: mi van benne? – V. A.), vagy ridikült, cekkert kinyitnak – a csirke belei, szar, én félttem, ill. szégyelltem magam a klozeton, mert elképzelttem, mi van a beleimben – bűdös disznó...” (*Miért fáj*, 391.)

na. Hiszen ha nem szégyelltem volna pl. becsinálni! stb.”²⁰ – s itt megszakadt a kézirat. Föltehetően azért, mert az analitikusnő „pénzéhségét” kifigurázó, ironikus hangvételű dialógussor végén a pszichoanalitikus szakzsargonba keveredő, trágár nyelvi elem spontán fölbukkanása magát a költőt is meglepte és elnémította.

Ám talán éppen ez a váratlan nyelvkeveredés – „nyelvrekedés” – adta az ötletet, hogy a költő immár tudatosan kísérelje meg totálisan föl szabadítani emlékezetét, s a civilizált érintkezés során ránk kényszerített kulturális elfojtások előtti, természetes nyelvi közegében ábrázolja a tudattalanból föltoluló emlékfoszlányait.

A *Sárgahajúak szövetsége* kezdetű asszociációsor, mely Szőke György kifejezése szerint „két szólamban”, gyerek- és felnőtthangon csendül fel,²¹ a Szabad-ötletek ujjgyakorlatának tekinthető. Ez még csak vázlat, egy hirtelen ötlet első kipróbálása, a május 22–24. között írt „mintaanalízishez” képest, de szinte bizonyosra vehető, hogy ennek újraolvasásakor határozta el: laikus páciens létére gyakorlati mesterkurzust tart a felnőttek gyermekanalíziséről legfeljebb elméleti ismeretekkel rendelkező laikus analitikusának.

* * *

Amikor 1936. május 22-én, pénteken, 12 óra előtt 8 perccel, szokott alkotóműhelyében, a Japán kávéházban, „*Gyömrői és komplett reggeli után*” – analitikusával mintegy torkig jóllakva, s az ellene irányuló, kikívánczó gyűlölködő indulatait nem fékezve – nekilátott, hogy öngörjesztéses képzettársításával akkurátusan teleírja a még üres mintakönyvet, azzal a szándékkal kezdte hallgatni és lejegyezni a lelke mélyéből „énszavával” hozott „híreket”, hogy a füzetet Gyömrőinek mutatja meg. Csak később bizonytalanodott el, amikor szembesült a gyermekkori szellemidézés során feltámadt „romlott kölykökkel”, s túlságosan durvának találta a leírtakat.

Nem lehet véletlen, hogy Gyömrői helyett ekkor már dr. Eisler Mihály Józsefnek kívánta megmutatni följegyzéseit. Eisler ugyanis föltehetően a legrégebbi pszichoanalitikus ismerőse volt: ő kezelte 1929-ben

²⁰ I. m. 397.

²¹ I. m. 411.

neuraszténia gravissal József Attilát, amikor az ifjú költő belebetegedett a Vágó Mártával való szakításba. Ráadásul Eisler, a MABI orvosaként, a szerelem tudományos vizsgálatát fontosnak tartó Ferenczi Sándor kollégája és híve volt.²² Erről a doktor is megemlékezett 1933 nyarán, a Ferenczi halála alkalmából kiadott emlékkönyvben: „Közel másfél évtizeddel ezelőtt a Munkásbiztosító Pénztár, most Országos Társadalombiztosító Intézet idegrendelésén együtt dolgoztam Ferenczi Sándor dr. -al és ott tanultam meg először tőle, milyen fontos szerepe van a beteg kikérdezésénél és az anamnézia fölvételénél a pszichoanalitikai szempont alkalmazásának. Azóta szakadatlanul használom ezt a módszert pénztári betegeknél, nemcsak tájékozódás, hanem gyógybehatás céljából is. Az eredmények ezen a téren, bár lényeges megszorításokkal dolgozom, nem állnak mögötte ama eredményeknek, amelyeket a magángyakorlat hozott.”²³

Mindebből arra is következtethetünk, hogy Eisler doktor már 1929-ben pszichoanalitikus szempontból kérdezte ki a szerelmi bánatába belebetegedett – és a Vágó család körében a gyermekkori kitaszítottság élményét újraélt – fiatal költőt. Erre utalnak a *Szabad-ötletek jegyzékének* az orvosra vonatkozó sorai is: „mindig az jár a fejemben, hogy „koi-tusz az anyával” / Eisler ezt el tudta képzelni.”²⁴ Mindazonáltal biztosra vehető, hogy az 1929-es terápia óta is kapcsolatban álltak egymással: Szántó Judit például Eisleréktől való elköltözésükről tett említést visszaemlékezésében.²⁵ Judit Ferenczivel kapcsolatosan is jól értesültnek bizonyult, amint az a *Szabad-ötletek jegyzékében* is tükröződik: „Ferenczy egy nőnek – Judit szerint – mikor az hetykén mondta: én frigid vagyok, azt válaszolta: maga tényleg frigid.”²⁶

Csak első pillantásra meglepő, hogy József Attila – aki ezúttal nem betegként, hanem konzultánsként szorult volna Eisler szakvéleményére – nem előző terapeutájának, dr. Rapaport Samunak, hanem régebbi orvosának – egyúttal Ferenczi egykori munkatársának – kívánta megmu-

²² Lásd Ferenczi Sándor: A szerelem a tudományban. *Gyógyászat*, 1901. Újra-közölve: Ferenczi Sándor: *Lélekgyógyászat*. Válogatta: Gulyás Katalin. Kossuth Kiadó, Bp. 1991.

²³ *Lélek*, 90.

²⁴ *Szabad*, 25.

²⁵ *Szántó*, 112.

²⁶ *Szabad*, 34.

tatni írásművét. Rapaporttól ugyanis nem várhatta el, hogy elfogulatlanul, az összefüggésekről mit sem sejtve mondjon véleményt a verbális ötletek egymásutánjából kirajzolódó sorsképletről, hiszen a stekelista „Rapa” – úgy is mint jó szándékú, de távolságtartó pótapa, úgy is mint a költő aktív bevezetője a pszichoanalitikus irodalomba, no meg sikertelen terapeutája – fontos szerepet töltött be József Attila életében. Olyannyira, hogy Stoll Béla szerint ő volt a *Szabad-ötletek jegyzékének* egyik korai inspirálója is, hiszen „írásos anyagokkal is foglalkozott az analízis során, pl. álomleírásokkal. 1934. május 11-i levelében írja a költő Rapaportnak: „Megpróbálok magának ezután így írni, és szabadon asszociálni. Ezentúl tehát ha írok, nem törekszem arra, hogy logikus összefüggésben beszéljek.”²⁷ Lengyel András is a *Szabad-ötletek* egyik ihletőjének tartja Rapaportot, aki 1931-ben József Attilával stilizáltatta a pszichoszomatikus gyomorbetegségekről írt könyvét, majd (éppen 1936 tavaszán) az *Alvás, aluszékonyosság, álmatlanság* című biológiai és pszichoanalitikai tanulmányát, mely Lengyel András szerint „kínálkozó önmegértési minta” lehetett a költőnek.²⁸ Mindenesetre első analitikusa alakját is megörökítette följegyzéseiben: „*a Rapaportnál is »odavett szegény gyerek« voltam*” – írta róla, illetve önmagáról.²⁹

Most azonban friss szemű szaktekintély véleményére lett volna szüksége – s tán különösképpen olyanéra, aki fölismeri a *Szabad-ötletek jegyzékében* Ferenczi rejtett ihletését. Mégis, szinte a gondolat megszületésével egy időben elejtette erre vonatkozó ötletét: „*ezt a könyvet Eislernek fogom megmutatni / Eisler azt fogja hinni, hogy éppen az ő segítségére szorulok / lám, most már nem mutathatom meg neki.*”³⁰

Vajon észrevette volna-e bárki akkor, 1936 májusában Ferenczi tanításainak hatását József Attila pszichoanalitikus írásaiban? Nagy valószínűséggel igen, hiszen akkoriban bármelyik könyvesboltban meg lehetett kapni a pszichoanalitikus szakirodalom alapműveit. A névvarázsban és a szómágiában hívő költő számára *nyelvi kihívást* is jelenthetett Ferenczi trágár szavakról írt tanulmánya, mely a szexualitás lappangási korszakának lélektanához kínált magyarázatot. „A trágár szóban sajátos erő lakozik, mely a hallgatót mintegy arra kényszeríti, hogy a vele

²⁷ *Szabad*, 58.

²⁸ Lásd *Lengyel*, 162–193.

²⁹ *Szabad*, 26.

³⁰ I. m. 40.

megnevezett tárgyat, a nemi szervet vagy funkciókat *kézzelfogható valóságban* képzelje el.”³¹ – írta az orvos –, a költő pedig, mint kísérleti alany és tárgy, elvégezte a nyelvi laboratóriumi-lélektani vizsgálatot, s a hatásról is beszámolt önmagának: „*érdekes, én a cselekvésbeli motorikus levezetést tudtam belé e szavakba s azért nem használtam őket, mert szavakkal nem elégülhet ki az ember s azért nem elégítettek ki a cselekvések, mert szavak nélkül sem elégülhet ki az ember / ennek csak az lehet az eredete, hogy e szavak miatt megverték – ez tehát a verő számára motorikus kielégülés volt.*”³²

Nem véletlenül kerül oly gyakran egymás mellé a verő és a vert, a bűnös és a vétlen áldozat József Attila ekkortájt írt műveiben. A *Szabad-ötletekben* tükröződő mozgalmas és brutális gyermekkor – az öcsödi megaláztatásoktól a ferencvárosi verésekig – csak azért támadhatott föl ilyen intenzitással, mert a költő rávetítette jelenkori agresszióit a múlt-ra, amikor a felnőttek kénye-kedvének kiszolgáltatott, tehetetlen áldozatként kapta a pofonokat. (S talán az sem egészen véletlen, hogy magam is ilyesféle asszociációt „olvastam bele” a most elemzett szöveg címébe, amikor gépeléshiba nyomán „szabad ütlegek jegyzékéről” akartam számot adni...)

Ferenczi esetmegfigyeléseken alapuló teóriája szerint a gyerek és a felnőtt közti nyelvzavar feloldásának lehetősége a traumát elszenvedő gyerek ösztönös reakciójában rejlik, aki azonosul támadójával, s átveszi az agresszor késztetéseit. Az egymásra ható, egymást alakító identitások ilyenformán sajátos tükörrendszert alkotnak: az áttétel-viszontáttétel következtében az egymásnak őszintén feltárulkozó személyiségek egymásban magukra is ismerhetnek. „*Hiába fűrösztöd önmagadban, csak másban moshatod meg arcodat*”³³ – fogalmazta meg emocionális felismerése alapján a törvényt már évekkal azelőtt a fiatal költő, aki immár tudományos vértzetben is éppoly sebezhetőnek érezte magát, mint korábban.

A *Szabad-ötletek jegyzéke* olvasójának vissza-visszatérő tapasztalata, milyen óriási erőfeszítésébe került József Attilának végigvinni vállalko-

³¹ Ferenczi, 99. Újraközölve, In: Erős Ferenc (szerk.): *Ferenczi Sándor. Új Mandátum*, Bp., 2000., 133. (Kiemelés az eredetiben)

³² *Szabad*, 41.

³³ *Nem én kiáltok* (1924)

zását, hogy teleírja a füzetet. A szülés–születés iszonyatos fájdalmát idéző panaszos kitörések – „*olyan ez mint a munka / penzum / sose lesz vége / hagymaszedés / sose lesz vége / örök munka [...] követ hordani / sose lesz vége / sose lesz vége / sose lesz vége / sose lesz vége*”³⁴ – arra utalnak, hogy legalább olyan kinnal járt számára levetközni a szocializáció során magáévá tett tulajdonságokat és képességeket – mindenekelőtt a szalonképes viselkedést és a csiszolt stílust –, mint amikor fájdalmas ösztönkorlátozással elsajátította azokat. Az egykori kín – a tanulás – ugyanis időközben a legfőbb örömforrásává változott: „*iskolába akarok járni / vissza akarok menni*” – árulta el jelenkori vágytörekvéseit.³⁵

A nagy kísérlethez, hogy megváltoztassa kialakult pszichés struktúráját, ugyanazon a nyelvi-személyiségfejlődési útvonalon kellett végigmennie, mint gyermekkorában, de ezúttal visszafelé, és ez a retrospektív lelki sztriptíz – mint egy újrabeavatási szertartás a civilizált örömmel korlátozott felnőtt létből a gyermeki szabadság birodalmába – gyötrelmes, kimerítő munkának bizonyult számára. Csak mazochista öngresszióval, önmaga folyamatos megerőszakolásával volt képes lebontani és elhárítani személyiségéből a társadalmi beidegződések révén beléépült akadályokat: a gátlásokat. Talán nem szánta volna el magát az ön-élveboncoláshoz hasonlatos, gyötrelmes nyelvi időutazásra, ha nem remél tőle olyan végeredményt, amely kárpótolhatja szenvedéseiért.

* * *

Egy héttel szabad ötletei följegyzése előtt, a *Szép Szó* 1936 májusi számában jelent meg – a 80 éves Freud születésnapjára – Ferenczi Sándor hagyatékából *A jellem pszichoanalízise* című előadás szövege.³⁶ Bizonyosnak látszik, hogy az itt olvasottak erősen hatottak a költőre, amikor a „két ülésben” megvalósított, szellemidéző nyelvi szeánszon megkísérelte a Ferenczitől tanult énhasadás jelenségének ismeretében – apja, anyja és az „Ödipusz-helyzet” képzeletbeli újraidézésével – pszicho-

³⁴ Szabad, 16.

³⁵ I. m. 18.

³⁶ Ebből az alkalomból közölte még a lap Ignóus Freud-köszöntőjét, József Attila *Amit szívedbe rejtessz és Egy pszichoanalitikus nőhöz* című versét, valamint Róheim Géza egy tanulmányát.

drámaszerűen megteremteti magából egykori lényét: a körülményeinek kiszolgáltatott, vétlen-áldozat kisgyermeket, egyszersmind a múltat jóvátévő felnőtt énváltozatát, a nemzőképes férfit: az apát, akivé valójában sohasem lehetett.

„A kislány eleinte küzd (...), meg akarja semmisíteni az apai hatalmat, főképpen azért, hogy a maga számára szerezzék meg az anya gyengédségét és nyájasságát. Amikor azonban belátja, hogy a nyílt küzdelemben ő húzza a rövidebbet, az apa hatalmas alakját önmagába vetíti; olyan szigorú lesz önmagához, mint amilyen annak előtte az apja volt, most már nem azért, mert fél az apjától, hanem mert személyiségének egyik fele örömet leli abban, hogy a másik féllel szemben az apai előjogokat gyakorolja. Az az időszak, amelyben ez az azonosítás létrejön, az úgynevezett lappangási időszak, amely az Ödipusz-lázadás leverésétől a teljes nemi és szociális érettségig terjed, tehát körülbelül 5. és 10. év közötti kor. Ez tehát az a kor, amikor a magába vetítések összegződéséből és egybeszövődéséből kialakul azt, amit Freud *fölöttes-énnek* nevez.”³⁷

Ferenczi e posztumusz publikációjának hatását egy szó szerinti, idézőjelbe tett átvétel formájában is fölfedeztjük József Attila szabad ötleteiben:

*azt hittem, a Jolán maga mellé hív az ágyba
„az Ödipusz lázadás első leveretése” után
második leveretése után
harmadik ‘ ‘ ‘ ’³⁸*

Mivel Ferenczi szerint jellemünk éppen e „lappangási időszakban vagy még korábban keletkezik a külvilágra való visszahatásképpen”,³⁹ felnőttkori magatartászavaraink forrását is itt kell keresni. Mint a *Szabad-ötleteket* bevezető „Foglalatból” kiderül: a költő számára az okozta ekkor a legnagyobb sérelmet, hogy Gyömrői Edit szemében ő mással is helyettesíthető, hiszen az analitikusnő csak pénzért, nem pedig önmagáért foglalkozott vele. S mivel a szeretetet ígérő hazug nőknek számára a Mama volt az ősmodellje – aki nemcsak apjával „csalta meg” fiát, hanem az öcsödi számkivetettség idején nevelőanyával helyettesítet-

³⁷ *Jellem*, 198.

³⁸ *Szabad*, 34.

³⁹ *Jellem*, 200.

te magát, majd a halál oldalán kinyújtózva végképp cserbenhagyta –, a Gyömrőivel való leszámoláshoz anyja ellentmondásos érzelmeket kiváltó emlékével is elfogulatlanul szembe kívánt nézni.

Meg kellett hát erősítenie éntudatát: apjához hasonlóvá akart válni, akit irigylésre méltóan nem kötött gúzsba a szeretetvágy, s képes volt faképnél hagyni annak idején rászoruló családját. Ha ő is ilyen szívtelen, szeretetre méltatlan lenne, megszabadulna a megalázó érzelmi függéstől – diktálhatták ösztönei. De éppen a szeretetről nem volt képes lemondani: „*a bajok lerakódnak az emberben, mint a csontokban a mész / 13 éves korom óta csak álörömeim voltak / csak azért »örültem«, hogy ne hőköljenek vissza tőlem az emberek [...] ha azt akarom, hogy szeressenek, mindezt el kell titkolnom / de akkor már nem szeretnek, mert tudom, hogy azt szeretik, akinek mutatom magamat és nem engemet*”⁴⁰ – panaszkolta önmagának, föltehetően a Mama halálos betegségének tudatosításához kötve a valódi örömeiket kínáló gyermekkor végét tizenhárom éves korában.

Ezért is fontossá válhatott számára, hogy „fölkeresse ifjúságát”, meghozza az „Ödipusz-lázadás leveretéseit” előtti időkgig visszamenőleg. A nagy érzelmi hajtóerejű trágár szavak, melyek a felettes én ellenállását segítettek lebírni, egyszersmind egy különös, verbális jellegű önteremtési szertartás kellékei voltak, melynek során a kisiskoláskor előtti fejlettségi szintjére visszamerészkedett költő – az anyagot átszellemítő mágikus erejű nyelv segítségével – játékos rítus keretében lelkifurdalás nélkül „megölte” rég eltűnt apját – „*mit szeretnék az apámon – él*”,⁴¹ hiszen csupán elhagyott „özvegye” számára halt meg –, majd betöltötte hült helyét holt anyja oldalán: „*özv József Áronné / özv József Attila*”.⁴²

Az erős szexuális töltésű szavakban, kiszólásokban, a perverziókban és incesztuózus emlékképekben tobzódó szövegben másképp is tetten érhető az Ödipusz-lázadás imitációja. A gyermeki gondolkodás szerint mágikus erejűnek vélt megnevezések révén tett értékűvé lettek a kimondott-leírt szavak, melyekkel József Attila virtuálisan előidézte és pszichoanalitikus értelemben végigélte az Ödipusz-tragédiát: szexuálisan is betöltve hiányzó apja helyét anyja mellett, szimbolikusan felnőtt-

⁴⁰ Szabad, 30.

⁴¹ I. m. 27.

⁴² I. m. 15.

té avatva magát. Mindazonáltal az anyja iránti ambivalens érzelmek sajátosan átszínezték a kimondás révén megidézett férfivá avatási aktus képeit. A halott anya emlékét a kegyelet és az illendőség kettős tabuja védte, ám a költő infantilis képzelgéseinek ez a körülmény nem szabott határt, hiszen a tudat kontrollját szánt szándékkal kiiktatta a spontán emlékezési folyamatból.

Noha látszatra a véletlen szabta meg az egymáshoz főleg formai hasonlóság alapján kapcsolódó szavak, mondókák, képek, reflexiók egymásutánját, a fantáziaműködés irányát és jellegét mégis akaratlagosnak tekinthetjük. A nyelvi rítus végrehajtója nemcsak megnevezte, hanem a nyelvi fölidézéssel megjelenítette s egyúttal „helyzetbe hozta”, aktivizálta a szexussal kapcsolatos testrészeket, saját maga és más nők – köztük anyja – vonatkozásában. A gyermeki észjárás szerint föltehetőleg egyenértékűnek bizonyult a nemzéshez szükséges férfitátéria gyakori emlegetése a valóságos szexuális aktus végrehajtásával, a megtermékenyítéssel, vagyis az apai funkciók ellátásával. Ilyenformán a költő nemcsak kisgyerekkori önmagát, hanem a nemi identifikációjához oly nélkülözhetetlen férfiminta mását: a nemzőképes apát is megteremtette önmagából, fantáziája segítségével.

* * *

A kettős szellemidézésre azért volt szüksége, hogy a *Pszichoanalízis* című drámatörredékében két, egymástól gyökeresen különböző Gyömrői Editen – akihez mint potenciális anyához és szeretőhöz egyaránt vonzódott – meg tudjon osztozni önmagával. Pár hónappal később – 1936. októbere 28-án kelt – levelében pontosan részletezte az analitikusnőnek, hogyan képzei a szereposztást: „*Maga olyan énnem, mint anya és leánya – nagyon szeretem a leányt és az anya megtagadja tőlem. Most majd fölkeresem apámat magamban, hogy ő beszéljen az anyá-Edittel, ő koitáljon vele és az Edit, az igazi, aki valóságosan született, nem »pszichésen«, s akihez az anyja – én azt hiszem, – nagyon szigorú, nagyon nem engedi szabadon, akinek a jövőjéért nagyon aggódik az anyja s ezért oly »gondos« vele szemben, hogy nem hagyja szeretnie az apátlannak, tehát gyámoltalannak vélt Attilát – az enyém legyen. Az anya az apámé, maga az enyém.*”⁴³

⁴³ JAVL, 338.

A levél folytatásából azonban kiderül, hogy a mágikus önteremtési rítus végső soron felemás végeredménnyel járt: „*Én tulajdonképpen minden férfi, minden általam szeretett férfi szerelmét közvetítem az anya-Editnek; a másik Editnek nem, hiszen ő személytelenül kívántatik és szerettetik Attila által. Az anya-Edit, a Gyömrői, hogy csak a másikat nevezzük Editnek, éppen ezt kifogásolta, nem értette meg, vagy nem akarta megérteni, hogy az igazi szerelem két lény személytelen egyesülése. És így hagytak egészen magamra, apát a fiú-csecsemővel, akit én nem tudok táplálni, akit nem tudok megölni, hogy végképp elcsújtssam; a gyermek szenved és én nagyon boldogtalan vagyok.*”⁴⁴

Ez a vallomás szemléletesen utal József Attila férfvá válasának nehézségeire, az apahiány miatti sokféle imágó jelenlétére s azok – ellentmondásos, elbizonytalanító, gátlásokat ébresztő – hatására is. Ezért volt kénytelen nemi identitását több – kötelező érvényű és szabadon választott – apapótló férfiminta alapján felépíteni, s ezzel magyarázható énefejlődésének időbeli elhúzóódása és bizonytalansága, aminthogy az ambivalens érzéseket kiváltó, zavarba ejtő emlékezetű anyja képét is „sok kedves nőből” próbálta később összeállítani.

A teremtés gesztusa tehát mindvégig jelen volt ön- és világszemléletében. „*Az ember termelés is, nemcsak természet, valósító is, nemcsak való* – írta ugyanebben a levelében Gyömrői Editnek. *Maga, amikor gyógyít, éppúgy fantáziákat valósít meg, mint mikor én írok, s mint ahogy én szeretném magát a valóságban.*”⁴⁵ Kreatív fantáziaműködése révén nemcsak önmaga egykori én-változatait volt képes megkülönböztetni az újra felidézett múlt tükrében, hanem a nála idősebb asszony, Gyömrői Edit korábbi életkori alakzatait is – talán vele együtt nevelkedett nővéreinek köszönhetően, akiknek időről időre változó formát öltő fejlődési fázisairól konkrét, érzékletes emlékeket őrzött. E folyamatosan módosuló emlékképek segíthették abban, hogy minden nőben föl tudja fedezni potenciális anyját, hűgát, lányát és szeretőjét – korhatár nélkül és egy személyben.

Gyömrői Edit egyébként – aki csak a hetvenes évek elején, Vezér Erzsébet közvetítésével ismerhette meg egykori páciense akkor már több országban, rossz fordításokban, illegálisan terjesztett titkos naplóját –

⁴⁴ Uo. (Kiemelések tőlem – V. A.)

⁴⁵ I. m. 340–341.

így vélekedett a szövegről egyik levelében: „*az analysis könyvekből való ismerete és (az) analitikus teóriák és szakkifejezések használata nagyon hasznos módja az igazi érzések eltakarásának. Ami kijön az igazi érzésekből, az a meg nem oldott agresszió és a szeretetenség. – A pénzre való utalások csak azt mondják: nem professzionális segítséget akarok, hanem törődést, szeretetet. A pénz Hatvány Bertalantól jött, de pénz volt, amiért én érdeklődésemet eladtam és neki ez azért fáj, mert olyan éhes volt szeretetre és olyan dühös a világra. – Nehéz sokat mondani, mert ez az írás pszichológiai szempontból csak ezeket a dolgokat ismétli és azt tükrözi, hogy mi volt az ő elképzelése arról, hogy mi a »szabad asszociáció«.*”⁴⁶

* * *

Végezetül hadd essék még néhány szó a *Szabad-ötletek jegyzékének* egyik vélhető inspirálója, Ferenczi Sándor és József Attila kapcsolatáról.

Nem találtam arra adatot, hogy ismerték-e egymást személyesen vagy sem. Annyi bizonyos, hogy Ferenczi Sándor aláírása is ott szerepelt a statárium ellen tiltakozók listáján, melynek kivonatos névsorát a *Magyar Hírlap* 1932. július 28-i számában közölte⁴⁷ – de az ívet *nem* a halálbüntetés elleni röpiratot megfogalmazó József Attila íratta alá az orvossal.⁴⁸ Ferenczi ekkor már gyógyíthatatlan vészes vérszegénységben szenvedett, s noha naphegyi otthonában még praktizált és terápiás tapasztalatait is rögzítette *Klinikai naplójában*, betegsége miatt nemigen fogadott már új pácienseket. József Attila ekkoriban a stekelista Rapaport Samu betege volt és az individuálszichológus Kulcsár Istvánnal barátkozott.

Tudománytalan kérdésfölvetés lenne valószínűség-számítási alapon olyasmiről képzelegni: mi lett volna, ha József Attila – aki Bókay Antal véleménye⁴⁹ és saját benyomásom szerint is mentális alkatában oly igen hasonlított Ferenczihez – hozzá jár analízisre. Minden valószínűség szerint páratlan partnerkapcsolat alakult volna ki a pszichoanalitikus és a költő, a kommunista mozgalom két „eretnek” egyénisége között, akik az

⁴⁶ Gyömrői Edit levele Vezér Erzsébetnek, London, 1971. december 7. – Száz éve született Gyömrői Edit. (*Thalassa*, 1996/2. 180–181.)

⁴⁷ Lásd *Tasi*, 160.

⁴⁸ Lásd *Szabolcsi*, 165.

⁴⁹ Lásd Bókay Antal: Ferenczi Sándor (1873–1933) – *Janus*, 1991. VIII/2. 1–19.

apa–fiú viszonyt is anyai gyengédséggel tudták volna megidézni és feldolgozni.

Amit biztosan tudunk: 1933. május 24-én József Attila is ott volt – Nagy Lajos, Lázár Vilmos, Almásy Endre és mások társaságában – a Farkasréti temetőben a 60 éves korában elhunyt Ferenczi temetésén. Szinetár Ernő pszichoanalitikus orvos visszaemlékezése szerint a hipochondriára hajlamos költőt nagyon megviselte Ferenczi halála, s még hosszú időn át arról panaszkodott, hogy neki is leukémiája van, mint – hite szerint – az elhunytak volt.⁵⁰ Ez pedig arra utal, hogy József Attila emberileg is azonosult Ferenczivel, ezért fedezhette fel magán az idő előtt elvesztett, ideális pótapa betegség tüneteit.

Tudvalevőleg éppen ekkoriban, 1933 elején szakította meg a költő első pszichoanalitikus kezelését Rapaport doktor; s ekkortól kezdve mutatható ki – olykor szinte tételesen – József Attila verseiben és leveleiben Ferenczi eszméinek konkrét hatása. Kassai György számos, tőle származó gondolatot és motívumot azonosított *József Attila és a megkapaszkodás ösztöne* című tanulmányában, a költő freudomarxista törekvéseitől kezdve a „furfangos csecsemő” kifejezésig,⁵¹ Tverdota György pedig Ferenczi trágár szavakról írt tanulmányából kiindulva mutatott rá a *Szabad-ötletek jegyzéke* nyelvezetének terápiás és poétikai funkciójára.⁵² De a genitálelmélettől kezdve a gyerekekhez alkalmazkodó család motívumáig sok más Ferenczi-eszme is foglalkoztatta József Attilát már korábban is, például az 1934 kora nyarán Rapaporthoz írt leveleiben⁵³ – anélkül azonban, hogy ihletője nevét megemlítette volna.

Meglepőnek tűnik, hogy a költő hátramaradt könyvei között egyetlen Ferenczi-mű címe sem szerepelt, noha tudnivaló, hogy a pszichoanalitikus irodalom fontos része volt gyakran költöztetett házi könyvtárának. Erre vonatkozóan azonban van magyarázat: Harmat Pál szerint – aki Tasi József adataira hivatkozik – a költő élettársa, „Szántó Judit elfogultan kezelte a költő hagyatékát; a freudi tanok iránti ellenszenvének József Attila halála után ezek a könyvek is áldozatául estek”.⁵⁴

⁵⁰ Harmat, 183.

⁵¹ Lásd *Miért fáj*, 147–162.

⁵² Lásd i. m. 226.

⁵³ Lásd i. m. 357–386.

⁵⁴ Harmat, 267.

De miért nem hivatkozott a költő publikációiban, följegyzéseiben egyik leggyakrabban használt forrására, míg Freud nevét szinte minden kínálkozó alkalommal megemlítette? Az egyik lehetséges magyarázatot Hatvany Bertalan adta meg a *Szép Szó* 1938 februári, József Attila-emlékestjén. Mint elmondta: sokszor próbálta rávenni a költőt, hogy foglalkozzék az ázsiai kultúrával, a keleti bölcselettel. Tanúsága szerint „ő mindig húzódozott ettől. Talán attól félt, szembe kell fordulnia egyik mesterének, Freudnak rendszerével – azzal a rendszerrel, amelytől lelki gyógyulást, feloldást: *rendet* várt. Hiszen tudta, hogy Jung, az »eretnek« azóta halad Freudtól távolodó utakon, amióta megismerte Kelet tanait”⁵⁵

Lehetséges, hogy hasonló belátás motiválhatta a költőt Ferenczivel szemben is: alkati hasonlóságuk és azonos érdeklődési irányuk ellenére talán úgy érezte, hogy nem vállalhatja maradéktalanul magáénak a Freuddal szembekerülő tanítvány eszméit.

De egy másik magyarázat is kínálkozik. A halála után megbomlott elméjűnek kikiáltott Ferenczire egyszerűen nem volt ajánlatos hivatkozni. Az elmebetegség stigmájával posztumusz megbélyegzett – s ezzel hosszú évtizedekre szakmailag negligált – szabadgondolkodó tragikus utóélete baljós előjelnek tűnhetett a hasonló sorsra jutott József Attila számára. De az orvos műveiből áradó optimizmus és segíteni akarás ekkor még elegendő erőt adott hívének.

„Meggyőződésemmé vált, hogy míg a páciens eljár hozzánk, nem szabad fölthagyni a reménnyel” – írta már-már fanatikus szakmai hittel Ferenczi a *Felnőttek „gyermekanalízisé”*-ben.⁵⁶

„*Kelj föl és járj!*”⁵⁷ – biztatta magát az apákra többé nem hagyatkozó költő, mielőtt teljesen megtelt volna a szabad ötleteit tartalmazó füzet. S mert „mérhetetlenül vágyakozott a szeretetre”, még nem hagyott föl a reménnyel.

⁵⁵ *Szép Szó, József Attila-emlékszáma, 1938.* Hasonmás kiadás. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1987. 48.

⁵⁶ *Lelki*, 413–414.

⁵⁷ *Szabad*, 47.

RÖVIDÍTÉSEK A JEGYZETEK BEN

- Beney – Beney Zsuzsa: A gondolat metaforái. Esszék József Attila költészetéről.* Argumentum Kiadó. Bp. 1999.
- Bókay-Jádi-Stark – Bókay Antal-Jádi Ferenc-Stark András: „Köztetek lettem én boldond...”* JAK Füzetek 3. Magvető Könyvkiadó. Bp. 1982.
- Ferenczi – Ferenczi Sándor: A trágár szavakról. Adalék a szexualitás lappangási korszakának lélektanához.* In *Lelki problémák a pszichoanalízis megvilágításában.* Bp. 1918.
- Garai – Garai László: „...Elvegyültem és kiváltam”. Társadalomlélektani esszé az identitásról.* Twins Kiadó, Bp. 1993.
- Harmat – Harmat Pál: Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis. A budapesti mélylélektani iskola története, 1908–1993.* Második, átdolgozott és bővített magyar nyelvű kiadás. Bethlen Gábor Könyvkiadó, Bp. 1994.
- Ideges – Ferenczi Sándor: A férfiak homoszexualitása.* In *Ideges tünetek keletkezése és eltűnése és egyéb értekezések a pszichoanalízis köréből.* Bp. 1914.
- JAVL – József Attila válogatott levelezése.* Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Fehér Erzsébet. Akadémiai Kiadó. Új Magyar Múzeum. Bp. 1976.
- Jellem – Ferenczi Sándor: A jellem pszichoanalitikus gyógymódja.* *Szép Szó*, 1936. május
- Lelki – Ferenczi Sándor: Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében.* Válogatás Ferenczi Sándor tanulmányaiból. Összeállította, sajtó alá rendezte és az előszót írta: dr. Linczenyi Adorján. Magvető Könyvkiadó. Magyar Hírmondó. Bp. 1982.
- Lélek – Lélekelemzési tanulmányok. Dolgozatok a pszichoanalízis főbb kérdéseiről.* Írták: Sigmund Freud, Almásy Endre... Bp. 1933.
- Lengyel – Lengyel András: A modernitás antinómiái. József Attila-tanulmányok.* Tekintet Könyvek, Bp. 1996.
- Miért fáj – „Miért fáj ma is”. Az ismeretlen József Attila.* Balassi-Közgazdasági és Jogi Kiadó. Bp. 1992.
- Nyelvzavar – Ferenczi Sándor: Nyelvzavar a felnőttek és a gyermek között.* In *A pszichoanalízis modern irányzatai.* Szerkesztette: Buda Béla. Gondolat. Bp. 1971.
- Szabad – József Attila: Szabad-ötletek jegyzéke.* Közzéteszi: Stoll Béla. Atlantisz, Medvetánc. Veszedelmes viszonyok. Bp. 1990.
- Szabolcsi – Szabolcsi Miklós: Kész a leltár. József Attila élete és pályája 1930–1937.* Akadémiai Kiadó. Irodalomtörténeti Könyvtár 41. Bp. 1998.
- Szántó – Szántó Judit: Napló és visszaemlékezés.* Sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket készítette: Murányi Gábor. Második, javított és bővített kiadás. Argumentum Kiadó, Bp. 1997.
- Tasi – Tasi József: József Attila könyvtára és más tanulmányok.* Ecriture Kiadó, Bp. 1996.

**FERENCZI-HATÁSOK NYOMAI
JÓZSEF ATTILA PSZICHOANALITIKUS ÍRÁSAIBAN***

Kassai György

József Attila pszichoanalitikai jellegű írásaiban – elsősorban a *Szabad-ötletek jegyzékében*,¹ a Rapaport-levelekben vagy a *Pszichoanalízis-komédiában* – gyakran találkozunk olyan megjegyzésekkel, gondolatokkal, ötletekkel, amelyek határozottan Ferenczire emlékeztetnek. Nem tartom például lehetetlennek, hogy József Attilának a Rapaport-levelekben kifejtett, nővéreivel kapcsolatos incesztuózus gondolatai („nem tudom a vágyamat leoldani nővéreimről”), az a szépen megfogalmazott mondat, hogy „egy beteg világ rámkényszerít egy vallhatatlan beteges világfelfogást és aztán azt mondja rám, hogy beteg vagyok”, Ferenczitől erednek. Ferenczi „A pszichoszexuális impotencia analitikus értelmezése és gyógyítása”² című értekezésében éppen az incesztuózus hajlamok brutális elfojtásában látja az impotencia egyik okát – és talán főlegesen itt arra emlékeztetni, hogy az impotencia, illetve az attól való félelem milyen nagy szerepet játszott József Attila életében. Erről tanúskodnak nemcsak a Rapaport-levelek, nemcsak a *Pszichoanalízis-komédia*, hanem az egyes költeményekben található burkolt, de félreérthetetlen célzások is, például a szárazság-motívummal kapcsolatban. Ferenczi Sándor volt József Attila egyik első pszichoanalitikus ol-

* Előadás a „Határ-lét és perem-szöveg. József Attila pszichoanalitikus írásai” című műhelykonferencián (Pécsi Tudományegyetem, 2000. március 10-11.).

¹ József Attila: *Szabad ötletek jegyzéke*. Közzéteszi: Stoll Béla. Atlantisz–Medvetánc, Budapest, 1990.

² In: Ferenczi Sándor: *Lélekgyógyászat. Válogatott írások*. (Vál. Gulyás Katalin), Kosuth, Budapest, 1991, 25–46.

vasmánya; a *Szabad-ötletek* egy mondata is arra utal, hogy a költő, de még élettársa, Judit is ismerte és elismerte Ferenczit. Szívós Mihály Szabolcsi Miklós egy megjegyzésére hivatkozva a következőket írja: „József Attila 1928-ban fogott bele a freudi tanok alapos tanulmányozásába. Fontos tény, hogy a magyar Ferenczi műveivel kezdi ezt, aki a fejlődés-lélektani aspektusra súlyt helyezett.”³

Szívós alighanem elsősorban a *Katasztrófák a nemi működés fejlődésében* című alapvető Ferenczi-műre⁴ gondol, amely a női öl iránti vágyat a kontinensek felmerülésével és egyes tengerek kiszáradásával, a szárazföldre vetett halóseinknek az elveszett tenger iránti nosztalgijával magyarázza: fantazmáinkban a női öl helyettesítené az elveszett tengert, a magzatvíz pedig az anyatestbe vetített óceán szimbóluma lenne. A tengerek kiszáradásának katasztrófája után az őszállatok egy másik állat testébe való behatolással próbálták biztosítani a szaporodást; a nemi aktus az anyaméhbe való visszatérés fantazmatikus úton való megkísérlése. Ezt látszik bizonyítani a csecsemőnek az anyatesttel kapcsolatos viselkedése; a szoptatás békés orálerotikus korszaka kannibalisztikus fázisba torkollik, írja Ferenczi, a csecsemőnek fogai nőnek, ezekkel akarná mintegy felfalni a szeretett anyát, aki végül is kénytelen az elválasztással védekezni. Ferenczi hozzáteszi, hogy véleménye szerint a fogak libidinális tendenciák kielégítésére szolgáló eszközök, amelyekkel a gyermek megpróbál az anyatestbe behatolni.

Milyen ismerősen hat mindez József Attila költészetében! Nemcsak a *Kései siratóra*, az „ettelek volna meg!”-féle sorokra és az anya felfalására utaló egyéb variánsokra gondolok, például:

Ím, anyját falta föl magzatja
vonítva s mohón e cseléd.
Két kézzel tépte emlejét,
ahogy most önmagát szagatja.
Nem emlékezik arra persze,
mint vette vérét és tejét...
(*Egy büntető-törvényszéki tárgyalás irataiból*)

³ In: Tasi József (szerk.): „A Dunánál”. *Tanulmányok József Attiláról*. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 1995. 64. old.

⁴ Ferenczi Sándor: *Katasztrófák a nemi működés fejlődésében*. Pantheon, Budapest, 1928. Újraközölve: Filum, Budapest, 1997.

Nemcsak az „öl” és „ölel” szavak egybefűzésére, ami a szerelmi aktus szadista komponensére való utalás is lehet (pl. az *Amit szivedbe rejtessz* című költeményben, *A Dunánál*ban vagy a *Pszichoanalízis-komédiá*ban, ahol az „értelmes” Gyömrői megállapítja, hogy József Attila a koituszt ölésnek fogja fel). Nemcsak a *Vallomás* felelőtlen csecsemőjére, aki gyermekként él az anyatestben és nincs szüksége a külvilágra, nem kell saját magáról gondoskodnia, hanem elsősorban a *Világosítsd föl* soraira:

„Nézz a furfangos csecsemőre:
bömböl, hogy szánassa magát,
de míg mosolyog az emlőre,
növeszti körmét és fogát.”

A furfangos csecsemő egyébként Ferenczi tudós csecsemőjére⁵ emlékeztet, aki a felnőttek álmaiban és fantáziáiban a mindentudó gyermeket szimbolizálja, többek között a pszichoanalízis gyermekképének metaforájaként.

Ezek a sorok szinte szó szerint visszhangozzák a *Katasztrófák*ban megfogalmazott tézist. Ugyanilyen feltűnő megfelelést találunk Ferenczi-
nek az anyatest és a tenger közötti szimbolikus analógiára utaló tézise és József Attila nem egy, Szigeti Lajos által is idézett⁶ verssora között.

Egykor egy sejt a tengerben kikelt,
hadd jusson el már örökös öledhez!
(*Aki szeretni gyáva vagy*)

Tengerem ölelő karok
meleg homályú, lágy világa.
(*Már régesrég...*)

... s nem is úszhattam a sodorral szembe
kedves öledben!...
(*Elmaradt ölelés miatt*)

⁵ Der Traum vom gelehrten Säugling, *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse*, 1923 (XIX/70)

⁶ Szigeti Lajos Sándor: „iramló fényt a tengeren” Menekülés- és teremtésmítosz József Attila lírájában. In: „A Dunánál”, 92–105. old.

Kell már ahhoz a testhez is az ágy,
mely úgy elkapott, mint a vizek sodra.

Míg nyugtalanul forgott nagy, lágy habokon az az éj,
a csónak alatt hűvös öblögetési kotyogván,
én nyugtomat ott leltem piros ölben...

(Balatonszárszó)

Fölszív a vágy, mint patakot a hőség.
Mind mélyebbről bugyog e szerelem.
El nem apad, nehogy keserü könnyed
gyűljön tengerré szilaj öleden.

(Szaggatlak, mint a fergeteg)

És természetesen a *Zöld napsütés hintált*, amely Szigeti szerint a születés traumáját írja le (a tenger, vagyis az anyatest kiveti, partra, szárazföldre dobja a csecsemőt), míg Ferenczinél a születés az egyén síkján való megisméltése annak a nagy katasztrófának, amely többek közt a mi állatőseinket is a szárazföldi élethez való alkalmazkodásra, a kopolyúval lélegzésről való lemondásra kényszerítette a tengerek kiszáradásakor. Thalassális regresszióként is felfogható József Attila híres disznóképe: „egy pillanatom nem volt nemes; sem langyos, édes kellemes, mint disznónak a pocsolójában” (*Számvetés*). „Láttam a boldogságot én, / lágy volt, szőke és másfél mázsa [...] Ledőlt a puha, langy tócsába [...]” (*Eszmélet*).

Ugyancsak Szigeti emlékeztet arra, hogy József Attilánál a víz már 1926-tól egyértelműen női princípiumként jelenik meg.

S a víz a sok vad ajándéktól
kijön értük, előnti őket,
hanem hiába zúg, zúgása
erősbíti az éneklőket.

A lányok dalát: Tenger vagyunk,
keserü só vagytok ti bennünk, –
a fiúk dalát: Partok vagyunk,
keserü tenger vagytok bennünk.

(Szeretők lázadása)

„A föld úgy vágyik vissza a vízbe, mint férfi az asszonyölbe”, írja később Szigeti, „ez a magyarázata a korai versek felfokozott, kérkedő szexualitásának, fallikus szimbólumok gyakori szerepeltetésének.”

József Attila korai verseiben a szeretők ujjából források fakadnak, lehelletük jégtömböket olvaszt (*Szeretők*), a szomorúfűz patakot keres.

De patakra nem találok,
Mindenütt csak fagyot látok.
S patak kéne, napfény kéne,
Lehevernék az ölébe.
(*Szomorúfűz*)

Az *Ódában* a szeretett nő fürdővízzel várja a költőt, a *Ha nem szorítszban* fényben fürdik, az *Árnyékokban* a tengerből kell kifognia a kéjt, Flóra a megáradt Dunára emlékezteti, ugyancsak Flórának el kell pirulnia, ha megérti, mit jelent a „szól a szellő, szól a víz”. A *Szabad-ötletek* tanúsága szerint az „első nőt” József Attila költészetében a ritkás erdő alatti langy tó idézi. Ugyanakkor a szárazság szerelemhiány is: „száradok, törődöm... éltető, friss nedvek nagy eres husomba nem öntenek kedvet...” Z. Karvalics László tanulmánya erre számos más példát is talált:⁷ „és most könnyezve hallgatom,/ a száraz ágak hogy zörögnek” (*Talán eltűnök hirtelen*) stb. Mindezt Karvalics Bernáth Béla pécsi tudós „A szerelem titkos nyelvén” című gyűjtésével igazolja, ahol „a száraz szóval alakult és más, fenyegetéseket tartalmazó szólások” című fejezetből kitűnik, hogy a „száraz” jelentésbokra az „impotens” vagy időlegesen impotens, a nem életre aktuálisan nem alkalmas vagy attól megfosztott személyre is vonatkozhatott.

De nemcsak a *Katasztrófákban* kifejtett elméletekre és megfigyelésekre visszahangoznak egyes József Attila-sorok. A *Szabad-ötletek jegyzékében* például ezt olvassuk:

„Érdekes, én a cselekvésbeli motorikus levezetést tudtam belé e [mármint trágár] szavakba s azért nem használtam őket, mert szavakkal nem elégülhet ki az ember és azért nem elégítettek ki a cselekvések, mert szavak nélkül sem elégülhet ki az ember / ennek csak az lehetne

⁷ In: *Liget*, 1995/4. 50–56. old.

az eredete, hogy e szavak miatt megverték – ez tehát a verő számára motorikus kielégülés volt.”

A trágár szavak és a motorikus kielégülés közötti kapcsolatra Ferenczi „A trágár szavakról – adalék a szexualitás lappangási korszakának lélektanához” című tanulmányában⁸ mutat rá. Miután felelevenít néhány olyan esetet, amikor a kúra során a páciensnek, de magának az analitikusnak is nehezebb esik ugyanazt a dolgot inkább az egyik, mint a másik nevével megjelölni, a következőket állapítja meg:

„A trágár szóban sajátos erő lakozik, mely a hallgatót mintegy arra kényszeríti, hogy a vele megnevezett tárgyat, a nemi szervet vagy funkciókat kézzelfogható valóságban képzelje el... Feltételezhetjük, hogy e szavaknak mint olyanoknak meg van az a képességük, hogy a hallgatót emlékképek regresszív-hallucinatorikus felelevenítésére kényszerítsék... Ha pedig csatlakozunk Freud felfogásához, mely szerint a lelki gépezet az egyén fejlődése során egy motorikus-hallucinatorikus reakció-centrumból fejlődik a gondolkodás szervévé..., akkor arra kell következtetnünk, hogy a trágár szavakhoz olyan sajátosságok tapadnak, melyekkel a lelki fejlődésnek bizonyos korábbi szakaszában minden szó fel van ruházva. ... A trágárság kimondása [azonban] fokozott mértéken mutatja azt, ami a legtöbb szónál alig hogy jelezve van, ti. hogy *minden beszéd véghez nem vitt, abbahagyott cselekvést helyettesít*. A trágár szavak szóképzeteinek motorikus elemekkel való ily erős keveredése, éppúgy, mint a hallott trágárságnak szenzorikus-hallucinatorikus jellege, fejlődési zavar következménye lehet. Ama szóképzetek olyan fokán maradhattak vissza a beszéd fejlődésének, amelyen a szavak még sokkal erősebben voltak motorikus elemekkel keveredve.”

A trágár szavak tehát motorikus erővel bírnak, de kielégülni velük nem lehet. Pótcselekedeteknek számítanak, és Ferenczi szerint a lappangási idő kezdete előtt jelennek meg, miután a gyermek már korlátozta polimorf-perverz ösztöneit. Elfojtásuk a beszéd fejlődésével, a képzeleti azonosság fokozatos megszűnésével, elhalványulásával függ össze. Ferenczi egyik betegét, aki gyerekkorában trágár szavakat gyártott és írt le, éppúgy megfenyítették, mint a gyermek József Attilát. A trá-

⁸ In: *Lelki problémák a pszichoanalízis megvilágításában*. Dick Manó, Budapest, 1918. Újraközölve, in: Erős Ferenc (szerk.): *Ferenczi Sándor*. Új Mandátum, Bp., 2000. 131–138. old.

gárságok tehát nemcsak szimbolikus szexuális agressziót, lemeztelenítést hajtanak végre, ahogy Freud írja a viccről szóló értekezésében, hanem valódi motorikus reakciót is kiválhatnak. A költészet ún. gyújtó, vagyis cselekvésre készítő hatása nem utolsósorban a (rejtett vagy nyílt) szexuális utalásokkal is magyarázható; politikai és szexuális szabadság egy tőről fakadnak, Reich és József Attila freudomarxizmusa egyaránt erre mutat.

Egyébként talán a freudomarxizmusra is Ferenczinél talált ösztönzést a költő. Ferenczi tanulmányt közöl a *Nyugat*ban, „Pszichoanalízis és társadalompolitika”⁹ címmel. Miután megállapítja, hogy a németországi, ausztriai és magyarországi forradalmak után a pszichoanalízis új lendületet kapott, emlékeztet arra is, hogy a pszichoanalízis a filozófiai és politikai nézeteket is az emberi pszichológia megnyilvánulásainak tekintti. Egyetlen politikai irányzat vagy párt mellett se köti le magát, hanem megvárja, amíg jelentkezik egy „individuálszocialista” irányzat, amely ugyanúgy számot vet az egyén boldogságra való törekvésével és függetlenségi hajlamaival, mint a közösségi élet megszervezésével járó, gyakran nehezen elviselhető kényszerekkel. A tanulmány befejező részében a freudistákat a társadalomtudomány és a szocialisták részéről ért támadásokkal kapcsolatban megjegyzi, hogy a történelmi materializmusból kiinduló gondolkodók és politikusok alighanem sikeresebben fejthették volna ki működésüket, ha azoknak, akiknek sorsát megjavítani igyekeztek, nemcsak anyagi, hanem lelki világával is törődtek volna. Ezek a politikusok rájöttek, folytatja Ferenczi, hogy tévedtek, amikor a pszichológiai szempontot elhanyagolva kizárólag a gazdasági szempontokat vették figyelembe. Belátván e mulasztásukat, újabban érdeklődni kezdenek a pszichoanalízis iránt. Ezeket a politikusokat Ferenczi óva inti attól, hogy az adleri individuálszichológiához csatlakozzanak, amely a hatalomvágnak a szexualitás elé való helyezésével talán jobban vonzaná őket. Hasonló gondolatokat fejteget Ferenczi már 1913-ban „A pszichoanalízisről és annak jogi és társadalmi jelentőségéről” című munkájában.¹⁰ Szó van itt egy olyan individuálszocialistikus irányról, amely a társadalom érdeke mellett az egyén boldogságát

⁹ In: *Nyugat*, 1922/8. 554–555. old. Újraközölve, in: Erős Ferenc (szerk.): *Ferenczi Sándor*. Új Mandátum, Bp., 2000. 72–74. old.

¹⁰ In: *Nyugat*, 1913/16. 704–711. old. Újraközölve, in: *Lelki problémák a pszichoanalízis megvilágításában*. Magvető, Budapest, 1982., 158–174. old.

is részesíti figyelmében, a kitörésekhez vezető társadalmi elfojtás helyett a vad ösztönök energiájának értékesítését, átszellemítését alkalmazza, és ezzel a fejlődésnek paroxizmusoktól, revolúcióktól mentesebb, nyugodtabb és egészségesebb menetét biztosítja.

Feltehető tehát, hogy ezek a Ferenczi-írások is ott vannak *A város peremén* utolsó előtti szakasza, az odakint működő termelési erők és az idebent dolgozó ösztönök harmóniájának megszerkesztésére irányuló elképzelések mögött.

Végezetül annyit, hogy Ferenczi és József Attila között nemcsak gondolati, hanem lelki rokonságot is érzek – például a szeretetvágy vagy az (áttételes) apa-, vagyis tekintélykeresés kapcsán és talán más vonatkozásokban is. Ez azonban egyelőre nem egyéb pusztá megézésnél. Lehet, hogy Ferenczi jobban megértette volna József Attilát, mint a költő analitikusai, és azon is eltűnődhetünk, vajon emezeknél sikeresebben analizálta volna-e őt. Mindenesetre az a megrendülés, amelyet Ferenczi klinikai naplójának egyes leírásai, vallomásai keltenek az olvasóban, nem áll távol a *Szabad-ötletek* kiváltotta megdöbbenéstől.

THALASSA, AVAGY A SZIMBÓLUM REGRESSZIÓJA

Hárs György Péter

Katabasis

Amikor ezt olvasod, halott vagyok. Nem születtem már meg. Csupán nyom vagyok, önmagam nyoma, mások nyoma, végtelen olvasataim dialógusainak nyoma. Nyom vagyok – ez nem szimbolikusan értendő. A nyom itt nem az én szimbólumom, ahogyan én sem a nyom szimbóluma vagyok. Az én szimbólumom a megvalósult olvasatok, a megvalósult mások, a megvalósult Te-k – egy vég nélküli dialógus teremtődő résztvevői – lesznek. Ezeknek a szimbolikusan rejtett-föltáruzó ide-léteknél lesznek, ha ez a szó még itt használható, a szimbóluma. Egyelőre regresszióban (vagyok). Nyomozok a szimbólumaim (eredete) után. A nyomukba eredek, a nyomukban vagyok, követem a nyomukat. Nyomon vagyok. De ha a nyom „az eredet eltűnése”,¹ akkor eltűnőben vagyok. Eltűnök az eredetben vagy az eredettel – a mátrixszal/ban, elhagyom a nyomot – önmagamot –, nyomot hagyok.

Ez a nyomhagyás szükségszerűen a szimbólumba írja bele magát, beleíródik a szimbólumba, szimbólumként íródik, vagy inkább olvastatik. A szimbólum, ahogyan itt értem, nem valami más helyett áll. Sőt: csupán a szimbólumban létezik (íródik/olvasódik), az, ami nyom(ot ha-

¹ „A nyom nemcsak az eredet eltűnése; azon a diskurzuson belül, amelyet folytatunk, és aszerint az ösvény szerint, amelyet követünk, azt is jelenti, hogy az eredet még csak nem is tűnt el, hogy sohasem jött létre, csupán reciprok módon egy nem-eredet, a nyom által, ami így az eredet eredetévé válik.” (Derrida, J.: *Grammatológia*. Életünk, Magyar Műhely, Párizs, Bécs, Budapest. 1991., 98.)

gyott). Nem létezik máshol, ahogyan a nyoma sem létezik máshol, mindkettő „odavan”² a szimbólumban. Ahogyan az én a szimbólumok után nyomozva eltűnik az eredettel (együtt), úgy tűnik el, úgy lesz oda a szimbólumban a nyom és a nyomhagyó – végül maga a szimbólum is. Az én és a szimbólum egyaránt regresszióba kerül egymásra vonatkozásában, másikuk ide-létében. A másik ide-léte és az én oda-létem elválaszthatatlan. De beszélhetünk-e egy „dolog” – a szimbólum – regressziójáról? Nem következtelen csúsztatás-e ugyanazon szóval jelölni meg a (lelki) fejlődés korábbi stádiumába való visszaesést és egy sikertelen elfojtás jelének megmutatkozását a veszély pillanataiban.

A továbbiakban erre a kérdésre kívánok válaszolni. Azaz arra, hogy mihez képest és hova fejlődött vissza a szimbólum fogalma Ferenczinél, s hogy a szimbólumok olvasatába hogyan íródik bele az eredet – végső soron a halál – nyoma.

Egy korábbi írásomban már utaltam rá, hogyan függ össze Ferenczi szimbólum-felfogása és utrakvisztikus módszere.³ Követve az ottani gondolatmenetet, hadd szóljak először a módszer problémájáról. Az utrakvisztikus módszer értelmezési eljárás. Az értelem föltárása érdekében analógiák használatához folyamodik. Az analogikus viszony részben mindig már-értelmezett, az analógia két értelem „nem formalizálható” viszonya (Ricoeur). Nem ismeretlent magyaráz ismeretlennel – ahogyan Ferenczi 1913-as Jung-bírálatában írja –, hanem „ismeretlen dolgot ismertebb dolog segítségével magyaráz”.

Az analógiát ugyanakkor megkülönbözteti a pusztá hasonlattól az, hogy két irányban szerez érvenyt az értelemnek: az ismert is új értelmet nyer. Az analógia ebben a tapasztalat struktúráját követi, pontosabban pontszerűvé rögzíti a tapasztalat linearitását. Abban az értelem-mozgásban, ami az analógia sajátja, s amit az értelem kölcsönös megfordu-

² „Az önkívületi állapot tünetei (kívülről nézve): a szenzibilitást illetően reakciómentesség, általános izomgörcsök, amit gyakran általános bénultság követ (»nincs jelen«).” (Ferenczi Sándor: *Klinikai napló 1932*. Akadémiai, Budapest. 1996., 58.)

³ „Elméletének ezt az el nem hanyagolható részét máig nem méltatták kellőképpen – holtot következik az analógiás gondolkodás eredet-irányultságából.” „Azonban, mint azt már a módszer neve is mutatja, ezek az analógiák nem pusztá hasonlóságok, hanem az analógia szó szigorú értelme szerint egymást kölcsönösen megvilágító, kétoldalú, és a lét sokféleségének szükségszerű egységéből (vagy a lét egységének szükségszerű sokféleségéből) adódó viszonyok.” (Hárs György Péter: *Urbs liberique. Múlt és Jövő 1993/2*, 45. és 44-45.)

lásaként határozhatunk meg, az értelmező a „gondolkodás mozgásának megfordulásával” (Ricoeur) vesz részt; az analógia az első értelemben való beavatott osztozás révén magával rántja a második értelemhez. Az analógia ekképpen mindig személyes ügy, az értelmező létét érinti, változtatja ide-létté, miközben az egyik értelem odavan a másikban, és az értelmező odavan az első értelemben. Ezen a ponton az analógia, mint-hogy magát a lételet tárja föl az értelemnek a létbe való visszaömlésztése révén, már túl is lép a létező lehetséges létaspektusain, nem nevezhető objektívnek vagy szubjektívnek. Az analógia mint módszer nem rendelhető alá az igazság kérdésének. Hiszen az analógiás viszony egyszerre veti föl és veti el például az eredet kérdését. Elveti, amennyiben a tagok és az értelmező közös nevezőjeként, eredőjeként egy közös eredetet, magát a létet állítja. Az analógiában az eredet (kérdése) tehát nyomként íródik be, megelőzve bármiféle létet (Derrida), s az eredet abba a furcsa helyzetbe kerül, hogy ha a nyom az eredet eltűnése, akkor az eredet eltűnése mint eredet megelőzi és feltételezi bármiféle létező létét.⁴ Az eredetnek ez a sajátos státusza az analógiában kiprovokálja az eredetre vonatkozó kérdés fölvetését. (Megelőlegezem: az analógiában, ha valaminek, akkor éppen az értelem-mozgásnak van köze eredethez.) Az itt leírt struktúra nyilvánvalóan az elfojtás és az elfojtott visszatérésének mechanizmusát követi. Az eredet vagy az értelem-mozgás sikertelen elfojtásként határozódik meg. De hogyan tárulhat föl és tűnhet el az eredet az analogizálás nyomán?

Az utrakvisztikus módszer, az analogizálás akkor alkalmazandó, ha „valamely történés értelméről” kívánunk szólni. Ez azt is jelenti, hogy az analógia eredményében is valami mást nyújt, mint a leírás vagy a magyarázat. Az analógia révén nyert értelem az értelem-megfordulás miatt többdimenzióssá válik – túldeterminálttá.⁵ Így a lelki jelenségek túl-

⁴ „Ha tehát nem jön közbe újabb zavar vagy katasztrófa, lassanként ez a zavaró anyag egészen leépül, ami egyértelmű volna az illető faj kihalásával.” – írja Ferenczi éppen az engrammokkal kapcsolatban. (Ferenczi Sándor: *Katasztrófák a nemi működésben*. Filum, Budapest. 1997., 90.)

⁵ „Mint ahogy egy pontnak a térben való meghatározásához legalábbis három koordináta-tengely szükséges, úgy a pszichikus és mint ezek után feltehetjük, a természettudományi tény magyarázata sincs eléggé determinálva akkor, ha egy vonalszerű *láncolatba* vagy egy felületi *hálózatba* sorozzák be, s ha egy *harmadik dimenzióhoz* való tartozása nincs pontosan meghatározva. Különös és eddig csupán a lelki működésben megfigyelt tény, hogy ugyanaz az elem egyidejűleg besorolható és analitikusan lokalizálható

determináltsága nem kivétel többé a létezők rendjében; az értelem, bármely dolog/jelenség értelme csupán akkor ragadható meg, ha az analógia kifeszített hálójában fönnakadva túldetermináltságában mutatkozik meg. Ez az a pont, ahol a bioanalízis programja meghirdethető. Az aktuális és az emléksorozatba való beillesztés az értelem fogalmába bevonja a történetiséget, mégpedig a jelen által igazolt, a jelen által aktualizált történetiséget. A múlt a jelenben különbözik el, a jelen a múltban. Így, ha a jelen értelmét kutatjuk, szükségképpen a múlt felé is fordulunk, az eredet felé, az „indítóok” felé, szükségképpen egy nyomot találunk majd eredet helyett, „időtlen emléknyomot”. A jelen értelme és a múlt értelme e nyom elkülönöződéseként határozódik meg, másképpen szólva ebben a nyomban esik egybe. S a múlt kutatása mindig a jelen kutatása is lesz, minthogy a múltban a jelen nyoma lelhető föl, az eredetet tehát itt is eltünteti a nyom. Múlt mint múlt csak az adott jelen által íródik be a nyomba, jelen nélkül nem lenne múlt (ról tudomásunk). Az időbeni változás, a „fejlődési folyamatok” értelmezése során tehát az derül ki, hogy a jelen a múlt ide-léte, amennyiben fölfogható valamely múltbeliség (vissza)állítására tett kísérletként. A múlt mindig odavan a jelenben, azáltal létezik, hogy abban reprodukálja magát. A jelen ugyanakkor több is, mint a múlt ide-léte, hiszen egy aktuális sorozatba is beilleszkedik, amely sorozat tagjai szintén lenyomozhatók. Hasonlóképpen: a múlt a jelen oda-léte (a jelen odavan a múltban), ugyanakkor más múltak, egyidejűek és régebbiek oda-léte is.

A többdimenziós háló, ami itt feszülni látszik, szemeiből kiindulva pillantható meg a kötések mentén. Éppen ezeket a szemeket nevezhetjük nyomnak, ahol a fonal egy fordulattal visszahajlik önmagához, körbehurkolva valami mást, hogy azután továbbhaladjon. Körbehurkol, azaz elfojt, mint valami inda, láthatatlanná tesz, takar, de a szem szemként való fölbukkanásával visszatér az elfojtott, láthatóan továbbhalad, látható a továbbhaladás, ami továbbhalad. Ha ép a háló, a szem, a nyom csak egyik oldalával fordul felénk, az érintkezés, az eredet eltűnt, láthatatlan, ami látszik csak, az az eltűnés és a fölbukkanás, köztük a nyom, a kötés, az eredet rejtélyes léte/nem-léte, ami a történetet történetté teszi. A történet cenzúrája elfojtja a történetet. A szem és a háló furcsa dialektikája, hogy a szem leginkább akkor tűnik elő, ha a háló rongálódik,

(5. folyt.) *egy aktuális és egy emléksorozatba, ami egyben a tudattalan emléknyomok »időtlenségét« is jelenti.” (Uo. 115.)*

ha a háló odavan. Amikor a fonal megszakad, és letekeredvén egyik a másikáról a katasztrófában föltárul egyiken a másik nyoma, az eredet nyoma az eladdig takart felületen.⁶ Ilyenkor a kóros nyomában látjuk a háló egészét – a kóros és a normális egymás elkülönülődéseként lepleződnek le. Ezek a veszély pillanatai, ahol megjelenhet az értelem. A katasztrófa a történet maga. A történetbe való leereszkedés, alászállás az értelmezés művelete.⁷

Katakomba

Ezeket a hálóból kiíródó, nyomra vezető szemeket nevezhetjük Ferenczi nyelvén szimbólumoknak. A nyom tehát a szakadásban, az elkülönülődésben válik szimbólummá, ahol a cenzúrát „átvágja” a veszély, a fenyegetés, a katasztrófa. A szimbólum ily módon az eredet (nyomának), az értelemmozgás (nyomának) a visszatérése lesz. A szimbólum össze/visszatükrözi a hálót. A szimbólum mint a háló össze/visszatükröződése, az értelmezett lét össze/visszatükröződése megszünteti/értelmesíti az „értelmet”, megszünteti/értelmesíti a történetet – történetessé teszi a szemek egyetlen fölfakadt szemben való oda-létében. A háló odavan, a történet odavan. Mert a szem a katasztrófában adja bizonyítékát a hálóval való azonosságának, a szem – fölbukkanásában – megmutatja, hogy nem a háló része, hanem maga a háló.

Egyetlen szem is már háló, s a háló ezen szigorú fogalmát a szemek számának végtelensége sem változtatja meg. Minthogy egyetlen szem – potenciális végtelenség. Egyetlen szem fölsebződésével a tekintet a fonalakkal odafut ehhez az egyetlen szemhez, erre az egyetlen szemre futtat ki minden lehetőséget, gyógyítóan oda vezeti a fonalakat. A te-

⁶ „Megfontolásaim alapját impotens férfiak analízise közben tett bizonyos megfigyelések alkották. Ez már eleve biztatóan hangzik; hiszen tudjuk, mily gyakran képesít éppen a kóros állapot okozta torzítás arra, hogy valamely fiziológiai vagy pszichológiai folyamat egyes, rendszerint lappangó tényezőjét leleplezzük, és ily módon végül eljussunk a normális folyamat megértéséhez.” (Uo. 17–18.)

⁷ „Nietzsche kissé elveszett a szöveg hálójában, mint egy pók, mely nem mérhető a maga köré font háléhoz – csakugyan, mint egy pók, vagy mint bizonyos pókok, Nietzscheé, Lautréamont-é, Mallarméé, Freudé vagy Abrahamé,” (Derrida, J.: Éperons. Nietzsche stílusai. *Athenaeum* I. köt., 3. füz., 1992. 193.)

kintet önmaga gyolcsává látja a hálót. A gyolcon átvérzik a szakadás, nyomként önmaga fölszínére kerül.

A katasztrófában a jelen visszavonhatatlanul bensőséges – dialogikus – kapcsolatba kerül a múlttal. Fölveszi a történés fonalát. A tekintet pókká válik, aki a hálót írni, és nem elbeszélni kezdi.

Itt lepleződik le a háló mélységes nyelvisége; nyelvisége nem a beszélt nyelv, hanem az írodás értelmében. A szimbólumban, a háló fölfejlő szemében maga a háló egyszerre szimbolizáló és szimbolizált.⁸ Szimbolizált a nyelv „magjaként” (Benjamin), nyomszövetként, elkülönböződések nyomaként, íródo létként. És szimbolizálója magának a szemnek, bármely szemnek, bármely szimbólumnak mint írodásnak, a vágy ki-be írodásának bármely „véges alakzatban” (Benjamin). Mert a szimbólum egyszerre zárt alakzat és nyitott létel, egyszerre eltűnése az eredetnek – önmagának – és az eredet nyoma. Egyszerre mutatja föl a halál és az eredés/eredeztetés arcait.⁹

Ferenczinek a *Thalassában* kialakított szimbólum-felfogása számos félreértésre adott alkalmat.¹⁰ Igaz az is, hogy a szöveg megfogalmazása ha nem is bizonytalan, de több helyütt csupán jelzi a (lehetséges) összefüggéseket. A szimbólum napja körül az azonosság, történetiség, szim-

⁸ „És ami a nyelvek alakulásában megmutatkozni, sőt, megteremtődni próbál, az a tiszta nyelv magja éppen. Míg azonban ez a mag, ha az életben rejtve és töredékesen is, de mégis jelenvalóan maga a szimbolizált dolog, az alakzatokban csak szimbolizálólként lakik.” (Benjamin, W.: A műfordító feladata. In: *Angelus Novus*. Magyar Helikon, Budapest, 1980., 83.)

⁹ „A szimbólum megtapasztalásának időmértéke az a misztikus pillanat, melyben a szimbólum befogadja az értelmet a maga rejtett és, ha szabad így mondanunk, erdős bel-sejébe. [...] [A] szimbólumban a hanyatlás megdicsőülésével pillanatokra megnyilatkozik a természetnek a megváltás fényében átszellemült arca...” (Benjamin, W.: A német szomorújáték eredete. In: hiv. kiadás, 366. és Ferenczi: *Katasztrófák*., hiv. kiadás, 85.)

„Elég ehhez, ha feltesszük, hogy a közösülési és a hozzá szorosan kapcsolódó megtermékenyítési aktusban nem csupán az egyéni (születés) és az utolsó faji katasztrófa (beszáradás), hanem az élet keletkezése óta elszervedett összes katasztrófák olvadnak össze egységgé; az orgazmusban tehát nemcsak az intrauterin nyugalom és egy barátságosabb környezet biztosította nyugodt lét nyilvánul meg, hanem még az élet keletkezése előtti nyugalom is, azaz az anorganikus lét halálos nyugalma.” (Ferenczi: *Katasztrófák*...))

¹⁰ „A szimbólum mint történeti emléknym, szemben áll mind a freudi, mind a jungi fölfogással. A szimbólum Ferenczinél filogenetikuss folytonossággal rendelkezik – amennyire egy maradvány, egy nyom a folytonosság eleme lehet. A szimbólum itt – egy többdimenziós [lét]háló részeként – potenciálisan megelőzi és meg is haladja történeti fölbukkanását.” (Hárs, hiv. mű, 45–46.)

bolika-megfordítás szavak nagy bolygói keringenek, magukhoz vonzva/irányítva több kisebb szóbolygó vagy bolygó szó pályáját is, mint az amfimizisét, az ismétlését, a realitását és a fantáziáét, a tudatosét és a tudattalanét, az elfojtását. Hagyjuk újra szövődni ennek az égboltozatnak a hálóját, hogy most önkényesen a Jung-bírálatához nyúlunk vissza. Amennyiben hálóról van szó, így is úgy is újra szövődik, és talán fönnakad benne a szimbólum valódi, földi léte.

Ferenczi a jelzett műben a szimbólumkritikát Jung introvertált/extrovertált fogalmai kapcsán kezdi fejtegetni. Röviden összefoglalja, amit Jung a „gondolkodás két fajáról” mond, eszerint az extroverzió és az introverzió az alábbi ellentétek mentén írható le: az extroverzió a valóságghoz való alkalmazkodás, az introverzió a fantasztikum szolgáltatában áll; az előbbi szavakban, az utóbbi szimbólumokban jut kifejezésre. A leírás kiegészíthető Freud alapján azzal, hogy az extroverzió progresszív, az introverzió regresszív jelenség, az egyik inkább a tudattal, a másik inkább a tudattalannal áll összefüggésben, aszerint, hogy ezekben melyik „működésmód a túlnyomó”.¹¹ Itt érkezik el a kifejtésnek egy olyan pontjához, ami számunkra a későbbiekben kulcsfontosságúvá válik. Szemére veti Jungnak az „irányított gondolkodás” azonosítását a „szavakba foglalt gondolkodással”, azzal érvelve, hogy Jung megfeledekzik a tudatelöttesről, ahol is „nem föltétlenül szavakban” megnyilvánuló irányított gondolkodás folyik. A *Thalassában* a tudatelöttes összefonódása a szimbólum-problémával az elfojtás mechanizmusának kapcsán lepleződik majd le, és nézeteim szerint itt kereshetjük a probléma megoldását is. S a Jung-bírálatban közvetlenül az előzőekben említettek után valóban az elfojtás jelenségének értelmezése következik a szimbólum szó „egyértelmű használata” érdekében.¹² Ferenczi itt még úgy látja, hogy az elfojtásból eredő szimbólumképzés kizárja a szimbolizált vágy és a szimbolizáló szerepcseréjét; a helyettesítés nem megfordítha-

¹¹ „Ismeretes, hogy a *tudatos* gondolkodás Freud szerint is főképpen a valóság-princípium szolgáltatában áll, míg a *tudattalan* inkább a kedvtelési princípiumnak hódol; a tudattalan elemekkel átszótt lélekműködésben (álom, fantázia, stb.) természetesen a kedvteléses működésmód a túlnyomó.” (Ferenczi: Jung libido-elméletének bírálata. In: Erős Ferenc [szerk.]: *Ferenczi Sándor*. Új Mandátum, 2000, 182–183.)

¹² „Nem helyeselhetjük azt sem, hogy az »irányított gondolkodás«[?-t] egynek veszi a szavakba foglalt gondolkodással, elhanyagolva a lélek tudat előtt lévő (»vorbewusst«) rétegét...” (Uo. 183.)

tó, mert szimbólumról csak akkor beszélhetünk, ha az eredeti jelentést a cenzúra lefojtja a tudattalanba. Ugyanakkor hivatkozik *A valóságérzék fejlődésfokai és patológikus visszatérésük* című írására, s kifejti, hogy eredetileg a tudatban mind a leplezetlen, mind a képekbe öltöztetett szexualitás jelen van. A hivatkozott műben jelenik meg a szimbólum kapcsán az azonosság-probléma is (versus helyettesítés).¹³ Lényeges kiemelni, hogy az egész kérdéskör a külvilág/belvilág, introjekció/ projekció jelenségeihez kapcsolódva kerül tárgyalásra. Ferenczi a Jung-bírálatban még egyszer visszatér majd a szimbólumra, s amit kifogásol, az a szimbolikuság összekapcsolása az irrealitással, maguknak a tünetekben megnyilvánuló „tendenciáknak” irreálisként, azaz szimbolikusként való értelmezése (Jung tehát egyszerre két hibát követ el Ferenczi szerint). Az eddigiekből számunkra három pont lényeges, a tudatelőttes már megemlített szerepe mellett. Ezek – egyelőre jelzésképpen – a következők:

1. A szimbólum megfordíthatóságának kérdése. A Jung-tanulmányban szereplő megfordíthatatlan szimbólum-egyenlet szigorúan kéttagú. A szimbolizáló és a szimbolizált, a vágy és (képi) megjelenése képletében nem szerepel harmadik elem; a képlet egyetlen hallgatólagos engedménye még csupán a freudi tétel, miszerint ugyanazon szimbólumnak kontextustól függően különböző jelöltségei lehetnek, és ugyanazon jelölt különbözőképpen szimbolizálható. Ez az egyenlet vagy képlet a *Thalassában* már alapvetően megváltozott formában dinamikus rendszerként jelenik meg; jelöltek és jelölők szövevényeként.¹⁴
2. A szimbólum és a realitás/irrealitás-probléma összefonódása. A szimbolikus és az irreális fogalmi összekapcsolását Ferenczi már a Jung-bírálatban elveti, ugyanakkor a problémát éppen a szimbólum túl szűk és merev fölfogása miatt itt még nem tudja kielégítően megoldani. A *Thalassában* majd több helyütt fölbukkan ez a

¹³ „A taglejtési szimbolikát így a beszédsszimbolika váltja fel: a hangok meghatározott sora *associative* kapcsolódik meghatározott dolgokkal és jelenségekkel, sőt *azonosul* velök.” (Ferenczi Sándor: *A valóságérzék fejlődésfokai és patológikus visszatérésük*. In: *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében*. Magvető, Budapest, 1982, 138.)

¹⁴ „Ha a vízben úszó hal, úgy mint azt annyi termékenyítési varázslatnál láthatjuk, az anyaméhben lévő gyermeket jelenti, és ha annyi álmodtunk kénytelenek úgy magyarázni, hogy a gyermek pénisz-szimbólum, akkor érthetővé válik egyrészt a hal péniszjelentősége, másrészt azonban a pénz haljelentősége is... (Ferenczi: *Katasztrófák...* 71.)

probléma, és a reális, szimbolikus, és hallucinatorikus hármasságban nyer újszerű megoldást.¹⁵

3. A külvilág/belvilág-probléma fölmerülése a valóságérzék-tanulmányban a szimbólumképzés kapcsán. Ez az azonosság kérdésével is összefüggő probléma a *Thalassában* a környezet (változásainak) és az egyedfejlődés (változásainak) leírásában tér vissza; a perigenézis fogalmában.¹⁶

A katakombák festményei úgy születtek meg, hogy az élők leszálltak a holtak közé, a föld méhébe. Bár itt a cenzúra politikai volt, mégis „szimbolikusán” értelmezhetjük ezt a jelenséget úgy, hogy a katakombafestészet minden szimbólumképzés szimbóluma. A vágy, az eredeti jelentés visszautasítottatik a föld színe alá, a tudatalattiba, és ott vizuális képekké alakul. E folyamatot valójában a tudatelőttes réteg irányítja, a vágy a benső külsejének vagy a külső belsejének, a katakombák falainak ütközik, innen fordul vissza az eredet és/vagy a halál felé, s itt a mély fölszínén vagy a fölszín mélyén jelenik meg a tudat számára is szemlélhető képi formában, elrejtve-föltárva a falon túli jelentéseket. Egy másik szinten a katakomba szimbolikája úgy is értelmezhető, hogy a katakomba a „csírávédelem eszköze”, s ekként, Ferenczi fölfogásában, az épp aktuális állapot mellett tükröznie kell a környezet és az egyén egymásra hatásának történetét. Ekkor a szimbólum mint a történet történetessé tevése, a történetbe való belépés, abból az elbeszélésből, amit számunkra, a történeten kívül állók számára jelent, visszaválozódik azzá, ami valójában a természete, írodássá, ami oda-létező föltételez, s ami megmutatkozásában föltételezi a veszély, a tudat által működtetett cenzúra válságos pillanatait. A szimbólum ravatal is, amit körülállunk.¹⁷

¹⁵ „Feltételezzük tehát, hogy a koitusz nem csupán részben fantáziált, részben reális visszatérést jelent az anyaméhbe, hanem hogy tüneteiben a születéstől való szorongás és ennek leküzdése, a szerencsés megszületés is kifejezésre jut.” (Uo. 58.)

¹⁶ „...miért ne tehetnők fel, hogy az embrió védelmét szolgáló berendezések fejlődésében is (amit eddig a coengenesis iskolapéldájaként emlegettek) a fajtörténet egy része, mégpedig azoknak a környezetváltozásoknak a története maradt fenn, amely környezetekben az embriogenetikusan jelzett ősök éltek.” (Uo. 67.)

¹⁷ „Ha nem ijedünk meg ettől a diagnózistól, sőt igyekszünk rávenni a betegeket, hogy az eddig félelmetes képekkel megbarátkozzanak – miközben megfigyeléseik pszichés vagy egyéb valóságainak lehetőségét nem utasítjuk eleve vissza –, akkor ennek fejében azt kapjuk, hogy a beteg érdeklődése részben újra felébred a mindennapi valóság iránt...” (Ferenczi: *Klinikai napló*, 59.)

Katafalk

Ferenczi szerint „a közösülés folyamatai szimbolikus cselekvések”.¹⁸ Ez a tétele mindjárt a realitás/irrealitás problémakör belsejébe vezet bennünket, de kiindulási pontként az amfimixist jelöli meg.¹⁹ Az amfimixis fogalma részletöszönök egyetlen, fejlettebb tendenciában való összekapcsolódásának megnevezésére szolgál. A genitális erotizmus például az anális és az urethrális erotizmusok amfimixisének eredménye. Ebben az elméletben az az újszerű, hogy a libidóáramlás tisztán mennyiségi fölfogását egy minőségi elképzelés váltotta föl. Így „kvalitás-eltolódásokról” és „kvalitás-differenciákról” beszélhetünk. Az erotizmusok főntről levándorolnak a genitáléhoz, ott amfimiktikus egyesülésükben származásuk kvalitásdifferenciáit is őrzik; patológikus esetekben viszont a kvalitások eltolódhatnak egymásra, vagy az amfimixis útján nyert új kvalitás eltolódhat fölfelé (hisztériás materializáció). Normális esetben azonban a lefelé vándorlás minden egyes aktusban megismétlődni látszik. Azaz: tulajdonképpen a nemi fejlődés ismétlődik meg. Ferenczi innen továbblép ahhoz a föltételezéshez, hogy az „öszönlevándorlás (...) az egész életen át folytonosan végbemegy”. A genitális centrumban, minthogy egyfajta „pangenézis” révén jött létre, az egész szervezet képviselve van. Amikor tehát a pénisz az én szimbólumaként jelenik meg, akkor ebben a szimbólumban egy én-történeti tény nyer megfogalmazást. Az amfimixis jelenségének leírása már itt módosítja a szimbólumról, illetve a szimbólum túldetermináltságáról tudottakat. Fölvillantja a túldetermináltságnak egy eddig ismeretlen – történeti – oldalát.

Magában az aktusban Ferenczi szerint három azonosítási folyamat szerepel, ezek egyikét nevezi majd szimbolikusnak. Az én azonosítja

¹⁸ „Ezek tudvalevőleg a közösülés folyamatait szimbolikus cselekvésekként fogják fel, amelyekben az egyén az intrauterin lét örömét, a születéstől való félelmet s a veszély szerencsés megúszásának örömét éli át újból. Mikor az individuum a hüvelybe hatoló himvesszővel s a nő testébe rajzó ondósejtekkel azonosítja magát, szimbolikusán megismétli azt a halálos veszedelmet is, amelyet állatősei a tengerbeszáradás geológiai katasztrófájának idején szerencsés környezeti viszonyok következtében diadalmasan legyőztek.” (Ferenczi: *Katasztrófák...*, 71.)

¹⁹ „Nevezzük két vagy több erotizmusnak egy magasabb egységbe való egyesítését az erotizmusok vagy a részletöszönök *amfimixisének*.” (Uo. 22–23.)

magát a másikkal, saját genitáléjával és a spermával. Az aktus célját, az anyaméhbe való visszakerülést a szervezet ennek megfelelően háromféle módon éri el: a sperma reálisan, a genitálé „részlegesen, avagy szimbolikusan”, és az egész szervezet hallucinatorikusan. Ami kérdéses itt, az a „részleges, avagy szimbolikus” kifejezés jelentése.

A három azonosítási folyamat három különböző mechanizmus eredménye. Az én és a másik azonossága introjekció által jön létre, ez az azonosítás a tudattalan mechanizmusa; a teljes szervezetnek az anyaölbé való visszatérése az aktus során szintén tudattalan, hallucinatorikus, fantáziált. Ez a három kifejezés Ferenczi szövegében ebben a kontextusban szinonimaként szerepel, csupán más-más oldaláról világítja meg ugyanazon jelenséget.²⁰ Az én és a sperma azonossága egyrészt a részegész logikai viszonyán, másrészt a szóma és az ivarplazma okozati (biológiai) azonosságán. alapul. Ezért nevezheti Ferenczi a spermát az én és a genitálé „képviselőjének”. A sperma a közösülés során reálisan jut el a méhbe. Ez az aktus tisztán tudati – reprodukív – szintje. E két szélső pozíció között helyezkedik el az én és a pénisz azonossága. Minthogy ez az azonosság mindkét másiktól eltérően amfimixisen alapul, ezért a pénisz az én „alteregójának” tekinthető. Csupán az amfimixisen alapuló, egész szervezetet leképező azonosság nevezhető szimbolikusan. A pénisz az „időleges regresszió” elérése érdekében szimbolikusan tér vissza az anyába, azaz részlegesen (mint Ferenczi egy helyütt zárójelben hozzát teszi: jelképesen). Ez a visszatérés egyszerre reális (azaz tudatos) és tudattalan (azaz hallucinatorikus, fantáziált) is.²¹ A szimbólum, mint „részleges helyettesítő” egyszerre mutatja föl mindkét rendszer jegeit

²⁰ „Csak következetesek vagyunk, ha ezt az állapotot és az ezt kísérő teljes megelégedettséget és vágytalanságot tekintjük a közösülés céljának, ami az egész egyén számára azt jelenti, hogy az anyaméhbeli létet tudattalanul, hallucinatorikusan elérte; viszont a genitále és az ivarsejtek számára egyidejűleg szimbolikus, illetve reális elérését jelenti ennek a célnak. (...) Feltételezzük tehát, hogy a koitusz nem csupán részben fantáziált, részben reális visszatérést jelent az anyaölbé, hanem, hogy tüneteiben a születéstől való szorongás és ennek leküzdése, a szerencsés megszületés is kifejezésre jut.” (Uo. 53., 58.)

²¹ „Tapasztaltuk, hogy a lélekben talált »szimbólumok« nem a fantázia véletlen játékának kifejezői...” „(A) szóma egyúttal élvezi az ivarsejtek reális kielégülését is, mint hallucinatorikus és jelképes (részleges) visszatérést...” „A közösülés ezt az időleges regressziót háromféle módon éri el: az egész szervezet csak *hallucinatorikusan*..., a pénisznek... ez már részlegesen, avagy *szimbolikusan* is sikerül; de csak a genitális szekrétumnak van meg az az előjoga, hogy... *reálisan* is elérje az anyaméh belsejében való helyzetet.” (Uo. 118., 33.)

– erre már az is fölhatalmazza, hogy az egész szervezet és a sperma között áll, közvetítőként is az aktus során, s valóban egy anyába, egy potenciális anyába jut el. Ezért engedheti meg magának Ferenczi, hogy a közöszülést egyszer szimbolikus, másszor pedig részben fantáziált/részben reális aktusként fogja föl, attól függően, hogy a genitálének e kettős szerepét vagy külön-külön a szervezet és a genitálé/sperma kettősének szerepét tartja szem előtt.²²

Az azonosság kérdése a döntő a szimbolika-megfordítás és a szimbolizáló és szimbolizált megfordíthatatlanságának kérdésében is. A szimbolikus kapcsolat nemcsak hogy amfimiszen alapuló azonosságra épül, hanem olyan azonosítási stádiumnak kell megelőznie, ahol a szimbolizáló és szimbolizált „kölsönösen fölcsereélhető”. Viszont magában a szimbólumban a tagok már nem cserélhetők föl, mindig a manifeszt a szimbolizáló. Ezért válik szükségessé a szimbolika-megfordítás aszerint, hogy az azonosulás utáni elkülönöződés során melyik elemnek jut a szimbolizáló vagy a szimbolizált sorsa, hogy a másikat (és azonosságukat) nyomként tükrözze, vagy abban nyomként legyen jelen.²³ Mindezt megvilágíthatja az elfojtás mechanizmusa, amikor is a cenzúra kétszeresen is hathat a vágyra: a tudatelőttesben a vágy visszautasíttatik, ekkor regresszív irányban haladva vizualizálódik, majd újra a tudat felé törve a cenzúra még „igazíthat” rajta. A visszafelé haladás során örvényébe foghat egyéb tudattalan elemeket, amelyek a vizuális kép részeivé lesznek. A vizuális kép újbóli cenzúrázása az egymással adekvát jelentésű elemek közül is tovább válogathat, és amikor a tudatelőttesbe jutott kép „a tudat ráirányulásával” artikulálhatóvá válik, tudatos elemeket is magára vehet.²⁴ A manifeszt kép így tudatos és tudattalan ele-

²² „...a reális visszatérés a genitáléra és a spermára szorítkozik, míg a test többi része sértetlenül megmarad (és a regressziót csak »hallucinatorikusan« csinálja végig)...” (Uo. 62.)

²³ „... minden szimbolikus kapcsolatot megelőz az azonosítás olyan stádiuma, amelyben két dolog egymást kölcsönösen helyettesítheti.”

„Az *anya* tehát – a már néhányszor szükségessé vált »szimbolika-megfordítás« szerint – tulajdonképpen a tenger szimbóluma vagy részleges helyettesítője, nem pedig megfordítva.” (Uo. 38., 75.)

²⁴ „A hisztériás amnéziát, mely az elfojtás szolgálatában áll, csak az a körülmény teszi érthetővé, hogy az egyénben már eleve megvan a tudat fennhatósága alól kivont emlékenyomások egy részlete, mely azután eszmetársítási kötelékkel magához rántja azt, amire a tudat oldaláról az elfojtás taszító erői hatnak. (...) Nem érthető meg az elfojtás gépezete, ha a benne együttható két folyamat közül csak az egyiket veszik figyelembe.”

mek szövedéke, ahol is a tudattalan elemek a cenzúrának megfelelően már elkülönböződtek megjeleníthető és meg nem jeleníthető, csupán nyomként őrzött minőségekre. A szimbólumképzés regresszív mozgása és végső soron maga a szimbólum is a tudatelőttés terméke. Ez magyarázza részleges helyettesítő szerepét, azt, hogy egyszerre reális és fantáziált, tudatos és tudattalan természetű.

De fönmarad az a konkrét kérdés, hogy melyik az az „azonosítási stádium”, amikor a később szimbolikus kapcsolatba kerülő két dolog egymással fölcserélhető. A válasz az amfimiktikus azonosítás történeti jellegét újabb oldaláról mutatja meg, a filogenezisééről. A szimbólum mögött rejlő azonosság filogenetikus azonosság is. Érdeemes visszaemlékezni, hogy Ferencziben a *Thalassa* ötlete Freud *Három értekezés a szexualitás elméletéről* című művének fordítása közben merült föl. Fordítói előszavában hivatkozik Freudnak a filogenezis és ontogenezis kapcsolatáról felállított tételére, miszerint az utóbbi csak az előbbi ismétlése.²⁵ Ugyanitt fejti ki nézeteit a pszichoanalitikus ismeretek kitüntetett értékéről is, előrevetítve a *Thalassa* értelem-fogalmát.²⁶ A szimbólum értelme valójában történeti értékében rejlik, tehát abban, hogy elkülönböződésében egykor azonos történeti tények nyomait is őrzi.

(24. folyt.) (Freud, S.: *Három értekezés a szexualitás elméletéről*. In: *A szexuális élet pszichológiája*. Cserépfalvi, Budapest, 1995., 74., 70. jegyzet)

„De még az ór által a küszöbön átengedett rezdületek sem váltak azért már okvetlenül tudatosakká; csupán akkor lehetnek ilyenekké, ha sikerül nekik magukra venni a tudat figyelmét.” (Freud, S.: *Bevezetés a pszichoanalízisbe*. Gondolat, Budapest, 1986., 242.)

²⁵ „Az egyén fejlődése a fajfejlődés ismétlésének tekinthető, amennyiben arra legújabb egyéni átélések nem gyakorolnak változtató hatást. A filogenetikus fejlődési hajlam csak az ontogenetikus történés mögött érvényesül. De alapjában a hajlamosság is csak a faj korábbi élményének csapadéka, amelyhez az egyes egyén élménye az esetleges tényezők összegeként csatlakozik.” (Freud, S.: *Három értekezés...*, hiv. kiadás, 34–35.)

„Beláthatatlan lesz a történelmi jelentősége is ezeknek a lelki dokumentumoknak, ha egyszer Freud nyomán jobban fogjuk tudni olvasni a psziché hieroglifáit. Akkor a nemiség pszichológiája nemcsak a szexuális életműködéseket, hanem azok egész őstörténelmét is közelebb fogja hozni megértésünkhöz.” (Ferenczi Sándor: A fordító előszava. In: *A három értekezés...* 1915-ös kiadása (Dick Manó, Budapest), VI. old.)

²⁶ „...mert hiszen minden egyéb természetmegismerés csak ezen lelki mechanizmusokon keresztül szűrve, attól befolyásoltatva, ahhoz alkalmazkodva jut tudomásunkra, ellenben a tudat közvetlenül adott való élmény, a Freud értelmében vett tudattalan pedig e tudat számára legközelebbi adott része a valóságnak, melynek ismeretéből legalább oly jogosult, ha nem jogosultabb dolog a távolabb adott valóságok mibenlétére következtetni, mint megfordítva.” (Uo. 8.)

Ilyen azonosság áll fönn az anyába való visszatérés vágya és a tengerbe való visszatérés vágya között. A kettő elkülönöződése, szimbólummá válása és a szimbólumok további alakulásai a történelem egy-egy fejezetét jelzik.²⁷ Az új fejezet kezdete, a változás Ferenczi fölfogásában mindig kényszer az egyén szempontjából, katasztrófa. Így a közösség amfimiktikus szimbolikájában egyaránt megjelenik a vágy és előidézője, a szakadás. A vágy a kéjben talál részleges levezetést, a szakadás traumája pedig szorongásként jelentkezik, mégpedig az első szorongásos helyzet, a születés traumájának ismétléseként, ami viszont a tenger elhagyásakor átélt trauma ismétlése. A filogenezis teljes egésze leképeződik az aktus során, mégpedig meghatározott sorrendiségben.²⁸

A történetiségről vallott fölfogását Ferenczi az ismétlés és a játék Freudtól átvett fogalmaival támasztja alá. Hogy a közösség tartalmaz játékos elemeket, az nem szorul különösebb bizonyításra. A játék és az ismétlés összefüggései ugyancsak ismertek. A játékban az ismétlés során az én-történet (kínos) élményei elevenednek meg, de minthogy azoknak is ismétléseknek kell lenniük, megelevenednek a mintául szolgáló (kínos) fajtörténeti események is. A játékosztón abban különbözik a többi ösztönfunkciótól, hogy nem külső kényszer indítja meg, hanem „maga teremti a kint”, amit majd megszüntet.²⁹ Az ismétlés tehát válto-

²⁷ „Itt a szimbolika »jelentésváltozására« gondolunk, amelyben, mint a nyelvészek szójelentésváltozásaiban: történelem, még pedig itt a fajtörténet fontos fejezete rejtőzik.” (Ferenczi: *Katasztrófák...*, 69.)

²⁸ „Nem lehet közömbös dolog, hogy valamely áramlat korábban vagy később lép-e fel, mint ellenáramlata, mert az egyszer bekövetkezett elfojtás hatását teljesen kiküszöbölni nem lehet; időbeli eltérés a komponensek összetételében rend[?]szerint az eredmény megváltozásával jár.” (Freud: *Három értekezés...*, 1995-ös kiadás, 129.)

„Minél behatóbban vizsgáljuk a párosodás lefolyását, annál nyilvánvalóbb, hogy az nemcsak örömteli folyamat (tehát a boldog intrauterin helyzet eljátszása), hanem kínos élményeket is reprodukál (valószínűleg az első, születési *szorongási élményt*). Még valószínűbb, hogy ezek az *indulatok nem rendszertelenül nyilvánulnak meg, hanem történelmileg meghatározott sorrendben.*” (Ferenczi: *Katasztrófák...*, 51.)

²⁹ „A játékosztónöknél azonban, amelyekhez bizonyos értelemben az erotikusokat is sorozhatjuk, az ösztön maga teremti a kint, csak azért, hogy a megszakítás örömét élvezhesse. A játékoszágot és az erotikát tehát az jellemzi, hogy ellentétben a máskor váratlanul bekövetkező kínos helyzettel, először is a kint csak ismert és mérsékelt adagolásban engedélyezi, másodsor az elhárítási lehetőségről már eleve, sőt gyakran túlon túl gondoskodik. (...) Tehát a szexualitás is csak *játszik* a veszéllyel. (...) Úgy véljük, hogy az ilyen játékos ismétlésnek csak az lehet az indoka, hogy emlékeztet egy kintől való szerencsés megszabadulásra...” (Ferenczi: *Katasztrófák...*, 59–61.)

zást hoz létre, majd visszaállítja az eredeti állapotot. A közösülésnek ebben a játékos összetevőjében ismétlődnek meg a katasztrófák és azok túlélései. A másik összetevő, a regresszió viszont az örömelv hatása alatt áll, csupán megszünteti a kellemetlen állapotot, a régi, a kellemes véglegesen annak helyére kerül; mozgása tehát egyirányú. A közösülés maga is játék, e két tendencia játéka, az ismétlésé és a regresszióé, amelyek végül az orgazmus amfimisésében békülnek össze. De addig, mintegy feleselgetve, mindkettőnek meg kell tennie a maga én- és fajtörténeti útját, vissza a kezdetekig, ami mindkettő szempontjából az anorganikus nyugalmat jelentené. Ez az a pont, ahol kezdet és vég egybeesik. A szimbolika így végső soron valóban az „örömmechanismusok megnyilvánulása”, miközben a halál képét is magára ölti.³⁰ A szimbólum ravatala mellett mindig ott van az ismétlés föltámasztó ereje is.

Katalekták

A ravatal a körülállók számára sokszorosan összefonódik az ismeret-szerzéssel. Nem csupán arról van szó, hogy csak a mások halálán keresztül lehetnek tapasztalataink magáról a halálról; a ravatal körül önmagunkról is új dolgokat tudunk meg. S új dolgokat tudunk meg magunk és a másik viszonyáról, többek közt arról is, hogy – szó szerint és képtelenen – mit hagyott ránk a másik örökül.³¹ Pontosan ebben az aspektusában, mint „ismeretforrást” kezeli Ferenczi a szimbólumot, s teheti ezt a szimbólum történetisége miatt.³² A szimbólum „tudattalan tudást” őriz, de ez a tudás megszerzhető, mivel a szimbólum egy elfojtás

³⁰ „»Természetes«, szelid halál, a halálösztön zavartalan megnyilvánulása, talán csak a mi halálösztönök által uralt vágyfantáziáinkban létezik, a valóságban az élet mindig katasztrófálisan végződik, mint ahogy katasztrófával a születéssel vette kezdetét. Sőt, minha a halálküzdelem tüneteiben regresszív vonásokat is lehetne felfedezni, melyek a meghalást a születés képére akarnák formálni s amelyek által kevésbé kínzóvá válna.” (Uo. 127.)

³¹ „Amit öröklődésnek nevezünk, az talán csak áthárítása a traumák kínos elintézésé nagyobbik részének az utódokra; az ivarplazma viszont, mint örökség, összegezése az ősök által ránk hagyott és az egyénektől tovább utalt traumás benyomásoknak; ez lenne tehát értelme a biológusok által feltételezett »engrammok«-nak.” (Uo. 89.)

³² „Nem kevésbé jelentős, egyelőre azonban bizonyára idegenszerű metabiológiai újítás, hogy ebben a munkában megengedtük magunknak, hogy a *szimbolikát, mint természettudományi ismeretforrást* használjuk fel. (Uo. 118.)

nyoma is egyben, s a mechanizmus ismeretében a tudás lenyomozható.³³ A szimbólum szimbólum volta csupán lenyomozottságában mutatkozik meg, a szimbólum: interpretált nyom, azaz a szimbólum előttje és utánja egyszerre.

A szimbólum az ismeretforrás és a nyom jelentéseinek játéka miatt nevezhető rudimentumnak.³⁴ A szimbólum, mielőtt megfejtik, mielőtt szimbólum lenne, csupán nyom, azaz rudimentum: kezdetleges, elemi dolog, csökevény. A szimbólum az értelmezés eredményeként viszont ismeretforrásnak, azaz rudimentumnak: elemi dolognak, alapismeretnek bizonyul. Ebben a játékban lesz oda a szimbólumban a nyom, a nyomhagyó, az értelmező és a szimbólum maga. A szimbólum nyommá regrediálása során az értelmező is bekerül regresszió és ismétlés erotikus játékába. De minthogy a szimbólumot mint szimbólumot nem érheti tetten, csupán játékának elkülönülődését, ezért az értelmezőnél a játék legtöbbször ismétlésbe fordul, az értelmező visszatér önmagához. Ilyenkor lesz az íródásból írás, a történésből történet, a szimbólumból rosszabb esetben allegória.

Ferenczi szimbólum-fogalma mögött az ismétlés és a regresszió játékában az íródás és a megőrződés (öröklés) jelenségei rejlenek. A nyom szimbólumba íródásával kezd újra írni a történet. Ami itt föltűnhet, az az íródás és az írás, az ismétlés/regresszió-játék és az elfojtás/fixáció-játék ellentéte. (A) történet nem jöhetne létre az ellentétpár utóbbi tagja nélkül.³⁵ Ez a problémakör ott rejlik Derridának Freud „Varázsnotezéről” szóló írásában is, ahol a nyom freudi fogalmának „radikalizálását” hirdeti meg. Ferenczi szimbólum-fogalma mint az íródás helyének

³³ „Sikertelen elfojtás a történelem megbontása útján: minket ez a szétbontás érdekel, ez a sikertelenség, mely létrejöttének egyfajta olvashatóságot kölcsönöz, és behatárolja történelmi áttekinthetlenségét.” (Derrida: Freud és az írás színtere. In: *Műhely. Pszichoanalízis – a belső nyelv tudománya*. 1982., 39.)

³⁴ „Ha feltevésünk valamikor bebizonyosodik, úgy ez megvilágítaná a szimbólumok keletkezését is. Az igazi szimbólum történeti emlék értékével birna, történelmi rudimentuma egykor aktuális cselekvési módoknak, emlékmáradványok tehát, melyekre lelkileg és testileg hajlamosak vagyunk visszatérni.” (Ferenczi: *Katasztrófák...*, 62.)

³⁵ „Kérdés például, hogy a történelem szinpadán hogyan különíthető el egymástól az írás mint ürülék az élő hústól, a hieroglif (Artaud) élő testétől és miként hozható összefüggésbe – kommunikációba – azzal, amit a Számok Könyve mond a törvény tintájának permetjét szomjazó asszonyról, vagy Ezékiel az Emberfiáról, aki a törvény tekerceit tömi magába, hogy szájában aztán mézédessé váljék. (Derrida: Freud és az írás színtere. Id. kiadás, 44.)

meghatározása, ahogyan én értem, kitüntetett helyen áll a nyom szempontjából. Egyrészt azért, mert a nyom csupán itt őrizheti meg a maga nyomszerűségét, egyidejű olvashatóságát és olvashatatlanágát.³⁶ Másrészt azért, mert a szimbólum nem jöhet létre (íródhat/olvasódhat) bármikor, csupán az értelmet a történésebe bevonó villámcsapások idején.³⁷

Mielőtt ezt kifejténém, kiemelném Derrida jelzett szövegéből azokat a pontokat, amelyek bár az írásról szólnak, de az íródásra is igazak, s értelmeznek a *Thalassa* kapcsán kifejtettekre.

1. A nyom olvashatóságának vagy olvashatatlanágának kérdése. A „bevésődés helyét”, jelen esetben a szimbólumot, a nyom hozza létre. Ennyiben megelőz minden „lételet”. A nyom, miközben létrehozza a bevésődését, beíródik a szimbólumba, egyben létrehozza önnön eltörlődését is. A nyom a szimbólumban egyszerre olvasható és olvashatatlan, minthogy elkülönbözött benne.³⁸ Így értendő, hogy a nyom kijelöli a másikkal való kapcsolatot (ennek lehetőségét), s a másikat megmutatkozás és eltűnés mozgásában határozza meg.³⁹
2. Az elfojtás és az írás/íródás kérdése. Íródás/írás – hogy a kettő logikai sorrendjét a helyére tegyük – nem jöhet létre elfojtás, mégpedig sikertelen elfojtás nélkül.⁴⁰ A szimbólum mint a nyom azon elkülönböződése, ahol a nyom elfojtott másik oldala mégiscsak megmutatkozik, világosan mutatja mind a mássá/fölismerhetővé

³⁶ „A nyomok tehát csak úgy hozzák létre bevésődéseik helyét, hogy egyúttal lehetővé teszik eltörlődésük periódusát. Első bevésődésük »jelenétől«, azaz kezdettől fogva az ismétlődés és a kitörlődés, valamint az olvashatóság és az olvashatatlanág kettős ereje hozza létre őket.” (Uo. 42.)

³⁷ „Olyan, mint valami váratlanul megjelenő szellem vagy villámcsapás, mely egyszerre megvilágítja a sötét éjszakát. E pillanat egész lényünket igénybe veszi...” (Cruzer: *Symbolik und Mythologie der alten Völker, besonders der Griechen*. I. kötet, Lipcse, Darmstadt, 1819., 59. skk.)

³⁸ „Az elkülönböződés – az ontiko-ontologikus különbségnek és minden olyan különbségnek az előfutára, amely a freudi fogalomrendszert jellemzi...” (Derrida: *Freud és az írás színtere*. Id. kiadás, 39.)

³⁹ „A lételet mezeje, mielőtt a jelenlét mezejeként határozódna meg, a nyom különböző – genetikai és strukturális – lehetőségei szerint szerveződik meg. A másiknak másikként való szertefoszlása mindig már megkezdődött, és a lételet semmilyen struktúrája se vonhatja ki magát alóla.” (Derrida: *Grammatológia*, Id. kiadás, 79.)

⁴⁰ „Az írás elképzelhetetlen elfojtás nélkül. Az írás feltétele, hogy ne legyen állandó kapcsolat, sem végleges szakítás a rétegek között; a cenzúra ébersége és sikertelensége.” (Derrida: *Freud és az írás színtere*, Id. kiadás, 42.)

- levés, mind pedig a vágyteljesülés elhalasztódásának jegyeit.⁴¹ Ezek az íródásban megnyilvánuló jegyek nem sajátja[i] az írásnak, ami csupán a nyom egyik oldalát rejti múlttá tevő linearitása miatt.
3. Az íródás/írás alanyának kérdése. Ez az alany egyik esetben sem létezik.⁴² De míg az írás alanya azért nem azonosítható, mert valójában viszonyrendszer, az íródás alanya éppen az e viszonyrendszerbe odalévő én. Íródás nem jön létre az én játékba kerülése nélkül, az írás viszont azt játssza, hogy megkerüli az ént.
 4. Az írás mint techné kérdése.⁴³ Az írás és az íródás egyaránt élet és halál, jelen és reprezentáció, pszichikus és nem-pszichikus apparátus viszonya. De míg az írás techné jellegű – „a történelem színtere és a világ játéka” –, addig az íródás poiesis jellegű. Az íródásnak a színtere a történés (nem pedig megfordítva) és játéka a világ. Bár az elkülönböződés önmagában nem látható, a szimbólumban mégis megmutatja önnön másikat is, míg ez az írásban csupán véletlenszerűen – „írásképi differenciák” esetében – történhet meg.⁴⁴ Az íródás egyetlen/egyedi hálóra, az írás a tömegtermelésre vonatkozik.
 5. A nyom eltörlésének kérdése. A nyom fogalmához hozzátartozik az eltörölhetőség. Ami kitörölhetetlen, az nem nyom.⁴⁵ A nyom megszűnése Ferenczi szerint is a faj megszűnése. Ha a nyom az

⁴¹ „Ebben az értelemben a »difféer«: elhalasztani, halogatni, tudatosan vagy tudatlanul egy kerülő időbeli és halogató közvetítéséhez folyamodni, mely felfüggeszt, illetve mérsékli a megvalósulást vagy a »vágy« ill. az »akarat« beteljesülését. (...) A difféer másik, inkább köztudott és felismerhető jelentése: nem identikus, más(nak lenni), felismerhető(nek lenni), stb.” (Derrida, J.: Az el-különböződés. In: Bacsó Béla (szerk.): *Szöveg és interpretáció*. Cserépfalvi, Budapest, é.n., 47.)

⁴² „Az írás alanya valójában a rétegek közötti viszonyok *rendszere* a varázsnótesz, a psziché, a társadalom és a világ rétegei.” (Derrida: Freud és az írás színtere, id. kiadás, 42.)

⁴³ „Az írás itt mint *techné*, mint az élet és a halál, a jelen és a reprezentáció, valamint a két apparátus közötti viszony van jelen. (...) Ebben az értelemben az írás a történelem színtere és a világ játéka.” (Derrida: Freud és az írás színtere, id. kiadás, 43.)

⁴⁴ „Ugyanezen okból nyilván felmerül majd, hogy az írásképi differencia maga is eltűnik (mint az a bizonyos számár a ködben), sosem telít meg tökéletesen egy terminust, viszont láthatatlan hálót szó két nem szembeötlő látvány között.” (Derrida: Az el-különböződés, id. kiadás, 45.)

⁴⁵ „A nyom az önállítás, a saját jelenlét eltörlése, amelyet a jóvátehetetlen eltűnés fenyegetettsége hoz létre, az eltűnés eltűnéséé. Egy kitörölhetetlen nyom nem nyom, hanem teljes jelenlét, mozdulatlan és megvesztegethetetlen szubsztancia, Isten fia, az eljövétel jele, nem pedig egy halandó mag, azaz csíra.” (Derrida: Freud és az írás színtere, id. kiadás, 43.)

eredet eltűnése, úgy a nyom eltörlése az eredet ide-léte (új faj keletkezése). Derrida itt nem veszi figyelembe, hogy az írás, a szó szigorú értelmében véve, eltörölhetetlen. Csupán elpusztítani lehet. Az íródásban ezzel szemben helye van a törlésnek – semmi sem fialódott. Az írás nyomhoz kötött, rögzült – a szimbólum viszont a nyomhoz regrediál.

6. Nyom és jelenlét kérdése. A nyom a jelenlét eltűnése, a teljes jelenlét – kitörölhetetlen nyom, azaz nem nyom. Az írás mindig teljes jelenlét – a nyom odalesz a jelenlétben. Ezzel szemben az íródásban, a szimbólumba íródott nyomban az én jelenléte van oda. Az én oda-léte – a halál ide-léte, „a jóvátehetetlen eltűnés fenyegetettsége”.

Freud a varázsnóteszt valahogy úgy képzelte el, mint régi szerzők írásainak gyűjteményét.⁴⁶ Ez az elképzelés a „hely megjegyzésén” alapul, a tetszés szerinti reprodukálhatóságon és a torzítatlan tároláson. Ez valóban „az írás színtere”, teljes jelenlét és a jelenlét megkerülésének játéka. Ezzel szemben Ferenczi szimbólum-fogalma a jelenlét játékát regresszió és ismétlés játékaként írja le, lehántva a nyomról az írást.

Katasztrófa

Hogy az íródás, a katasztrófa, a történés, a megtapasztalás és a nő elválaszthatatlanul összefüggnek, az nem csupán a Ferenczi-féle szimbólum-felfogásra alapozott gyanú. Elég az apokalipszisre gondolnunk, ahol ez az összefüggés teljes világosságában mutatkozhat meg. Az apokalipszis szó etimológiájában jelzi a „felfedést”, a rejtett megismerését, elsősorban a nemiséggel kapcsolatban.⁴⁷ Katasztrófikus jelentését csak később vette föl – de a jelentés nyomai, úgy tűnik, már mindig is jelen voltak. Derrida a „fátyol föllibbentéséről” beszél, s e metafora több mint árulkodó.

⁴⁶ „A készülék apró tökéletlenségei természetesen nem érdekelnek bennünket, mivel csak a lelki észlelőapparátus struktúrájával való hasonlóságát akarjuk megfigyelni.” (Freud; Feljegyzés a „varázsnótesztről”. In: *Műhely*, hiv. kiadás, 45.)

⁴⁷ „És valóban ezt látszik jelenteni az *apokalipszis*, a felfedés, a leleplezés, a dologról fellebbentett fátylat: ha mondhatjuk így, mindenekelőtt a férfi vagy a női nemi szert, de a szemeket vagy a fület is.” (Derrida: A filozófiában újabban meghonosodott apokaliptikus hangnemről. Derrida, J.–Kant, I.: *Minden dolgok vége*. Századvég–Gondolat, Budapest, 1993., 36.)

Megismerés és szexualitás már a Bibliában elválaszthatatlanok. A nő megismerése, a közösülés – minden megtapasztalás ősképe. A nő megtapasztalása a történelem megtapasztalása, történés, az eredet nyomának megtapasztalása. Nem véletlen, hogy Benjamin, amikor a történelemmel szembeni kétfajta attitűdről ír, a nemiség köréből veszi képeit.⁴⁸ Az igazi megtapasztalás a szüzesség elvesztésének/elvételének katasztrófája, a történelem deflorációja, az íródás. A történelem írása csupán a már ismertben való veszélytelen elmerülés, kellemes óra egy bordélyházban. Azonban a viszony visszajára fordulhat, amikor a történés tesz erőszakot rajtunk, amikor akaratlanul is odavagyunk a történésbe, amikor valóban bekövetkezik az apokalipszis. Ekkor lelepleződik Bábel, „a nagy kéj nő” és Bábel tornyának azonossága.⁴⁹ A nyelvzavarban elpusztul az írás, elpusztul a nyom, s vagy átadja helyét az íródásnak vagy nem.

Az apokalipszis ennyiben az írás végeként az íródás jegyeit veszi föl, úgy viselkedik, mintha törlés lenne.⁵⁰ Az apokalipszis ezért, mint minden katasztrófa végső és legszélsőbb esete, minden íródás és tapasztalás mintaképe is.⁵¹ Halállal végződő közösülés. Valójában ez az az „engramm”, ez az a nyom, amit minden igazi tapasztalatban lereagál az egyén és a faj. Az apokalipszis árnyékát nevezhetjük Ferenczivel katasztrófának, Benjaminsal veszélynek, Derridával fenyegetésnek. Ez az árnyék szüli a szimbólumokat, az eredet (nyomának), az értelemmozgás (nyomának) visszatéréseit. S gyermekei is éppolyan természetűek

⁴⁸ „Másoknak engedi át, hogy kiadják erejüket az »Egyszer volt« kurvánál a historizmus bordélyában. Ő ura marad a magáénak: eléggé férfi, hogy átszakítsa a történelem kontinuumát.” (Benjamin: *A történelem fogalmáról*. In: *Angelus Novus*, hiv. kiadás, 971–972.)

⁴⁹ „...a János-Apokalipszisban is van egy Bábel, amely nem a nyelvek vagy a hangnem zavaráról készítené gondolkodásra, hanem a prostitúcióról, feltéve, hogy lehetséges ilyen különbségtéves. A nagy Bábel a kurvák édesanyja...” (Derrida, J.: *A filozófiában újabban meghonosodott apokaliptikus hangnemről*., hiv. kiadás, 75.)

⁵⁰ „...vajon az apokaliptika nem transzcendentális feltétele-e minden diskurzusnak, sőt minden tapasztalásnak, minden jegynek és minden nyomnak?” (Uo. 79.)

⁵¹ „Ilyen lehet a történelem angyala. Arcát a múlt felé fordítja. Ahol *mi* események láncolatát látjuk, ott *ő* egyetlen katasztrófát lát, mely szüntelenül romot romra halmoz, s mindet a lába elé sodorja. Időzne még, hogy feltámassza a holtakat és összeillessze, ami széttörött. De vihar kél a Paradicsom felől, belekap az angyal szárnyaiba, és oly erővel, hogy nem tudja többé összezární őket.” (Benjamin: *A történelem fogalmáról*, hiv. kiadás, 966.)

mint ő maga: illanóak, árnyékszerűek.⁵² Mindamellett nőiségükben a boldogság ígéretét is rejtik. Ígéretét az elkülönböződés, a nyom megvalósulásának/megszűnésének időeltolása miatt.⁵³

De az írás/íródás és a nemek kérdése egy másik oldalról is előkerül. Például Freudnál.⁵⁴ Nála az írás „kopuláció”, a toll pénisz, a tinta sperma. Erre utal Derrida, amikor a stílust a férfival, az írást a nővel azonosítja.⁵⁵ Azonban nem úgy van-e, hogy a nő éppen hogy a papír, ami az írás/íródás által, a közösülés révén megtermékenyül vagy nem termékenyül meg. Éppen a megtermékenyülés dönti el, hogy írásról vagy íródásról kell-e beszélnünk. A tinta, a sperma, a nyom beíródása a szűz papírba teszi a nőt nővé. Ugyanakkor mint nőt meg is szünteti. Ha a papír megtermékenyül(het) a tintától, úgy szimbólum keletkezik, terhes nő, az anya olvashatósága és eltörölhetősége, a tudatelőttés működésének föl villanása. Ha nem termékenyülhet meg, ha a tudat tiltja a megtermékenyülést, ha a szimbólum tudatosan reflektálva/kontrollálva/preabortálva van, ha a nyom eltörölhetetlen, mert olvashatatlan, úgy létrejön a kötött jelentésű, ismételhető allegória. Mindkét úton a nő halálához, a halott nőhöz jutunk; az első esetben a nő azáltal hal meg számkra, hogy anyává és/vagy elérhetetlenné válik, a másodikban azáltal, hogy automatává, folyton elérhetővé.⁵⁶ Katasztrófa és apokalipszis árnyalatnyi különbsége ez.

⁵² „A múlt igazi képe elshuhan előttünk. Egy felvillanó képben lehet csupán a múltat megragadni; abban a soha vissza nem térő pillanatban, amelyben éppen megismerhető.” (Uo. 963.)

⁵³ „Csak amit mi légzünk be, abban a levegőben terem olyan boldogság, mely irigységünket fölkeltheti, csak azok között az emberek között, akikkel beszélhetnénk, azokkal az asszonyokkal, kik nekünk adhatnak magukat.” (Uo. 961–962.)

⁵⁴ „Amint az írás, melynél a tollból a fehér papírra folyik a tinta, a kopuláció szimbolikus jelentésével telítődik...” (Freud: Gátlás, tünet, szorongás. Magyarul idézve: Derrida, J: *Freud és az írás színtere*. Id. kiadás, 43.)

⁵⁵ „A nő ír(ás). A stílus (a) nő(v)é lesz. Pontosabban: ha a stílus (ahogyan a pénisz Freud szerint »a fétis normális prototípusa«) lenne a férfi, akkor az írás (écriture) a nő.” (Derrida: *Éperons*, hiv. kiadás, 179.)

⁵⁶ „Ha az ösztönigény, hogy a nő ellenőrizhető automata legyen, nem teljesíthető, úgy az automata válik nővé. (...) Ha egy gép ravasz, mint Kempelen Farkas sakkautomatája, abban feltétlenül megbújik valami élő törpe; akkor az a gép nő.” (Erdély Miklós: Önlehallgatás. In: *Művészeti írárok*. Képzőművészeti Kiadó, Budapest, 1991., 10., Benjamin, W.: A német szomorújáték eredete. In: hiv. kiadás, 368.)

„Természet és történelem különös összeillesztése révén jelenik meg a világon maga az allegorikus kifejezés.” (Benjamin: *A német szomorújáték eredete*)

Ne feledjük, amiről itt beszélünk, az egyfelől a történet, a nő és a szimbólum, másfelől a történet, a nő és az allegória azonossága. Az eredet kérdésének léte/nem-léte, ami az interpretációs folyamat másodlagos elkülönöződésében a szimbólumban jelenik meg. Az allegória az eredet állandó jelenléte. Az allegóriákban megjelenő történet – töredékekben, modellekben, maszkokban megjelenő történet.⁵⁷ Halott történet – ha ezt a tautológiát még megengedhetjük itt. A szimbólum viszont mint történet – maga a halál, ami nőként mutatkozik meg. Az eredet itt, a szimbólum struktúrájának megfelelően elrejtőzik előttje és utánja nyomaiban.⁵⁸ Nem tűri a tudatos reflexiót, kontrollálást. Az abortuszt elviseli, de a preabortálást nem. Ennyiben az igazság struktúráját mutatja a szimbólum(má vált nő).⁵⁹

A történetész munkája így sajátos módon (mint munkálkodás a nőn), ha a szimbólumot érinti, akkor hullagyalázássá, vagy ami ugyanaz, vérfertőzéssé válik. De a szimbólumhoz való gyengéd viszony, a játék a veszéllyel, a történet, a férfi ideiglenes halála.

Hiszen a szimbólum: halott nő. Így mindenkit elnyel a tenger.⁶⁰

⁵⁷ „Mindaz, ami kezdettől fogva alkalmatlan, szenvedésteli, elhibázott a történelemben, az egy arcban – nem, halálfejből jut kifejezésre. (...) Ahány jelentés, annyi halálba hanyatlás, mert a halál vési legmélyebbre a szabálytalanul hullámozó demarkációs vonalat a phüszisz és a jelentés között.” (Benjamin: A német szomorújáték eredete. In: hiv. kiadás, 366–367.)

„A történelem kiszámíthatatlansága a nő kiszámíthatatlansága. (...) Szoknyámmal alkalmazkodom...” (Erdély Miklós: *Önlehallgatás*. In: hiv. kiadás, 6.)

⁵⁸ „Az eredet tehát nem emelkedik ki a tényállásból, hanem ennek elő- és utótörténetét illeti.” (Benjamin: A német szomorújáték eredete. In: hiv. kiadás, 219.)

⁵⁹ „Az »igazság« eszerint csak egy felület lenne, és csak egy ráhulló lepel hatására válna mély, nyers, kívánatos igazsággá. Igazsággá, melyet nem függesztenek fel idézőjelek, és amely lefedi a szemérem mozgásának teljes hatóterét.” (Derrida: *Éperons*. In: hiv. kiadás, 179.)

„Éppen ezt kell hogy jelentse a szaiszi elfátyolozott képről szóló mese: a kép leleplezésekor összeroskad az, aki meg akarta tudni az igazságot.” (Benjamin: A német szomorújáték eredete. In: hiv. kiadás, 206.)

⁶⁰ „A sors a halál felé gördül. A halál nem büntetés, hanem vezeklés; arra szolgáló kifejezés, hogy a bűnös élet felett a természeti élet törvényei ítélkeznek.” (Benjamin: A német szomorújáték eredete. In: hiv. kiadás, 324.)

„Minden olyan emlékezés vagy várákozás esetén, amelyben a libidó az elveszett tárgyhoz kapcsoltnak látszik, a valóság azt az ítéletet hozza, hogy a tárgy már nem létezik, s az én, mintegy az elé a kérdés elé állítva, hogy osztozni akar-e ebben a sorsban, a narcisztikus kielégülések összege - amelyek arra vonatkoznak, hogy ő életben van - által meghatározva engedi, hogy megszűnjék kapcsolata a megsemmisített tárggyal.” (Freud: *Gyász és melankólia*. In: *Ösztönök és ösztönsorsok*. Filum, Budapest, 1997., 141.)

A PSZICHOANALÍZIS SZERBIÁBAN

*A PSZICHOANALÍZIS SZERBIÁBAN**Žarko Trebješanin*

A pszichoanalízis századunk húszas éveiben két képzett analitikus révén érkezett Szerbiába: Hugo Klajnnal (aki Bécsben részesült analitikus kiképzésben) Belgrádba, Nikola Šugarral, azaz Sugár Miklóssal¹ pedig (aki Berlinben sajátította el a szakmát) Szabadkára. Klajn több európai nagyvárosban (Bécsben, Münchenben és Hamburgban) járt pszichiátriai és pszichoanalitikai specializáción, majd 1922-ben Belgrádban pszichoanalitikusi magánrendelőt nyitott, és előadásokat tartott Freud tanításáról. Sugár Miklós 1927-ben Szabadkán nyitott magánpraxist, és az *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse* hasábjain figyelemfelkeltő tanulmányokat publikált.

A pszichoanalízis fejlődése a harmincas években lendült fel Szerbiában, amikor elkezdődött Sigmund Freud legfontosabb műveinek kiadása (*A Bevezetés a pszichoanalízisbe* 1933-ban jelent meg B. Lorenc fordításában, *A mindennapi élet pszichopatológiája* pedig 1937-ben, H. Klajn fordításában), és napvilágot láttak W. Reich, P. Bouvet, Sapir, de Adler és Jung művei is. Ekkoriban jelennek meg hazai szerzők tollából a pszichoanalízist bemutató első szisztematikus, alapos tanulmányok és könyvek: Nikola M. Popovičtól az *Előadások a pszichoanalízisről* (1934) és a *Pszichoanalízis; Sigmund Freud tanításának alapjai* (1936), Hugo Klajntól *A normálisok abnormalitásai* (1936), valamint kitűnő tanulmá-

¹ Hugo Klajnról ld. Ž. Trebješanin e számunkban olvasható portréját, Sugár Miklósról pedig Petar Klajn pályaképét a *Thalassa* 97/2–3 számában.

nya *A pszichoanalízisről* (1937). Klajn közzéteszi eredeti szellemű pszichoanalitikai tanulmányát is: *A nevelés az orvosi és társadalmi pszichológia szemszögéből* (1937).

A második világháború legelején a szerbiai pszichoanalitikusok megtették az első lépéseket munkájuk nemzetközi elismertetéséért. Sugár Miklós az említett, nagy becsben álló pszichoanalitikai folyóiratban 1941-ben rendkívül eredeti és elmés elemzéseket tett közzé: *Zur Frage der mimischen Bejahung und Verneinung* („Adalék a mimikai megerősítés és tagadás kérdéséhez”), *Zur Frage der unbewussten Verständigung und der „ansteckenden” Fehlhandlung* („Adalék a tudattalan megértés és a »fertőző« tévcselekvés kérdéséhez”), melyek szerény, de kétségtelenül fontos, úttörő hozzájárulások a nem verbális kommunikáció és az ószavak jelentésének tanulmányozásához (Otto Fenichel idézi is őket *A neurózisok pszichoanalitikus elméletében*). Emellett Sugár a nemzetközi pszichoanalitikai folyóiratokban bemutatta a szerb pszichoanalitikusok könyveit is: Hugo Klajnét és Nikola M. Popovićét, Hugo Klajn pedig közzétette egy esettanulmányát: *Fehlleistungen infolge unbewusster Todeswünsche gegen das einzige Kind* („Elvétések a saját gyermek halálát kívánó tudattalan vágyak folytán”).

A harmincas években Szerbiában nagy port kavaráó polémia alakult ki a freudizmus és a marxizmus szintézisének lehetőségéről, melyben aktívan részt vettek a baloldalra hajló szürrealisták, de más baloldaliak is. A szürrealisták úgy érezték, hogy Freud közel áll hozzájuk a tudattalan domináns szerepét, az álomfejtést és a szabad asszociációs módszert illetően, azonban a társadalomról, a kultúráról kifejtett elméletét bírálták, különösen pedig a bolsevizmushoz való negatív viszonyulását vetették rossz néven. Hugo Klajn elsietettnek tartotta a Freudot ért éles támadásokat (hisz a nyilvánosság még nem is ismerkedett meg alaposabban a pszichoanalízissel). 1937-ben megjelent szerb fordításban N. N. Volosinov [vagyis Mihail Bahtyin] *A freudizmus* című könyve, mely körül vita lobbant fel a pszichoanalízis iránt érdeklődő értelmiségiek körében. Volosinov hevesen bírálta a „freudizmust”, amit azonosított a „retrográd”, „burzsoá tudománynak” tartott pszichoanalízissel. A vita egyes résztvevői különbséget tettek a „freudizmus” meg a pszichoanalízis között, az előbbi alatt Freud filozófiai, szociológiai és antropológiai, „doktriner” nézeteit értve, amelyek minden további nélkül leválaszthatók a pszichoanalízisről, melynek „tudományos eredményei” ekképp sértetlenül megőrizhetők. Mások viszont úgy tartották, hogy a „freudiz-

mus” fogalma fedi a pszichoanalízis elméletét és elveit. Wilhelm Reich és más freudomarxisták körül is viták folytak akkoriban.

A szerbiai pszichoanalízis további fejlődésében fontos állomás volt a *Szerb Pszichoanalitikus Társaság* megalakítása Belgrádban 1938-ban, Sugár Miklós kezdeményezésére, aki a társaság spiritus movense volt. Rajta kívül csak Hugo Klajn volt még kiképzett analitikus, a többi tag pszichiáter volt (Vojin Matić, Vladislav Klajn) vagy különféle értelmiségiek (N. M. Popović, V. Dvorniković, M. Djurić és mások). A SZPT célja a pszichoanalízis terjesztése volt, valamint védelme a visszaélésektől és az ideológiai bírálatoktól. 1940-ben betiltották nyilvános működését, de Sugár Miklós lakásán tovább folytak az összejövetelek 1941 tavaszáig, mikor is a Társaság megszűnt. Így már csírájában elfojtották az SZPT munkáját, melynek keretében e rövid idő alatt több alapos szerb nyelvű áttekintés született a pszichoanalízisről, miként eredeti értekezések is, melyeket a legtekintélyesebb nemzetközi pszichoanalitikai folyóiratok publikáltak. A klinikai praxis szempontjából szintúgy fontos, hogy ez idő alatt Sugár Miklós terapeutává képezte ki V. Matićot és V. Klajnt.

A második világháború alatt, a német megszállás idején Szerbiában lehetetlenné tették a nyilvános pszichoanalitikusi munkát. Érdemes megemlíteni, hogy e feltételek közepette egy ember mindennap rendszeres önanalízist végzett: Hugo Klajn háborús önanalízise nem mindennapi diadal a pszichoanalízis történetében. A háborúban, német koncentrációs táborban, életét veszítette másik képzett analitikusunk, Sugár Miklós aki szintén zsidó volt és baloldali.

A háború után, a kommunista hatalom fellépésével nehéz időszak következik a pszichoanalízis mint „dekadens”, „burzsoá” tudomány számára. Az ellenállás oly heves, hogy a pszichoanalízis illegalitásba kényszerül. Igaz, a társadalmi ellenállás a háború előtt is erős volt, és több forrásból fakadt. A különféle társadalmi intézmények (család, iskola, egyház stb.), valamint a szocializáció letéteményesei (társadalom, kultúra), melyeket érintett Freud kritikája a neurózisok, a bűntudat és a szenvedések eredetét illetően, a pszichoanalízis üldözésével válaszoltak, az új tant „áltudománynak” és „pánszexuális elméletnek” bélyegezve. Különösen az ultrakonzervatívok, a tekintélyelvű erkölcs képviselői üldözték a „feslett” tanítást. A háború előtti Szerbiában ideológiai okokból is elvitták Freud érdemeit. Az idealisták azért támadták, mert „nihilista”, „materialista”, a marxisták meg azért, mert „reakciós”

s nem „forradalmi”. A pszichiáterek között is voltak olyanok, akik elvetették a pszichoanalízist, mely az elmezavarok lelki okait keresi, és a szavak erejére alapozza terápiás hatását, mivel ők kizárólag a lelki megbetegedések szervi okaiban hittek, és csakis a medikális terápiában bíztak. A háború után, a kommunista hatalom idején a pszichoanalízissel szembeni ellenállás odáig fajult, hogy betiltották Freud „reakciós”, „burzsoá” tudományát. Az új, bolsevik hatalom, nem ok nélkül, szubverzív, kritikai elméletnek tekintette a tudattalanról és az irracionálisról szóló tanítást, ami veszélyezteti az „új ember” alapvető dogmáját, a Vezér iránti feltétlen odaadás, valamint az „önfegyelem” követelményét, mely tudatos lemondásra szólít fel a „magasabb rendű (osztály) érdekek” és a „fényes jövő” nevében.

A hivatalos marxista ideológia végletesen negatív álláspontjának egyik első áldozata *A jugoszlávok háborús neurózisa* című könyv volt, amit Hugo Klajn 1945-ben rendezett sajtó alá, de csak tíz évvel később jelenhetett meg jelentéktelen példányszámban. E remekbe szabott tanulmány, számos esetelemzést is közölve, a partizánok körében jelentkező sajtósághoz kötött hisztériás rohamot tárgyalja és elemzi, s mivel ezzel kezdte a partizánharcosok mítoszát, elhevertették, 1995-ös második kiadása is csupán 1000 példányban jelent meg.²

A pszichoanalízis fejlődésének szempontjából igen fontos az Orvosi-Pedagógiai Tanácsadó megalapítása Belgrádban, 1953-ban. Dr. Vojin Matic e név alatt olyan egészségügyi és pszichológiai-pedagógiai intézményt hozott létre, melyben első ízben alkalmaztak klinikai tesztek a pszichodiagnosztikában, valamint pszichoanalitikusan orientált terápiát a serdülő korosztálynál. Matic a tanácsadóban pszichiáterekből és klinikai pszichológusokból megalakította a maga „iskoláját”, és kiképző analízisbe vette munkatársait. Ebben az analitikus körben kiemelkedő szerepük volt Milica Jović-Milenković, Nevenka Tadić, Slavka Brzeva, Ljiljana Milosavljević pszichiátereknek és Ksenija Kondić, Vlada Petrović, Milica Marinkov pszichológusoknak. A tanácsadó rövid idő alatt első pszichoanalitikai iskolánkká nőtte ki magát. A klasszikus szemléletű pszichiáterek ideológiai támadásainak következtében a tanácsadót 1963-ban kíméletlenül felszámolták.

² Bővebben e könyvről az e számunkban olvasható, *A nem mindennapi élet pszichopatológiája* c. összeállítás keretében esik szó.

Matić tanácsadójának megalakulása után néhány évvel, 1956-ban Vladislav Klajn egy klinikán megalapította az első pszichodinamikus orientációjú (nem ortodox, szociálanalitikus) pszichoterápiás osztályt, mely csakhamar fontos pszichoterápiás, oktató és tudományos központtá fejlődött, s különösen a pszichoszomatikus megbetegedésekkel foglalkozott. V. Klajn kidolgozta a szupervízió egy új, ellentmondásos módszerét, a szupervízor–terapeuta–páciens hármast. V. Klajn mellett ezen az osztályon több, analitikusan orientált pszichiáter dolgozott, pl. Vladeta Jerotić, Vladimir Jakovljević, Lj. Erić, Vladimir Adamović és mások.

A klinikai pszichoanalízis fejlődésének szempontjából nagy jelentősége volt a Mentálhigiéniai Intézet megalakulásának, mely ugyanabban az évben kezdte meg munkáját Belgrádban, amikor beszüntették a fentebb említett tanácsadót, és folytatta annak hagyományát. Itt nem ortodox pszichoanalízist műveltek, hanem fókuszált analitikus terápiát, gyermek- és serdülő-, valamint családi pszichoterápiát, és társadalmi-pszichiátriai orientáció jellemezte őket. A pszichológiai és pszichiátriai képzettségű terapeuták zöme V. Matić és V. Klajn tanítványa volt, de voltak köztük olyanok is, akik külföldön tanultak. Az intézet egyik alapítója Milan Popović volt, az első szerbiai nyitott pszichiátriai osztály vezetője és az intézet keretén belül működő Pszichoterápiai Központ főnöke, aki kialakította a pszichózisok csoportterápiás kezelését. Az intézet erőteljes oktatóközponttá vált, Szerbiában először szervezett analitikus pszichoterápiai tanfolyamokat pszichiáterek és klinikai pszichológusok számára. A pszichoanalízis további szakmai és tudományos afirmációja szempontjából nagy jelentőségű, hogy az intézet megindította évkönyveinek kiadását, melyet később pszichiátriai folyóirat gyanánt adtak ki.

A pszichoanalízis oktatásának, további elméleti és gyakorlati fejlődésének fontos motorja volt a belgrádi bölcsészkar pszichológiai tanszéke. Vojin Matić, majd tanítványa, Ksenija Kondić különösen az egopszichológiára fektettek hangsúlyt, V. Jakovljević és M. Popović pedig a társadalmi-kulturológiai orientációra.

A hatvanas években, amikor csökken a dogmatikus ellenállás a korszerű filozófiai és pszichológiai fejleményekkel szemben, nő a pszichoanalízis jelenléte a kulturális és tudományos életben. 1962-ben Mirko Svrakić kiadja *Mi a neurózis* című, pszichoanalitikai irányvételű könyvét, melyben a neofreudista klinikai pszichoanalízis mellett száll síkra,

és bírálja a freudizmust. Ugyanebben az évben Vladislav Klajn közzéteszi fő művét: *Neurózisok: elmélet és klinikai gyakorlat* címmel, melyben eleddig egyedülálló alaposággal és részletességgel tárgyalja a neurózisok klasszikus (Freud, Adler) és korszerű (Horney) pszichoanalitikus és egyéb terápiáit is (pl. az autogén tréninget). Ezekben az években jelent meg Hugo Klajn *Shakespeare és az emberség* című könyve is, mely az irodalom pszichoanalitikus tanulmányozásának problémájával foglalkozik. A hatvanas években felvirágozik a pszichoanalitikai irodalom fordítása is. A legjelentősebb vállalkozás, valódi kiadói diadal Sigmund Freud *Válogatott Műveinek* kiadása nyolc kötetben, Hugo Klajn értő válogatásában és szerkesztésében. Nagy jelentősége volt annak is, hogy 1961-ben megjelent szerb fordításban Otto Fenichel *A neurózis pszichoanalitikus elmélete* című alapműve, melyet a pszichoanalízis sajátos enciklopédiájának tartanak. Jung és Adler művei mellett ekkoriban látnak napvilágot a társadalmi analitikusok, a neofreudisták és a frankfurti iskola tagjainak könyvei is szerbül, elsősorban E. Fromm, K. Horney és I. Caruso művei stb. A pszichoanalízissel vitatkozó kritikai művek is megjelennek, mint például H. Wells *Freudtól Frommig* című könyve. Főleg előszavak és dolgozatok formájában, hazai szerzők is publikálnak a freudi és a kortárs pszichoanalízisről, és bemutatják az olvasóknak a Freud utáni, különösen a társadalmi orientációjú pszichoanalízis új fejleményeit.

A hetvenes években folytatódik az érdeklődés Freud és a neofreudizmus (Fromm, Reich stb.) iránt, és kiváltképp fejlődésnek indul a kultúra, a művészet, a vallás és az irodalom problémáira alkalmazott pszichoanalízis iránti érdeklődés. Ehhez E. Kris *A művészetek pszichoanalitikus kutatása* című művének szerb nyelvű megjelenése (1970) adta a lendületet (V. Matic előszavával). Hugo Klajn 1974-ben közzé teszi ragyogó pszichoanalitikus szemléletű tanulmányát a „Hamlet”-ről.³ A hetvenes évek elején Vojin Matic közölni kezdi igen originális, paleopszichológiai mítosz-, irodalom-, művészet- és valláskutatásainak eredményeit. Először provokatív tanulmányai jelennek meg: *Művészet lombikban* (1970), *Paleopszichológia* (1973), majd könyvei: *Elfeledett istenségek* (1982), *A mitikus múlt elemzése, I–III* (1976, 1979, 1983). Ezekben az esztendőkből különösen aktív ezen a területen Vladeta Jerotić is, aki

³ A tanulmány e számunkban olvasható.

számos cikket és népszerűsítő könyveket publikál a művészet és a valóság pszichoanalízisének tárgyköréből. Nikola Milošević irodalomteoretikus és filozófus *Ideológia, pszichológia és alkotás* című könyvében (1972) az írói személyiség tudattalan, patológikus tendenciáinak és a műalkotás inkohereus strukturális elemeinek összefüggéséről ír, és tárgyalja a pszichoanalízissel való visszaélést az irodalomértelmezésben. Ezt a témát vizsgálja Zoran Gluščević irodalomtudós is *Alfa és ómega: az irodalom és a tudatalatti pszichológiája* című összefoglaló könyvében (1975), melyben az irodalmi mű pszichoanalitikus értelmezésének elméleti problémáit tekinti át.

A nyolcvanas és a kilencvenes években tovább fokozódik a Freud és a pszichoanalízis iránti érdeklődés, mégpedig nemcsak a pszichológusok és a pszichiáterek, hanem a filozófusok, irodalmárok, szociológusok, nyelvészek, antropológusok, történészek és más szakemberek, valamint a művelt olvasóközönség széles körében is. Erről tanúskodik Freud könyveinek és értekezéseinek számos új fordítása is, valamint közismert pszichoanalitikusaink, pszichológusaink és filozófusaink vitái Freud elméletének alapkategóriáiról. Ebben az időben néhány jelentős szerb és idegen nyelvekből fordított tanulmánygyűjtemény jelenik meg Freudról és a pszichoanalízisről (*Freud filozófiai olvasatai* Obrad Savić filozófus, valamint *Freud antropológiai pesszimizmusa, Az emberi természet sötét oldala* Bojan Jovanović szerkesztésében), a Matica Srpska pedig kiadja Ernest Jones *Sigmund Freud élete és munkássága* című alapvető monográfiájának fordítását. Szintúgy szemlátomást nő a Lacan iránti érdeklődés (1983-ban megjelenik a híres *Écrits* szerb fordítása, különböző folyóiratokban pedig számos esszéje). A lacani pszichoanalízis iránt leginkább a szerb filozófusok (R. Kordić, M. Belančić és O. Savić) keltették fel az érdeklődést.

A hazai pszichoanalízis önreflexiós igényéről tanúskodik a nyolcvanas és kilencvenes években megjelent szép számú könyv és értekezés is, melyek a pszichoanalízis történetének és elméletének kritikai áttekintésével foglalkoznak. Több monográfia és tanulmány rajzolja fel az ismert hazai és külföldi pszichoanalitikusok pályaképét, és megjelenik a pszichoanalízis első hazai lexikona is. Petar Klajn *A pszichoanalízis fejlődése Szerbiában* című munkájában (1989) nagy figyelmet szentelt a szerbiai pszichoanalízis úttörőinek. A társadalmi orientációjú hazai és külföldi analitikusokról Žarko Trebješanin írt tanulmányok, előszavak és könyvek formájában (*Fromm dichotómiái*, 1983, *A csökönös pszichoana-*

lízis kasztrálása, 1986, Hugo Klajn kritikai pszichoanalízise, 1983). A pszichoanalízissel szembeni ellenállás okainak elemzését ugyanő (Freud alapfogalmainak tipikus félreértéseit és félremagyarázásait, vulgarizálásait tárgyalva) az *Amit Freud valóban nem mondott* (1994) című könyvében fejtette ki. Az első szerb pszichoanalitikai lexikon megjelenése (Žarko Trebješanin: *A pszichoanalízis lexikona, 1996*) a szerbiai pszichoanalízis konceptuális érettségéről tanúskodik.

A kilencvenes években küzdelem folyik azért, hogy a mérvadó nemzetközi pszichoanalitikai egyesületek hivatalosan is elismerjék analitikusainkat. Első nemzetközileg elismert pszichoanalitikusunk Tamara Štajner-Bošković, aki nagyban hozzájárult a szerbiai pszichoanalízis nemzetközi elismertetéséhez is.

Radics Viktória fordítása

HUGO KLAJN KRITIKAI PSZICHOANALÍZISE*

Žarko Trebješanin

Hugo Klajn gazdag, sokoldalú életművében szerencsésen találkozunk, fonódnak össze s egészítik ki egymást a pszichoanalitikus, a Shakespeare-szakértő, a színikritikus, a rendező munkája, kutatásai és eszmefuttatásai, ám ez kétségeket is ébreszt bennünk. Mindjárt felmerül a kérdés: kicsoda ő voltaképpen? Pszichiáter vagy színházi rendező, pszichoanalitikus vagy Shakespeare-kutató? Azt hiszem, erre a kérdésre Jovan Ćirilov válaszolt legtömörebben és legelegánsabban, amikor Klajn halálakor úgy fogalmazott, hogy Hugo Klajn *pszichoanalitikus volt a színházban*. Ennél is pontosabb, hogy Klajn mindig és mindenütt pszichoanalitikus volt, nemcsak a színházban, hanem az irodalomkutatásban, a pedagógiában, a háborús neurózisok tanulmányozásában és egyebütt is.

Hugo Klajn pszichoanalitikus munkássága hosszú időszakot fog át: 1921-től – a pszichoanalízisről szóló első írásának megjelenésétől – 1981-ig, halálának évéig ível. Pszichoanalízis-értelmezése a harmincas években alapozódott meg. Kritikus, dogmamentes, társadalmi irányultságú pszichoanalízise a fasizmus és a sztálinizmus idején, egyszerűen a totalitárius rendszerek és ideológiák korában alakult ki – a freudomarxizmus születésének évtizedében. Hosszú és termékeny életére egészében is jellemző a határozott kritikai állásfoglalás mindennemű idollal és tekintéllyel szemben – ebből fakad szüntelen magányossága is.

* A tanulmány eredeti címe: „Kritička psihoanaliza Huga Klajna”, és előszóként jelent meg Klajn válogatott pszichoanalitikus írásainak 1991-ben, Újvidéken kiadott kötetében. Rövidített formában közöljük.

1894. szeptember 30-án született Vukováron, Samuil és Sofija Klajn öt gyerekének egyikéként, sok szempontból tipikus zsidó kereskedőcsaládban.¹ Hugo apja szigorú, patriarchális nézetű kereskedő volt, aki mindenekelőtt azt tisztelte, ami hasznos és „reális”. Ő volt a családban a megfellebbezhetetlen tekintély, a parancsoló, aki még gyermekei hivatását is eldöntötte. Az idősebb fiúnak, Rihardnak jutott a szerep, hogy továbbvigye apja gyapjúkereskedését, a fiatalabbnak, Hugónak pedig a továbbtanulás és az akkoriban különös becsben álló jogászi hivatás volt „elrendelve”.

Hugo nem egyértelműen negatívan viszonyult apjához, inkább ambivalensen, komplikáltan. Gyöngéd, érzékeny és beteges anyja iránt viszont zavartalan, intenzív szeretet táplált. Hatéves volt, amikor édes-

¹ Klein Sámuel Ungváron született, ahol apja egy magyar báró birtokán volt intéző. Klein Sámuel anyanyelvi szinten beszélt magyarul, németül és jiddisül. Állítólag diákként „héber nyelvet tanított egy zsidó iskolában”. Ungvárról települt át Vukovárra, ahol megtanult horvátul. Hugo Klajn gyerekkorában otthon horvátul, magyarul és németül beszéltek. A második világháborúban Klajn egész családja elpusztult a jasenovaci koncentrációs táborban (*a ford.*).

anyja meghalt; apja hamarosan újranošult. E korai traumatikus élmény folytán Hugo érzékeny, zárkózott fiúvá vált.

Az iskolában nemcsak kitűnő tanuló volt, de rendkívüli irodalmi és zenei tehetségével is kitűnt. Diákkorában azonban fájdalmas tapasztalatokat is szerzett, melyeknek messze ható következményei lettek személyiségformálódására. Ebben az érzékeny periódusban, amikor a gyerek döntően rá van utalva kortársaira, Klajn, csak azért, mert zsidó volt, a bőrén érezhette a környező világ kegyetlenségét és igazságtalanságát, mégpedig iskolatársai viselkedésén keresztül. Az antiszemitizmus mélységes irracionálisát később is megtapasztalta iskoláztatása során. Ettől kezdve tartózkodón és gyanakodva fogadott minden autoritást, s ez domináns személyiségjegyévé vált. Egyre mélyebb gyanakvást táplált az uralkodó irracionális ideológiákkal szemben, amelyek akadályozzák a kritikai gondolkodást, s egyúttal gerjesztik az emberek közti tragikus, véres konfliktusokat.

Klajnbán fokozatosan gyűlt a keserű tapasztalat, s mélyült a meglévő idollokkal és ideálokkal, a szép és a csúnya, az illendő és az illetlen, a jó meg a rossz kritériumaival szembeni gyanakvás. Mindez hozzájárult a pszichoanalízis iránti fogékonyságának kialakulásához.

A színházi világban az ifjú Klajn olyan emberekkel találkozott, akik elütöttek a jól ismert kispolgári környezettől. Ezek a különös szerzetek szabadosan viselkedtek és spontánul beszéltek. Mint akit megbabonáztak, tágra nyílt szemmel bámulta ezt az egészen másmilyen, furcsa emberfajtát, „különleges, sugárzó életörömüket, mely egy olyan szépséges világról adott hírt, melyről mi, a rigorózus vidéki gimnázium diákjai a század első évtizedében addig nem is álmodtunk”, emlékezik vissza Klajn. Ez a találkozás elültette benne a színház, a művészet világmegváltoztató, emberformáló erejébe vetett hitet. Ekkor kezdett gondolkodni azon a kérdésen, mely egész életében végigkísérte: *micsoda az ember – és mivé válhat?*

Ez a kérdés vitte el a szülővárosától messzire, egyenesen Bécsbe, orvostudományi tanulmányokat folytatni. 1912-ben iratkozott be az orvostudományi karra. Hogy ezt megtehesse, szembe kellett szegülnie apjával, aki jogásznak szánta, így ismételten ki kellett fejeznie *határozottságát, és függetlenségét* az atyai tekintélytől. Bécsben csakhamar megismerkedett a pszichoanalízissel; habár eleinte nem rajongott érte, egy kollégájának hatására meghallgatott egy kurzust a pszichoanalízisről. Az egyre növekvő érdeklődés később Sigmund Freudhoz is elvezette.

Az első világháborút Galíciában töltötte az osztrák–magyar hadsereg kötelékében orvosként, ami hátráltatta tanulmányait, s így csak 1919-ben fejezte be az orvostudományi egyetemet. A háború után hazatért Vukovarra, de mivel itt nem voltak meg a feltételek a pszichiátriai munkához, Belgrádba költözött, és élete végéig, 1981-ig itt élt. Életének hatvan évét, szinte teljes munkás életét ebben a városban töltötte. 1921-től 1923-ig különböző európai nagyvárosokban, a legismertebb korabeli pszichiátereknél volt specializáción: Wagner-Jaureggnél Bécsben, Emil Kraepplinnél Münchenben és Veigantnál Hamburgban. A pszichoanalízist Bécsben tanulta ki, egy eredeti és sajátos pszichoanalitikusnál, Paul Schildernél volt kiképző analízisben. Belgrádba visszatérve pszichoanalitikusi magánpraxist nyitott.

Amellett, hogy pszichoanalízissel foglalkozott, ebben az időben független, baloldali szemléletű értelmiségiként politizált. Saját szavai szerint Miroslav Krleža keltette fel a politika iránti érdeklődését, akit még bécsi egyetemista éveiből ismert. Klajn belgrádi lakásában ismert baloldali értelmiségiek jöttek össze. A *Nova literatura* című, társadalmi orientációjú kritikai folyóirat megalapításakor (1928) Pavle Bihali felkérte Klajnt a közreműködésre. Klajn a pszichoanalízisről és a színházról írt a lapba. Első pszichoanalitikai cikke 1929-ben jelent meg a *Nova literaturában Gondolatok a pszichoanalízisről* címmel, és ezzel kezdetét vette gazdag, eredeti pszichoanalitikus munkássága. Első könyve, *Az idegrendszer*, mely a német folyóiratokban megjelent neurológiai tanulmányainak összegzése, 1933-ban jelent meg Belgrádban.

Amikor 1936-ban feleségül vette volt páciensét, Stana Djurićot, szinte egyszerre bojkottálták baloldali barátai, mivel elhagyta élettársát, és pszichoanalitikus kollégái, akik a szemére vetették, hogy megszegte a Nemzetközi Pszichoanalitikai Egyesület szabályát. Itt akaratlanul is felmerül a párhuzam egy másik freudomarxista, Wilhelm Reich szinte azonos sorsával, akit éppen ekkoriban, 1933-ban és 1934-ben, és ugyanily módon távolítottak el a kommunista pártból és a pszichoanalitikai egyesületből is.

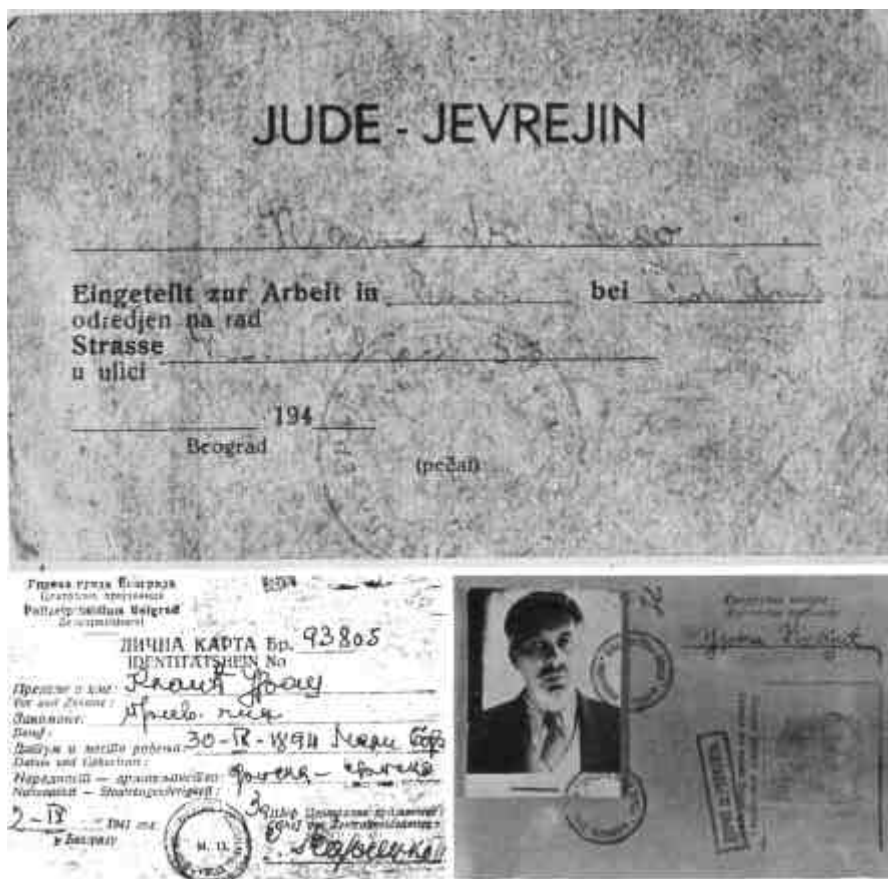
Könyveiben és a pszichoanalízisről szóló előadásaiban, melyeket a „Kolarac” népegyetemen tartott, Klajn nemcsak a pszichoanalízis elméletének rendkívüli ismeretéről tett bizonyosságot, de kiváló előadó-készségéről is: egyszerűen és érthetően, szépen és érdekesen fejezte ki magát. A tekintélyes „Kolarac” nagyterme mindig tele volt, amikor Klajn adott elő.

A pszichoanalízis szerbiai megerősödését és gyökeret eresztését a szíven viselve, Klajn örömmel fogadta Sugár Miklós (Nikola Šugar) javaslatát a Szerb Pszichoanalitikai Társaság megalapítására. Klajn és Sugár mellett az 1937-ben megalapított társaság tagjai voltak Nikola Popović, Vojin Matić, Vladislav Klajn, Vladimir Dvorniković, Milos Djurić és Ljubomir Živković. Az társaság célja az új tan népszerűsítése volt sajtóközleményekkel, fordításokkal, tanulmányokkal, előadásokkal, valamint Freud elméletének megvédése a sok támadástól és a téves értelmezésektől. A társaság Nikola Popović filozófiaprofesszornál, a belgrádi bölcsészkar dékánjánál gyülekezett. Elsősorban a tagok lelkesedésének és kitartó erőfeszítéseinek köszönhetően, abban az időben, amikor

sok európai országban szinte semmi érdemlegeset nem tudtak a pszichoanalízisről, nekünk Szerbiában néhány rendkívül jó és jelentős könyv állt rendelkezésünkre a pszichoanalízis elméletéről, hazai szerzők, mindenekelőtt Hugo Klajn és Nikola Popović tollából. 1937-ben jelent meg Klajn nagyon alapos és terjedelmes tanulmánya *A pszichoanalízisről*, mely Freud *A mindennapi élet pszichopatológiája* című könyvének előszavaként látott napvilágot, Geca Kon kiadásában. Hugo Klajn és Sugár Miklós az *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse*-ben közzétett írásaikkal bekapcsolódtak a korabeli európai pszichoanalitikai életbe is. Klajn egyik írását Sigmund Freud javaslatára jelentette meg e tekintélyes nemzetközi folyóirat.

A nevelés az orvosi és társadalmi pszichológia szemszögéből című könyvét Klajn 1939-ben tette közzé. A szerb pszichoanalitikusok eredményes együttműködését azonban Anton Korošc belügyminiszter erőszak-

kal elfojtotta, felosztotta a társaságot. Így ismételten, a mi térségünkön is bebizonyosodott, hogy a pszichoanalízist minden totalitárius rendszer szükségképpen halálos ellenségének tekinti.

A német megszállás nemcsak Klajn pszichoanalitikusi tevékenységét, hanem az életét is veszélyeztette. A kórházból, ahol a németek rendeltére dolgozott, egyre-másra nyomtalanul eltűntek a zsidó páciensek és orvosok. Klajn idejekorán felfogta, hogy mint zsidónak, ráadásul mint közismert baloldali értelmiséginek kockán forog az élete, s felesége, Stana közreműködésével öngyilkosságot szimulált (bevett egy nagyobb dózis veronált). Így, mint „páciens”, beszállították a katonai kór-

házba orvos barátaihoz. Mivel azonban itt sem volt biztonságban, csakhamar teljes illegalitásba vonult. Hamis papírokkal fölszerelve, álneven, szakállat növesztve egy ismerősének házában lelt menedékre, s a háború végéig ott maradt. Stanával, aki kitartásra buzdította, kapcsolatban volt, de Ivan fiát csak távolból láthatta.

Bizonytalan búvóhelyén, a kíméletlen ellenség övezetében, szüntelen halálfélelemben töltött el négy évet. Mint teljesen jogfosztott és kiközösített embernek bujdoskolnia kellett üldözői elől, miközben tudta, hogy „minden bujkálás, szabadságfosztott állapot ellenkezik az ember természetével”. Az ilyen végsőig feszített, drámai helyzetekben érthető módon vannak pillanatok, amikor az ember megroppan, és egyszerűen véget akar vetni emberhez méltatlan életének, mondja Klajn egy későbbi visszaemlékezésében. A súlyos válságok perceiben Hugo Klajnnak az a furcsa ötlete támadt, hogy írásos önanalízist végez. Nap mint nap lejegyezte belső élményeit, gondolatait és érzéseit különleges *Napló*jába. Ha Freud azért végzett önanalízist, hogy legyőzze ödipális viszonyát és megmeneküljön a neurózistól, Klajn azért vetette alá magát a gyógyító önelemzésnek, hogy megóvja pszichikai integritását és megőrizze fizikai és szellemi identitását. Klajn *Napló*ja, mely idővel vaskos könyvvé terebélyesedett, keletkezését, értelmét és funkcióját tekintve csak Bruno Bettelheim koncentrációtábor-béli jegyzeteiből készült könyvéhez mérhető. Miként Bettelheim feljegyzéseinek, Klajn *Napló*jának is az volt a szerepe, hogy a puszta élet megóvásán túl segítsen megőrizni az élet értelmét és az emberi méltóságot végsőig kegyetlen és embertelen körülmények közepette. A *Napló* hathatós eszköz volt Klajn számára intenzív félelmeinek, nyugtalanságainak és a mély depresszió pillanatainak legyőzésében. A pszichoanalízis mutatkozott a leghatásosabb gyógyszernek a marcangoló benső konfliktusokra, sötét gondolatokra és baljós impulzusokra, amelyek a leghevesebb válságok perceiben törtek rá, s amelyek az önanalízis híján valószínűleg szakadékkba taszították volna. Ennek Klajn is tudatában volt: „A *Napló* segített túlélni és megőrizni a lelki egészségem. Benne elszámoltam az emberekkel, az eseményekkel, a világgal, mindenekelőtt pedig önmagammal. Mindennap írtam. Nem ügyeltem sem a stílusra, sem a tartalomra – feljegyeztem mindent, ami épp az eszembe ötlött.” Legfőbb funkcióját (védekezés a gyötrő érzésektől és a szuicid impulzusoktól) a *Napló* maradéktalanul teljesítette. A házzal együtt, amelyben lakott, a háború tüzeiben elégett ez a *Napló* is. Habár megsemmisült, Klajn szelle-

mileg és erkölcsileg sok mindent megőrzött magában belőle. A pokolból kikerülve a *Napló* hamvaiból még erőteljesebben támadtak fel Klajn oly jellemző tulajdonságai: a bölcsesség, a higgadtság és az embe riesség. Az írásos önanalízisnek köszönhetően Klajn legyőzte a szorongást és megnyugodott. Mint mondja: „Sohasem voltam annyira nyugodt, mint azokban az években. Leleplezván tulajdon gyöngeségeimet, arra a meggyőződésre jutottam, hogy késznek kell lennem mindenre, ami jöhet (Hamlet: »Késznek lenni – ez minden«). És én idővel kész lettem mindenre, s ezzel belső békére tettem szert.”

Nyomban Belgrád felszabadulása után, még mielőtt véget ért volna a háború, 1944 novemberében Hugo Klajn munkába állt a kovini elme gyógyintézetben, ahol Stjepan Betlhajmmal együtt a háborús neurózisokat gyógyította. Így keletkezett 1945-ben *A jugoszlávok háborús neurózisa* című könyvének kézírata, mely a korabeli cenzúra miatt tíz évig nem jelenhetett meg. Ezekben a háború utáni időkben a hatalom hivatalos állásfoglalása a pszichoanalízissel szemben végletesen negatív volt.

A második világháború után a kultúrfelelősök (Milovan Djilas, Rodoljub Čolaković, Radovan Zogović) támogatásával Klajn mint megbízható ember és a színház avatott ismerője rendezőasszisztensi állást kapott a Nemzeti Színházban, ugyanakkor továbbra is pszichiáterként dolgozott a katonai kórházban. „Kettős élete” azonban nem tarthatott sokáig. Milovan Djilas döntésére fölmentették a kórházi munka alól, és a Nemzeti Színházban maradt. Ettől kezdve a színháznak szentelte életét – felületesen, kívülről nézve „elhagyta” a pszichoanalízist. Hogy azonban nem így történt, arról legjobban háború utáni tanulmányai tanúskodnak. Említsük meg a legjelentősebbeket: *A jugoszlávok háborús neurózisa* (1955), *A pszichoanalízis fejlődése az utóbbi évtizedekben* (1958), a Sigmund Freud válogatott műveihez írt alapos és terjedelmes előszó (1969) és a „Hamlet”, az „Othello”, a „Bűn és bűnhődés”, az „Oedipus király” és Krleža drámáinak pszichoanalitikus elemzése stb. Egyébként maga Klajn mindig is határozottan elutasította, hogy bármikor odahagyta volna Freudot és a pszichoanalízist. Mint egy alkalommal elárulta nekem, a második világháború után világossá vált előtte, hogy a pszichoanalízisből, amit annyira szeretett és becsült, egyszerűen nem lehet megélni. Ám a pszichoanalízisért élt, mégpedig élete végéig.

A pszichoanalitikus szemléleti alapot soha fel nem adva Klajn egyre több időt és energiát fordított a színházi munkára, és ebben nagyon finoman és bölcsen kamatoztatta mélylélektani tudását. Klajn rendezései

Klajn intenzíven foglalkozott a színházi élettel, a színikritikával, a színháztudománnyal, és ennek írásos nyomai is bőven vannak: *Igazság és káprázat a színművészetben* (1950), *A rendezés alapproblémái* (1951), *Kétórás élet* (1957) stb.

Legérettebb könyvét, melyet a kritikusok és maga Klajn is a legjobbnak ítelt, *Shakespeare és az emberség* címmel 1964-ben jelentette meg. E könyvnek sok szempontból kulcsszerepe van Klajn életművében; kiváló tanulmány, amelyben összefonódik és kiegészíti egymást Klajn szuverén tudása Shakespeare művészetéről, valamint a pszichoanalízis ismerete és mesteri alkalmazása. Életében megjelent utolsó könyve *A*

a drámahősök remek pszichológiai elemzéseivel és a Sztanyislavszkij-módszer bevezetésével tűntek ki.

1946-ban a Nemzeti Színház dramaturgiai tagozatán mint pszichológiai professzor megkezdte pedagógiai működését, két évvel később pedig a belgrádi Színművészeti Akadémia rendes pszichológiai professzorává választották. Elfogadta az ajánlatot, mert úgy gondolta, hogy a jövő színeszek és rendezők számára a pszichológia felettébb fontos. Később rendezést is tanított a Színiakadémián.

színházművészet jelenségei és problémái (1969). Utolsó megjelent tanulmánya *A „Hamlet” a pszichoanalízis fényében* (1974).² Klajn ekkoriban már belépett élete kilencedik évtizedébe. Az öregség és a Parkinson-kór miatt nehezeze esett az írás. Ám, noha nem írt és nem publikált többé, nem hagyott fel a gondolkodással és az alkotással, továbbra is adott interjúkat és tanácsokat. A szelleme haláláig kíváncsi maradt és ép; 1981. december 2-án hunyt el, életének nyolcvannyolcadik évében.

Szerbiában kétségtelenül Hugo Klajn volt Freud legjobb és legmegbízhatóbb tolmácsa, mi több, eredeti szellemű folytatója. Klajn követő-

² Lásd e számunkban „Hamlet lelkiismerete” cím alatt.

je és népszerűsítője Sigmund Freudnak, de nem kevésbé éles és lucidus kritikusa is. Hogy kellőképp megérthessük Klajn Freudhoz való, látszólag ellentmondásos, ám voltaképp összetett viszonyát, legjobb, ha áttekintjük e viszony geneziséét és érdekes történetét, Klajn tartós és sorsformáló kötődését a pszichoanalízis megalapítójához.

Elgondolkodtató és érdekes tény, hogy Klajn eleinte *negatívan* reagált Freud eszméire. A pszichoanalízis alapelveivel Klajn már első éves orvostanhallgatóként, 1912-ben megismerkedett. Sok-sok évvel később (1974-ben) így emlékezett vissza erre az időre: „A pszichoanalízisről úgy hallottam, mint valami bizarr, groteszk jelenségről, és én is úgy gondoltam, hogy ez valami nevetséges, valami szokatlan és igencsak szenzációs dolog... Tehát olyasvalami volt, amit én meglehetősen szkeptikusan fogadtam.” Az egyik első freudi mű, mely a kezébe került, a *Három értekezés a szexualitás elméletéről* szintén nemtetszést váltott ki belőle, és bizarrnak érezte (különösen a gyermeki szexualitás tételét). Freud provokatív és felforgató hipotézisei és elméletei szemlátomást erős ellenállást váltottak ki Klajnból, és felébresztették kritikai attitűdjét. Ezek az első reakciók a pszichoanalízisre igen sokat elárulnak nekünk Klajn személyiségéről és gondolkodásmódjáról. Legmarkánsabb jellemvonásai valóban a bizalmatlanság, a szkepszis és a kritikusság voltak, ám az önkritika is. Kezdetben, épp mivel a pszichoanalízis iránti érdeklődés akkori divatban volt, Klajn gyanakvó az új teóriával és szokatlan téziseivel szemben. Azonban – másokkal ellentétben – nem hagyja ennyiben. Sikerül letörnie kezdeti ellenállását, és bátran belebocsátkozik e különös tudomány további, elfogulatlan tanulmányozásába. Ám Freud sok odaadó tanítványával szemben sohasem esik az ellenkező végletbe sem, és nem válik a mester minden hipotézisének és megállapításának vak követőjévé. Később is megtartja szkeptikus és kritikus viszonyulását Freudhoz, akkor is, amikor őszinte csodálatot érez zsenialitása iránt.

A pszichoanalízisről való első ismereteit azon a tanfolyamon szerezte, melyet Freud tehetséges és ellentmondásos horvát tanítványa, Viktor Tausk tartott. Az előadások folyamán komoly érdeklődés ébredt benne az új tudomány iránt, és úgy döntött, hogy tanulmányait Freudnál folytatja. Mivel azonban nem mindenki vehetett részt Freud előadásain, csak azok, akik erre külön engedélyt kaptak, a mi fiatal orvostanhallgatónk elment egyenesen a Berggasse 19-be, hogy „belépőt” szerezzen az exkluzív előadásokra. Így találkozott Klajn első ízben Freuddal annak lakásán, és rögtön eldicsekedett, hogy már hallgatta Tauskot. Ha-

bár ezt kétszer is kihangsúlyozta, Freud, aki akkor már összetűzésben volt híres, szerencsétlen sorsú tanítványával, úgy tett, mintha nem halaná. E váratlan „süketség” jelentését Klajn csak később értette meg, amikor már értesült a Freudról és Tauskról szóló ismert történetről.

A pszichoanalitikus gondolkodásmód és terápia lényegének megismerésével párhuzamosan nőttön-nőtt Klajnbán a pszichoanalízis megalapítója iránti tisztelet, ez azonban sohasem vált feltétlen odaadássá. Klajnt legfőbbképp a pszichoanalízis forradalmi heve és a szentségeket, megfellebbezhetetlen tekintélyt nem ismerő, kritikus szelleme ragadta meg. A lázadó, baloldali ifjú egy képmutató, hazugságra és elfojtásokra épített világ és embertelen erkölcs lerombolásának hatásos eszközét látta a pszichoanalízisben. Éppen emiatt és e pozícióból fogja Hugo Klajn – mint egyébként más lázadó analitikusok is, pl. Wilhelm Reich vagy Erich Fromm – Freud szemére vetni, hogy semleges álláspontra helyezkedik a jelentős, aktuális társadalmi és politikai kérdésekkel kapcsolatban. Freud kifürkészte a neurózisok lelki dinamikáját, de nem ment tovább, illetve nem kereste a pszichopatológiai jelenségek társadalmi gyökereit, mondják e kritikusai. „A pszichoanalízis nem vonta le a végső következtetéseket a maga módszeréből és az így nyert eredményekből. Mi több, tartózkodik attól, hogy ezt megtegye”, írta Klajn még 1929-ben, az első pszichoanalízisnek szentelt írásában. Klajn azt tartotta, hogy Freudnak, ha következetesen hű a gondolkodásmódjához és szubverzív módszeréhez, állást kellett volna foglalnia korának társadalmi konfliktusaiban, és az elnyomott, igazságtalanul marginalizált társadalmi csoportok mellé kellett volna állnia. A pszichoanalitikus, aki felfedezi a szexuális elfojtás vesztes hatásait a lelki egészségre, nem maradhat olyan neutrális, mint a tüdőgyulladást gyógyító orvos (miként Freud gondolja). Az analitikus terapeuta, így Klajn, nem teheti, hogy „ne keveredjen bele” a páciens társadalommal való konfliktusának megoldásába, hisz e konfliktuózus viszony feloldása nélkül nincs gyógyulás. Aki „nem foglal állást”, mondja Klajn, az tulajdonképpen a *status quo*, a fennálló tökéletlen társadalmi rend mellett áll ki, s így végül is az erősebb oldalára áll.

Mégis, a nem leplezett kifogások ellenére Klajn nem ért egyet Volosinov (Mihail Bahtyin álneve) kritikájával, aki szerint Freud reakciós burzsoá gondolkodó. Mert, habár a pszichoanalízis „a betegeket, akik legalább neurotikus formában fellázadtak a társadalmi közösség követelményeivel szemben, ismét megbékíti ezekkel a követelmények-

kel, eredményei önmagukban is *éles kritikával* (de nem ítélettel!) *illetik a képmutató polgári erkölcsöt, s ezzel a polgári nevelést is*”, írja Klajn ki-tűnő tanulmányában (*A pszichoanalízisről*, 1937).

„Balos”, freudomarxista pozíciójából Hugo Klajn okosan és élesen bírálja Freud spekulatív hipotéziseit és „gyanús” teóriáit, mint amilyenek a halálösztrönről, a kultúra és a társadalom eredetéről szólók stb. Freud szkeptikus tanítványa akkor sem egyezik mesterének minden tételével, amikor a szexuális elfojtás eredetének magyarázatáról, a kasztrációs komplexus értelméről vagy az Ödipusz-komplexus értelmezéséről van szó. Klajn véleménye szerint Freud nem ásott le a nemi elnyomás legmélyebb, valódi, társadalmi gyökeréig. De nemcsak Freud munkásságát, hanem a személyiségét is kritikusan vette szemügyre és így is értelmezte Klajn, aki hallgatta az 1912/13-as esztendő híres előadásait, melyek alapul szolgáltak a *Bevezetés a pszichoanalízisbe* című kötethez.

Mint ember, Freud „nagyon tartózkodó” volt és „rendkívül komoly”, mondja Klajn; mint előadó tömören és precízen fejezte ki magát, vázlatok nélkül beszélt, szüntelenül gondolkodva. A pszichoanalízis megalapítója nagy tisztelettel töltötte el hallgatóit és követőit, vitathatatlan autoritás volt, de nem volt autoriter személyiség, állítja Klajn, vitába szállva a vádakkal, amelyekkel Erich Fromm és Paul Roazen illették Freud személyiségét. Klajn bálványozás nélkül viszonyult mesteréhez, és megvizsgálta a komplexusait. Eszerint Freud magatartását és gondolkodását erőteljes, tudattalan tendenciák kormányozták, melyeket Klajn *Ahasvérus*-komplexusnak (örök bolyongás a szülőföld után kutatva, ahol meglelné békéjét), *Hannibál*-komplexusnak (az ellenfelet nemcsak legyőzni, de a várát is meghódítani), *Mózes*-komplexusnak (a személyes hiúság és a szenvedélyek legyőzése a magasrendű küldetés végett) és *Anteusz*-komplexusnak (a környezet támogatásának és a begyökerezésnek a szükséglete) nevez.

Mint hitetlen zsidóban és szellemileg kivételesen merész emberben, Sigmund Freudban megvoltak a predispozíciók, amelyek elvezették a pszichoanalízis megalkotásához. Intelligenciáján túl azonban „a megvalósíthatatlan vágy fullánkja” ösztökelte, örök „anti-anteuszi sóvárgása,” mely egyre újabb és távolibb szublimációkat követelt, és addig úzta, míg meg nem sikerült szabadulnia minden külső, feszélyező támaszponttól, s amíg a szükséges erőt, támpontot meg nem találta *önmagában*, s eképp anti-anteuszi és anti-ödipális diadalt nem aratott.

Ha szemügyre vesszük Klajn viszonyát a pszichoanalízis megalapítójához, könnyen szembetűnik, hogy az ötven év leforgása alatt egyre pozitívabbá válik, de mindig megmarad az elsődleges kritikusság is, a tartózkodás és a függetlenség a nagyrabecsült mesterrel szemben. Kétségtelenül fennáll bizonyos lényegi rokonság a két személyiség között alapvető szellemi orientációjuk szempontjából. Ezek a rokon vonások elsősorban a kompromisszumot nem tűrő, rendíthetetlen *kritikusság*, az *igazságszeretet*, az *intellektuális bátorság*, a *szkepticizmus* minden dogmával szemben, csakúgy, mint a *determinisztikus*, *genetikus*, *mélybe tekintő* és *materialisztikus* gondolkodás. E szellemi rokonság alapján serkent és fejlődött ki Klajn sajátos vonzalma Freud iránt, amit legpontosabban úgy jellemezhetünk, mint a *pszichoanalízis szkeptikus szelleméhez való kritikai ragaszkodást*, ami lehetővé tette, hogy Klajn rendkívül mélyrehatóan és világosan megértse Freud gondolatainak lényegét, majd megbízhatóan interpretálja, és eredeti módon elmélyítse, gazdagítsa, továbbfejlessze azokat.

Klajn számára a pszichoanalízis mindig és mindenekelőtt az el nem ismert, elfojtott igazság felfedezésének mélyreható és kompromisszummentes kritikai módszere. Már 1929-ben, a Freud tanításának szentelt első cikkében leszögezi: „A pszichoanalízis értéke és legfőbb érdeme nem azokban a tényekben van, amelyeket eddig felfedezett, nem a felszínre hozott anyagban (mint pl. az Ödipusz-komplexus vagy az anális szexualitás), hanem abban, hogy utat tört, hogy sikerült merészen alábuknia e mélységekbe, behatolnia a sötétség birodalmába.” Pszichoanalitikus „krédóját” ugyanebben a cikkében magvasan és irodalmi ihletettséggel fejt ki: „A pszichoanalízis azt jelenti: ne higgyenek abban, amit az Én felügyelete alatt gondolnak, éreznek, mondanak és tesznek. Mi jobban hiszünk azokban az élményekben, amelyek akkor érik önöket, amikor az Én alszik, jobban hiszünk az önök „tévedéseiben” és „elvéteiseiben”. Az önök örülete igazabb, mint a megfontoltsága, az önök nappala nagyobb hazugság, mint az éjszakája, s erényeiket gyarlóságaik táplálják.”

A pszichoanalízis tehát Klajn szerint mindenekelőtt az egyéni és társadalmi tévhitek, előítéletek és öncsalások leleplezésének átütő erejű, hatékony módszere. E felfogását tekintve Klajn közel áll a freudomarxistákhoz, akik éppen ebben az időben (századunk 20-as, 30-as éveiben) jelentkeznek elméleti próbálkozásaikkal, hogy pszichoanalitikus módszerekkel fogjanak hozzá az ideológiai konstrukciók leleple-

zéséhez. Amit a marxizmus és a marxista szociológia nem tudott felölelni a maga fogalmi apparátusával, azt olyan pszichoanalitikusok, mint Wilhelm Reich, Erich Fromm és Otto Fenichel megkísérelték pszichoanalitikus fogalmakkal megmagyarázni. A frankfurti iskolát (Fromm, Adorno, Horkheimer, Marcuse stb.), csakúgy, mint Reichet különösképp érdekelte a tekintélyelvű, alattvalói karakter kiformalódása a totalitárius társadalomban. Az alattvalói személyiség kialakításában kulcsszerepet játszik az autoritárius család mint a szocializáció ágense, mely a represszív társadalom és ideológia követelményeit átviszi és beletáplálja a növekvő gyermekebe.

A családi nevelésben különösen fontos szerepe van a szexuális nevelésnek. Hugo Klajn e problémának szenteli legjobb tanulmányait és könyveit. A szexuális elnyomás értelme nem csupán a monogám házasság megőrzése és a törvényes utódlás biztosítása (ahogy Reich vélte), hisz a társadalom szemlátomást éppenséggel a házasság előtti időszakban állít fel szigorú tilalmakat a szexuális viselkedésben, mondja Klajn. A szexualitás elfojtásának fontos társadalmi funkciója van, ez pedig a megfelelő, társadalmilag kívánatos karakterforma kialakítása.

Hugo Klajn elméletileg rendkívül mélyen átfogta és pszichológiai éleslátással elemezte a szexuális elnyomás mechanizmusát és az alázas, alattvalói személyiség kialakításának módját. Nem véletlen, írta, hogy a mi patriarchális kultúránkban, akárcsak az oroszban, olyan kifejezések élnek a nyelvben a gyerekekre, melyekből kitűnik annak alárendelt szerepe („roblje”, azaz „rab” a szerbben, „rebjonok” az oroszban). A tekintélyelvű, patriarchális nevelés célja pontosan a „rab lélek”, az alázas lény kinevelése, akinek nincs mersze a saját fejével gondolkodni és kételkedni a tekintélyben, kétségbe vonni annak tilalmait. Az etnológiai adatok pszichoanalitikus értelmezéséből Klajn szerint kiviláglik, hogy a rituális körülmételés voltaképpen enyhített kasztráció, célja pedig a beavatandó megfélemlítése: „Engedelmesnek kell lenned, mint amilyenek mi vagyunk.” A kasztrációs komplexus az a fő pszichológiai mechanizmus, mely megakadályozza a gyermek függetlenné válását, és megtöri rebellióját. A klasszikus pszichoanalitikus értelmezés nem tudja teljesen megmagyarázni ezt a fontos komplexust, melynek központi szerepe van az ödipális konfliktusban, mert elhanyagolja kialakulásának kulturális és társadalmi motivációját. Klajn ezért itt, a kasztrációs fenyegetés mint hathatós gyerekevelési eszköz magyarázatában bevezeti az igen fontos társadalmi dimenziót. Az elrettentő történetekkel és

mesékkel, a szigorú nevelési módszerekkel, a testi büntetéssel, a kasztrációval való „tréfás” és komoly fenyegetőzéssel a szülők és a nevelők tulajdonképpen el akarják bátortalanítani a gyereket, ráijeszteni és szellemileg „kasztrálni”. Az így nevelt gyerekek „körülmetélt szívűek” lesznek, intellektuálisan kiheréltek, azaz jámborak, fegyelmezettek és szófogadók. A „megnyesett szárnyú” és „apró szívű” gyerekekből pedig „jó” felnőtt alattvalók lesznek, azaz aláztatos, függő, apatikus és megszelídített emberek, írja Klajn.

Ez az éles elméjű analízis a kasztráció eredetéről és értelméről jól illusztrálja számunkra Klajn sajátos szemléletét, mely a pszichoanalízist kritikai társadalompszichológiai elméletnek és szubverzív módszernek tekintette. Mivel a pszichoanalízis *radikálisan kritikai tudomány*, mely széttöri a jól megszilárdított társadalmi dogmákat és felfedi a neurózisos és az emberi szenvedések társadalmi gyökereit, a társadalom érthető módon „ellenáll”, és nem fogadja el ezeket a kellemetlen pszichoanalitikus igazságokat, miként erre már Freud is figyelmeztetett 1910-ben. Klajnt nem lepte meg, hogy a háború utáni Jugoszláviában az új, bolsevik hatalom kifejezetten negatívan viszonyult Freud tanításához. „A hatalmi osztály rendszerint akkor lép fel a pszichoanalízis ellen, amikor olyan helyzet kerekedik a társadalomban, melyben ez az osztály nem érzi magát teljes biztonságban. A pszichoanalízis akkor sem kell, amikor az emberektől megkövetelik, hogy aktívan harcoljanak, fegyelmezettek és engedelmesek legyenek, hisz a pszichoanalízis hatása alatt az ember gyanakodni kezd, habozik és felülvizsgálja saját viselkedését, ami nem a hatalmon lévők malmára hajtja a vizet.”

A pszichoanalízisnek, mely kérlelhetetlenül leleplezi az individuális és kollektív tudat sok patogén öncsalását és azok jól elrejtett tudattalan és irracionális gyökereit, fontos emancipatorikus küldetése is van. A magunkról és saját, a tudat elől rejtett motivációinkról való tudomás gyógyító erejű, az öncsalás viszont betegségbe sodor, írja Klajn még 1936-ban. Ehhez az eszméhez, hogy a pszichoanalitikus belátások fanyar és gyakran kegyetlen igazsága gyógyít, mi több, felszabadítja és emberibbé teszi az egyént, Klajn élete végéig hű marad.

Az irodalmi művek és szerzőik pszichoanalitikus vizsgálata nem ritkán meddő és vulgáris, mert egyenlőségjelet tesz a műalkotás és a pszichopatológiai jelenség, az író és a neurotikus közé. A pszichoanalitikus szempontú állítólagos irodalomértelmezés ilyenkor klasszikus „esettanulmány” fajul, az irodalmi mű pedig pusztán a szellemtelen és ruti-

nos „mélyanalízis” gyakorlóterepévé válik. Hugo Klajn nemcsak távol tartotta magát a pszichoanalízissel való efféle olcsó visszaéléstől, hanem élesen kritizálta ezt a manírt, mely csak árthat a komoly irodalomkutatásnak.

E téren a legfontosabb elméleti probléma az, hogy mikor és hol válik a pszichoanalízis elengedhetlenné a műelemzésben, azaz hol az a pont, ahol a pszichoanalitikus módszer bekapcsolódik az irodalomkutatásba. Az irodalmi hősök tudattalan vágyainak, elfojtott érzelmeinek és komplexusainak egyszerű és sematikus felfedése, felsorolása és katalogizálása téves hozzáállás és hiábavaló munka az irodalomkutatás szempontjából, és eleve kudarcra van ítélve. Ehelyett mindenekelőtt az irodalomelmélet szemszögéből, mint műalkotáshoz kell közelíteni a drámához vagy a regényhez, írja Klajn, igyekezvén kijelölni a fő problematikát, melyet a szerző művészileg vezet fel. Szerinte a pszichoanalitikus kutatási módszert *csak akkor* szükséges bevetni, ha az irodalomelmélet és a kritika szokásos módszereivel *nem lehet* megfejteni a műalkotás irodalmi rejtvényét, ha a mélylélektani módszer segít feltárni a mű művészi titkának megértése szempontjából releváns, rejtett pszichikai faktorokat. A pszichoanalitikus a maga konceptuális és metodológiai eszköztárával nem helyettesítheti az irodalomkritikust. „Tévednek azok a pszichoanalitikusok, akik elvetnek minden más műértelmezést, hogy ezzel kiemeljék a pszichoanalitikusat mint egyedül lehetséges helyes interpretációt. A helyesen alkalmazott mélylélektan csupán kiegészíti a korábbi kutatások eredményeit újabb, nehezebben észrevehető megfigyelésekkel. Az ilyen kiegészítés néha kiszínezi azt, aminek eddig csak a körvonalai látszottak, eközben egy-egy vonást megváltoztat, s bizonyára olyan is akad, amit átfest. Ám a meglévő értelmezések efféle törlése csupán kivétel”, írja Klajn. Hogy a pszichoanalitikus módszer hasznos és termékeny legyen az irodalomkutatásban, hozzá kell idomulnia az irodalom megismerésének módszereihez és céljához. A „Hamlet” talányának megoldása nem az, hogy rámutatunk a főhős Ödipuszkomplexusára; annak kell utánamenni, hogy milyen szerepe és értelme van e komplexusnak a tragédia szövegének struktúrájában. Nem elég felfedezni Hamlet *tudattalan motivációit*, hanem az irodalmi alak *irodalmi motiváltságát* kell szemügyre venni a teljes műalkotás kontextusában. Pontosan ezt teszi Hugo Klajn. Ragyogó Hamlet-tanulmányából szépen kitűnik, hogy az éles szemű, kritikai szemléletű *pszichoanalitikus* hogyan kamatoztatja pszichológiai látleteit mint kitűnő *Shakespeare-*

tudós, hogy megfejtse a dráma talányát. Mert a pszichoanalitikus felfedezések csak akkor válnak relevánssá és termékennyé az irodalomismeret szempontjából, ha transzcendáljuk, és az irodalmi mű jelentésének és művészi struktúrájának megértése szempontjából lényeges hipotézisekké változtatjuk őket.

Elia Kazan rendező egy alkalommal azt mondta Klajnnak, hogy mint rendező, didaktikus pszichoanalíziséből többet tanult, mint az összes szakiskolákból és szakkönyvekből együttvéve. A kérdésre, hogy ő mennyire kamatoztatta pszichoanalitikus tapasztalatát rendezői munkájában, Klajn így válaszolt: „Pszichoanalitikai tudásomat felhasználtam a drámai alakok, jellemvonásaik és cselekedeteik megvilágításakor. A pszichoanalízis ismerete különösen az alakok fejlődésének megértésében segíthet, hozzájárulhat az egyes jellemvonások kialakulásának magyarázatához, azoknak az indítékoknak a felfedéséhez, melyeknek a figura nincs tudatában.” De rögtön hozzáteszi, hogy a színészekkel dolgozva, bizonyos problémáik elhárításában kevésbé élt a pszichoanalízissel. Ugyanis a színészek és a rendező együttműködésében megjelennek az olyan, a pszichoterápiából ismert jelenségek, mint az áttétel és az ellenállások (a szereppel, a rendezővel szemben), amelyeket idejében fel kell tudni ismerni, értelmezni és meghaladni a sikeres együttműködés érdekében. A pszichoanalitikus tudás alkalmazása ezen a téren még várat magára.

Hugo Klajn, a legjelentősebb jugoszláv pszichoanalitikus, Sigmund Freud tehetséges tanulója, avatott tolmácsolója és eredeti folytatója, ma mint pszichoanalitikus szinte teljesen feledésbe merült. Pedig áldozatos és elszánt munkássága nélkül ma valószínűleg nem olvashatnánk anyanyelvünkön Sigmund Freud válogatott műveit nyolc kötetben, melyet az ő szerkesztésében és nevezetes előszavával jelentetett meg a Matica Srpska kiadó (első kiadás 1969-ben, a hetedik 1984-ben).

A pszichoanalitikus Klajn „elfeledése” semmiképp sem véletlen és motiválatlan. Paradigmatikus példája ez az eredeti pszichoanalitikus gondolkodás „elfojtására” irányuló, általánosabb társadalmi folyamatnak, azaz szerves része annak a stratégiának, mely tervszerűen, tendenciózusan és folyamatosan fojtogatja a pszichoanalízis kritikai és emancipatorikus szándékát és erejét.

Mi az oka, és miben nyilvánul meg az ellenállás, amit a társadalom Klajn „kritikai pszichoanalízise” iránt táplál? Az ellenállás néhány társadalmi indítékára, mint láttuk, maga Hugo Klajn mutatott rá élesen és

határozottan. A pszichoanalízissel és a pszichológiával szemben ellenséges uralkodó ideológia mellett Klajn egyrészt a pszichiáterek, másrészt a pozitivista, behaviorista szemléletű pszichológusok felől is tapasztalta az ellenségeskedést. Az eredeti, kritikai pszichoanalízissel való szembefordulás ezen kívül szerintem a pszichoanalitikusok soraiban is megtalálható. R. Jacoby kiválóan elemezte a pszichoanalízis eltorzítását a medikalizációval és a professzionalizációval. Nálunk, Jugoszláviában azonban az elfojtás ezen formái kevésbé dominánsak, sokkal elterjedtebb a pszichoanalízis kritikai potenciáljának semlegesítésére irányuló új tendencia, amit Jacoby nem vett szemügyre, s amit én az eredeti, kritikai pszichoanalízis *banalizációjának* neveztem. Nálunk tudniillik a háború után a legnagyobb kárt maguk a félművelt pszichoanalitikusok, a szellemtelen pszeudoanalitikusok okozták, akikből hiányzott a merészség és az eredetiség, és a pszichoanalízist banális, sekélyes és sablonos tanítássá degradálták, melynek mindig egyszerű, kész válasza van minden összetett emberi kérdésre – a neurotikus panaszoktól az olyan makrotársadalmi és makrokulturális problémákig, mint amilyenek a háború, a művészet és a vallás kérdései stb. Az így elszegényített és trivializált „pszichoanalízis” a könnyű és gyanús hírnévszerzés pusztá eszközévé válik. Megfosztva kritikai életől, „felszabadítva” az elméleti és szellemi „ballaszt” alól, a józan észhez és a fogyasztók igényeihez igazítva s alkalmazva, a pszichoanalízis egyre keresettebb áruvá válik. Klajn szociálisan orientált, kompromisszum nélkül kritikai, adogmatikus, szubverzív, elméletileg jól megalapozott és átgondolt pszichoanalízise elkerülhetetlenül konfrontálódott a mi konformista, felhígított és vulgarizált pszichoanalízisünk főáramával. Ebből a konfrontációból a sokkal számosabb és intézményileg erősebb „alkalmazkodó” analitikusok kerültek ki győztesen.

Radics Viktória fordítása

A prevenció medicinális, pszichológiai és egészségfejlesztési aspektusai a magzat- és csecsemőkorban

A Magyar Pre- és Perinatális Pszichológiai és Orvostudományi Társaság (MPPPOT) III. országos kongresszusának programja

2000. október 6–8.

Helyszín: Hotel Benczúr – 1068 Budapest, Benczúr u. 35.

Október 6. (péntek)

- 8:30 Regisztráció
10:00 Megnyitó
- Üléselelnök:* **Raffai Jenő**
- 10:10–11:40 **Helga Blazy:** Treu und Untreu der Vater im Kind (Az apa hűsége és hűtlensége a gyermekben [fordítással])
- 11:40–12:00 Kávészünet
- 12:00–12:30 **Hidas György:** Életperiódusok megjelenése az anya–magzat kapcsolatvizelésben
- 12:30–13:00 **Suhai-Hodász Gábor:** Az apák szülési élményei
- 13:00–14:30 Ebédszünet
- Üléselelnök:* **Bálint Sándor**
- 14:30–15:30 **Bödecs Péter:** A szülési fájdalom
- 15:30–16:00 **Andrek Hajnalka:** A preverbalis kori fájdalom mérésének és csillapításának lehetőségei
- 10:00–16:20 Kávészünet
- 16:20–17:20 **Szabó Enikő:** „Én anya nélkül születtem” – A főtí gyermekközpontban élő lányok gondolatai a szülésről, születésről
- 17:20–17:50 **Orvos Hajnalka–Nyitrai Ildikó–Pál Attila:** Fiatalok anyasága
- 17:50–18:20 **Várkonyi György:** A megszületés stresszeinek oldása
- 18:30 Közgyűlés MPPPOT-tagoknak

Október 7. (szombat)

- Üléselelnök:* **Hidas György**
- 10:00–11:00 **Hadházi Éva:** A pre- és perinatális életidőben kialakuló szülői attitűdök méréses tapasztalatai
- 11:00–11:30 **Demetrovics Zsolt:** Szülői nevelői stílus, korai személyiségfejlődés és párkapcsolati intimitás
- 11:30–11:50 Kávészünet

- 11:50–12:20 **Lőrincz Jenő:** A gyermekvárandósági magatartás
- 12:20–12:50 **D. Nagy Anikó:** Szülők lesznek...?!
- 12:50–14:30 Ebédszünet
- Üléselelnök:* **Demetrovics Zsolt**
- 14:30–15:30 **Frigyes Júlia–Molnár Judit:** A születés árnyéka
- 15:30–16:00 **Fojtyk Ildikó:** A terhességmegszakítás szociálpszichológiája
- 16:00–16:20 Kávészünet
- 16:20–16:50 **Tamásy Ferenc–Bagdány Sándor–Mészáros Erzsébet–Törös Éva–Bartha Tiborné–Nyitrai Gábor:** A szoptatás jelentősége, egészségügyi és gazdasági vonatkozások
- 16:50–17:20 **Molnár Judit:** A pióca születése; szoptatási fantáziák és egy vonatkozó mesemodell értelmezése
- 17:20–17:50 **Harmathy Éva:** Semmelweis Műhely
- 17:50–18:50 **Köves Zsuzsanna–Horváthné Serfőző Izabella:** A prevenció egészségfejlesztési aspektusai a várandósgondozásban
- 19:00 Fogadás

Október 8. (vasárnap)

- Üléselelnök:* **Bödecs Péter**
- 10:00–11:00 **Bagdány Sándor–Puskás Ernő–Tamásy Ferenc–Szathmáry György–Kerényi János–Törös Éva:** A családcentrikus szülés gyakorlata és jelenlegi helyzete hazánkban
- 11:00–11:30 **Sebő Júlia:** (Lehet-e) Boldogan szülni – Boldogan születni
- 11:30–11:50 Kávészünet
- 11:50–12:50 **Lakatos Katalin:** Korai hidroterápia (HRG) alkalmazásával tervezett szenzomotoros ingerek a rizikós koraszülöttek fejlesztése céljából
- 12:50 Zárómegbeszélés

Információ az MPPPOT titkárságán:

Móricz Éva – Tel./fax: 282-6044, e-mail: pszian@elender.hu
Tudományos kérdésekben: **Raffai Jenő** – Tel.: 06-30-900-20-39

*HAMLET LELKIISMERETE**

Hugo Klajn

Több mint fél évszázaddal ezelőtt, 1913-ban W. F. Trench angol Shakespeare-kutató így írt: „Hamletet még Shakespeare segítségével sem könnyű megérteni; lehet, hogy ez még Shakespeare-nek sem volt könnyű. Hiszen Hamletnek sem sikerül megértenie önmagát. Bár a többiekénél jobban tudott olvasni mások érzelmeiben és indulataiban, a sajátjait mégis képtelen volt kisilabizálni.”

E képtelenséggel Hamletet, akiről Ophelia azt mondja, hogy tudós nyelve és nemes, fölséges esze van, csak azonosítanánk más emberekkel. Aki csak egy kicsit is értesült a mélylélektan eredményeiről, tudja, hogy az ember, legyen akár tanulatlan, akár művelt, senkit sem vezet félre oly sikeresen és ügyesen, mint önmagát. Eredjünk tehát Hamlet *önccsalásainak* nyomába.

Ödipusz- vagy Oresztész-komplexus

Elég egyszer látni egy Hamlet-előadást ahhoz, hogy a néző emlékezetébe vésődjék a dán királyfi alakja, aki fekete ruhájában kiválik a pompás öltözetű udvaroncok tömegéből, megboldogult édesapját gyászolva. S va-

* A tanulmány eredeti címe és leelőhelye: „*Hamlet*” u *svetlu psihoanalize*, Delo 1974/7, Beograd, valamint: H. Klajn: *Frojd, psihoanaliza i literatura*. Izabrani psihoanalitički spisi. Priredio Žarko Trebešanin. Matica Srpska, Beograd, 1991., 315–336 p. A *Hamlet*-ből vett idézeteket Arany János fordításában közlöm (a ford.).

lószerűleg emlékezetes marad az a jelenet is, melyben a Királyné az életért féltve segítségért kiált, mire Hamlet leszúrja Poloniust, Ophelia apját, aki a kárpit mögé bújva meg akarta védeni a Királynét tulajdon fiától.

Már csak e jelenetek nyomán is felmerül az emberben a kérdés, hogy van-e egyáltalán Ödipusz-komplexusa Hamletnek. Az apa iránti gyűlölet és az apa halálának vágya helyett hatalmas szeretet és végtelen gyász a halála miatt; az anyához való hangsúlyozott kötődés helyett ellenséges beállítódás: ha ezek komplexusra utalnak, akkor az csak valamiféle *antiödipális* komplexus lehet.

Az ilyen antiödipális viszony nem ismeretlen a görög mitológiában és dramaturgiában, feltűnik például Elektra és Oresztész mítoszában. Elektra rábeszéli fivérét, Oresztészt, hogy ölje meg anyjukat, akit Elektra gyűlöl, és így bosszulja meg szeretett apjuk halálát, akit az anya a szeretőjével meggyilkolt. Az apa iránti szeretetét és anyagyűlöletét tekintve Elektra tehát valamiféle női Hamlet, úgyhogy egyes pszichoanalitikusok valóban Elektra- és Oresztész-komplexust emlegetnek, s egyesek Hamlet efféle komplexusával kapcsolatban Hamlet, sőt Shakespeare jellemének állítólagos nőiességéről beszélnek.

Míg Frederick Vertam amerikai pszichiáter Hamletnek az anyjához való viszonyát a különleges Oresztész-komplexus számlájára írja (tőle ered az elnevezés is), a pszichoanalitikusok többsége arra a megállapításra jutott, hogy az anyagyilkos impulzusok éppenséggel a feldolgozatlan Ödipusz-komplexus következményei, és az intenzív incesztuózus vágyak elleni védekezés folytán ütötték fel a fejüket. S hogy ilyen incesztuózus vágyai csakugyan vannak Hamletnek, az számos szöveggel alátámasztható.

Már az első monológban, ahol anyja szemére hányja, hogy két hónappal az apa halála után máris a „vérnászi ágyba” sietett, egybekélt a sógorával, Claudiusszal, Hamlet visszaemlékezik anyjának apja iránti szerelmére is, és így szól: „Szenvedéllyel / Csüggött anyám is férjén, mintha vágyát / Növelte volna tápja...”. Habár nincs okunk kétségbe vonni, hogy Hamlet tudatosan örült annak, hogy a szülei ennyire szeretik és megértik egymást, a tény, hogy felfigyelt anyja szenvedélyes csüggésére és megjegyezte azt, valamint az emlékezés módja alátámasztják a feltételezést, hogy abban, ahogy boldogságukat megélte, némi *tudatlan féltékenység* is rejtett.

Ezt igazolja az is, ahogy Hamlet az anyjával és Opheliával viselkedik a színelőadás kezdete előtt, mellyel meg akar bizonyosodni arról, hogy

valóban apja szelleme volt-e a Szellem, akivel beszélt, és valóban a nagybátyja, azaz a tulajdon édestestvére ölte-e meg az apját. Amikor az anyja hívja, hogy üljön mellé, Hamlet elutasítja ezt, és Ophelia mellé ül azzal, hogy „itt vonzóbb érc van”. Ophelia társaságát ekként előnyben részesítve anyjával szemben, Hamlet a többé vagy kevésbé vonzó szexuális tárgyak azonos csoportjába sorolja őket. S ezt tovább folytatja az Opheliával való igen szabad, helyenként érzéken csipkelődő beszélgetésben. Amikor Ophelia megjegyzi, hogy a prolóógus rövid, Hamlet visszavág: „Mint a nő szerelme”, szemlátomást Ophelia vele való szakítására és anyja második házasságára célozva. Habár elsősorban a Király lelkiismeretére vadászik, nem hagy ki egyetlen alkalmat sem, hogy az anyjába bökjön.

E viszonya anyjához akkor jut leginkább kifejeződésre, amikor az előadás után, letörve anyagilkos gondolatait, bemegy a hálószobájába. Itt először is kiadja a dühét „hiú szót viszonzó” nyelvvel, majd megöli Poloniust. Majd amikor apja Szelleme is arra hívja fel, hogy nyugtassa meg rémült anyját, Hamlet lecsillapodva, sőt bizonyos gyengédséggel kérleli őt, hogy többé ne menjen második férjének ágyához, hanem álljon ellen a kísértésnek. Ám amikor az anya ezek után is, kétségbeesve és zavartan megkérdi, hogy mit tegyen, Hamletet felingerli ez a habozás, amellyel tanácsát fogadja, ismét belobban, és szarkasztikusan, sértődötten válaszol: „Hadd csaljon ágyba a pöffedt király, / Csipdesse arcod, hívjon mucijának, / S egy-két bűdös csókért, vagy mert fene / Ujjával ott babirkál nyakadon, / Tálalj ki mindent: hogy hisz voltaképp / Én örült sem vagyok, csak tettetésből.” Itt ismét szembeszökő, ahogy Hamlet az anyja és a Király szerelmi játékát ecseteli igen részletesen a csipkedéssel, becézéssel, csókokkal, simogatással. Ezt Hamlet – a megboldogult apján való szenvedélyes csüggéssel ellentétben – a valóságban nem láthatta, csak képzeletben. A gyászoló és az anyja miatt elkeseredett Hamletnek tehát nemcsak apja és anyjának érzéketlen hűtlensége járt a fejében. Ilyen fantáziái az eldobott szeretőnek vannak, ilyen szavakat a hűtlen szerető kap, sokkal inkább, mint egy anya a gyászoló fiútól, még ha másként viselkedik is, mint ahogy az egy búslakodó özvegyhez illik.

Mindez arra utal, hogy Hamlet *nem győzte le és nem múlta felül teljes mértékben* Ödipusz-komplexusának e komponensét: a vágyat, hogy az apja helyét foglalja el az anyjánál. Ez a vágy még csak nem is teljesen tudattalan: nemcsak az anyja hűtlenségét és érzékiségét szóvá tevő éles

szemrehányások álarcában bukkan fel, hanem bizonyos fantáziákban is, sőt agresszív cselekedetekben, melyek néha – például amikor az anya kimondja, hogy fülébe „mint tőr” hatolnak szavai, és kérleli, hogy hagyja abba, mire Hamlet egyre hevesebb támadásba lendül – kifejezetten szadisztikus színezetűek.

Az apa iránti autentikus és reaktív szeretet

Azt hiszem, hogy senki, aki látta vagy olvasta a tragédiát, nem fogja kétségbe vonni Hamlet megboldogult apja iránti szeretetének hitelességét. Senki, a pszichoanalitikusokon kívül, ugyebár. Mert apja iránt táplált imádata Hamlet minden szavában tükröződik, amit hozzá vagy róla szól, beszéljen akár az anyjához vagy egyetlen barátjához, Horatióhoz.

A pszichoanalitikus éppen e szeretet hevessége és nagysága miatt kételkedik Hamlet szeretetében és bánatában. Ha Hamlet gyásza nem lenne túlzott, mégpedig nemcsak a királyi pár, hanem az egész udvar szemében, az anyja nem mondhatta volna az ünnepi társaság színe előtt: „Nehéz pillád ne süsd alá örökké, / Keresve mintegy a por közt atyádat.” A frissen megválasztott Király sem feddhetne volna meg, bár tapintatosan, mégis nyíltan, a nyilvánosság előtt: „De így megátalkodni a bánatban: ez vétkes nyakaskodás, / Nem férfias bú”. E szívós, nyakas kitartásban van valami demonstratív, ami ráüti a bélyegét Hamlet gyászára, demonstratív nem csak abban az értelemben, hogy dacol azokkal, akik a megboldogult Királyt „bölcс fájdalommal” siratták el; ezen túlmenően a gyász *megmutatásának vágyáról és igényéről* is árulkodik.

Anélkül, hogy tagadnánk Hamlet atyja iránti szeretetének hitelét, mégis fel kell tennünk a kérdést, nem reaktív-e részben ez a szeretet, a rajongás, mely például az apa leírásában tükröződik: „Oly összetétel és ildom, valóban, / Hogy minden isten, úgy látszik, pecsétet / Nyomott reája, biztosítani / Egy férfit a világnak”. Ez a mértéktelen és túlhangsúlyozott érzelm nem az elsődlegesen ambivalens viszonyban felerősített szeretet jele-e, *kihangosítás, mely az ellentétes érzelm, a gyűlölet letörésének igényéből* született?

Az ilyen reaktív szeretet telhetetlenné és tolakodóvá válhat, ami érthető: nem abból a vágyból fakad, hogy a kedvébe járjunk a másiknak, hanem *saját* igényünk kielégítéséből, abból, hogy felülmúljuk ellenséges

érzületünket azon személy iránt, akinek tisztelettel és odaadással tartozunk. Effajta szeretetet mutatnak gyakran azok a feleségek, akik érzik, hogy egy másik férfi vonzza őket, és arra törekszenek, hogy szeretetükkel, ha már nem sikerül letörniük az új vonzalmat, legalább csillapítsák büntudatukat és lenyugtassák tisztátalan lelkiismeretüket. Hamlet anyja már akkor is hűtlen volt első férjéhez, amikor az még élt. Ha a férj vagy a fiú jobban ismerte volna a nőt, vagy egyáltalán az embereket, és ha az anya szeretetének ebből az oly jellemző és Hamlet részéről pontosan észrevett és leírt telhetetlenségéből, szerelmi éhségének kielégíthetetlenségéből levonták volna a logikus következtetést ezen érzelem természetére és okaira vonatkozólag, valószínűleg kevésbé érte volna őket váratlanul a királyné árulása, és nem okozott volna akkora fájdalmat.

Térjünk vissza még egyszer Hamlet gyászának tüntető jellegére. Ezt a gyászruha is illusztrálja, amit akkor is hord, amikor a többiek már mind felvették az ünneplő, menyegzői és koronázási öltözetet, valamint, mondhatni, *allergikus reagálása* nemcsak a külső megmutatására, kihangsúlyozására, hanem *magára a „látszik” szóra* is. Amikor anyja, a Királyné e szót Hamlet vigasztalanságával kapcsolatban használja, Hamlet olyan lobbanékonyan reagál, mintha ez vád volna, amitől védekezni kell. Ha így van, ha a halál mindennapi és közönséges dolog, akkor „miért / látszik tehát előtted annyira / Különösnek?”, kérdi az anyja ártatlanul, mire Hamlet: „Látszik, asszonyom! az is / Valóban; látszikot nem ismerek.” És miután felsorolta a rajta észrevehető bú külső „módjait, színeit és alakjait”, így fejezi be: „Az enyém belül van, és nem látja szem, / Csak dísz és boglára gyászmezem.”

Ez a tüntető jelleg, mely minden gyászrítus sajátja, abból az *ambivalenciából* fakad, amit a gyászolók az elhunyt iránt éreznek. A kimutatott búbanat elfedi, tagadja és letöri a halál miatt érzett megkönnyebbülést és elégedettséget, miként bizonyos bűnbánó kifejezések és gesztusok – nálunk a siratóasszonyokat „bűnbánóknak” is mondják – csökkentik azt a büntudatot, amit a valaha tudattalanul kívánt halál a rokonokban és a barátokban előhív. Hamlet bánatának tüntető jellege is azt igazolja, hogy megboldogult apja iránti szeretetében reaktív elem is van.

Ennek a szeretetnek csakúgy, mint a gyásznak, szüksége van arra, hogy észrevegyék és elismerjék, hiszen sokkal inkább gesztusokban és szavakban nyilvánul meg, mintsem cselekedetekben. Amikor meghalotta, hogy apja gyilkosság áldozata lett, Hamlet türelmetlenül nyomoz

további adatok után, hogy „oly gyors szárnyakon, / Mint a fohász s szerelmi gondolat / Szálljak bosszúmra”. Rögtön magáévá teszi a Szellem „királyi parancsát”, hogy bosszulja meg az apját, és ne engedje „Dánia királyi ágyát / Vérbujaságnak átkos fekhelyűl”. A Szellem eltűnte után, háromszor elismételve utolsó szavait: „Eszedbe jussak”, Hamlet megesküszik, hogy „letörlök emlékezetem / Lapjáról minden léha jegyzetet”, és „agyának könyvében” egyedül csak apja ezen parancsa fog élni.

Am csakhamar kiderül, hogy Hamlet tettei közel sem olyan gyorsak és határozottak, mint a szándékai, ígéretei és esküjei. Az idő múlik, és ő nem teljesíti az ígéretét, mire a Szellem még egyszer visszatér, hogy „edzze tompult szándokát”. Ezután sem a Szellem nem jelentkezik többé, sem Hamlet nem említi többet, csak egészen mellékesen, három alkalommal. Tekintettel Hamlet illetően viselkedésére, igazoltnak tűnik a kérdés: vajon a Szellem a záró „eszedbe jussak”-kal nem olyan fiút int-e meg, akinek az ígéreteiben nem lehet megbízni? És nem azért ismétli-e meg Hamlet háromszor ezeket a szavakat, hogy *magába sulykolja* azt, amire megesküdött?

Vajon a bosszú-e a halogatás oka?

Az egyes alakokról és viszonyaikról kifejtett eddigi gondolatok olyan kérdéseket érintettek, amelyekre a *Hamletről* szóló pszichoanalitikus értekezések ugyan nem sok időt szenteltek, ám válaszuk általában és lényegében nem sokban különbözött. A művel foglalkozó pszichoanalitikusok erőfeszítései érthető módon a hamleti magatartás értelmezésére irányultak, a *bosszú halogatásának okait* firtatták, ami magával vonta Hamlet Claudiushoz, apjának gyilkosához való viszonyának elemzését is. E kutatások eredményei közül magasan kiemelkedik Ernest Jones tanulmánya, amit a pszichoanalitikusok táborán kívül is jelentős shakespeare-ológiai dolgozatnak tartanak, mely kétségbevonhatatlanul gazdagította a *Hamletről* szóló hatalmas irodalmat.

Ernest Jones, a Nemzetközi Pszichoanalitikus Egyesület volt elnöke és Freud biográfusa, aki 1958-ban hunyt el, 1910-ben megjelentette *Az Ödipusz-komplexus mint a „Hamlet” titkának magyarázata* című esszéjét, amit csak harminc év múlva, 1949-ben követett *Hamlet és Ödipusz* című könyve. Miután könyvének egynegyedében bemutatta és elvetette „Hamlet titkának” korábbi megfjtéseit, Jones pszichoanalitikus vá-

laszt ad arra a kérdésre, hogy Hamlet miért nem tudja vagy bírja, illetve mért *nem bírja akarni* Claudius meggyilkolását, azaz a bosszút (habár tudja és beismeri, hogy ez kötelessége), mindaddig, míg oly sokan el nem vesznek vele együtt.

Jones szerint Claudius tette – az, hogy megölte Hamlet apját és elvette az anyját – felébreszti Hamlet ugyanerre irányuló elfojtott vágyait. Ez újabb erős elfojtást követel, ami teljes lelki erejét igénybe veszi, és tehetetlenné teszi őt. Emellett Hamlet úgy érzi, hogy Claudiusban ott lakozik az ő, Hamlet személyiségének legmélyebb és legmélyebbre temetett része, s hogy sorsa oly mértékben összefonódott Claudiuséval, hogy ha megölné, óhatatlanul önmagát is megölné vele. Ezért ezt csak akkor teszi meg, amikor a Királyné már halott (amivel elesik az incestus mint gyilkossági készlet), és amikor már számára sincs menekvés. Hamlet pszichoneurotikus (ciklotímiás hisztériás), a cselekvésre való képtelensége pedig intellektuális gyávaságából fakad, abból, hogy nincs mersze nyíltan belenézni lelkének legrejtettebb mélységeibe.

Amikor most közzéteszem némely fenntartásomat és egyet nem értésemet Jones értelmezésével kapcsolatban, teljes mértékben tudatában vagyok annak, hogy ez az értelmezés a Freud utáni egyik legnagyobb pszichoanalitikus tekintély sokévi kutatásának eredménye. Kritikai észrevételeimmel nem szeretném kisebbíteni ezt az autoritást. Nem azért hozakodok velük elő, mintha teljesen biztos lennék pontosságukban, hanem azért, mert minden önkritikám mellett úgy hiszem, hogy ekként jobban hozzájárulok a szóban forgó probléma megértéséhez, mintha megelégednék a számomra elfogadhatatlannak tűnő megállapítások kritikátlan továbbadásával.

Először is hangsúlyoznom kell, hogy Jones szerint Hamletet „jobban felháborítja anyjának bűne, mint a nagybátyjéé”, s inkább a vérfertőzős háborítja fel, mint a gyilkosság. Ebből az következne, hogy Hamlet jobban elfojtja Ödipusz-komplexusának incestuózus részét, mint az anyagyilkos komponenst. Ezzel kapcsolatban érdekes Hamlet egy mondatának értelmezése, melyet akkor mond, amikor Opheliát kolostorba küldi, azzal, hogy ne szaporítsa a bűnösöket. Azt bizonygatván a lánynak, hogy minden ember gazember, önmagát hozza fel példának, és így szól: „oly dolgokkal vádolhatnám magamat, hogy jobb lett volna, ha anyám világra sem szül”.

„Mit fejez ki ez a sötét gondolat?”, töpreng Jones, és így folytatja: „Ez vészjóslóbban cseng, mint a királygyilkosság. És van egy kis különb-

ség a 'bár meg sem születtem volna' és a 'jobb lett volna, ha anyám világra sem szül' között is. Vajon kellett itt említene az anyját? És kinek lett volna jobb?" S mivel Hamlet más helyütt a lélekről mint Néró „vértagadó” lelkéről beszél, mely a keblébe költözhetne, Jones azt sejteti (habár nem mondja ki, és nem is tulajdonít neki különösebb jelentőséget), hogy az anya emlegetése is kapcsolatban lehet bizonyos incesztuózus gondolatokkal, valami „borzalommal”, ami csak azért borzalom, mert a nő, akire vonatkozik, az anyja.

Hogy az úgynevezett „olvasásban”, azaz Shakespeare szövegének értésében és értelmezésében mennyi minden függ az olvasói elvárásoktól, jelzi a következő mondat egyik kommentárja is. Folytatván a maga befektetését, Hamlet felsorolja hibáit: „Igen büszke vagyok, bosszúálló, nagyravágyó; egy intésemre több vétek áll készen, mint amennyi gondolatom van, hogy beleférjen, képzeletem, hogy alakítsa, vagy időm, hogy elkövessem benne.” Dower Wilson neves Shakespeare-kutató azt fűzi hozzá e szavakhoz, hogy „szörnyen hangzanak – míg meg nem vizsgáljuk őket és úgy nem találjuk, hogy egyáltalán semmit sem jelentenek, mert mindez bármely halandóról elmondható”. Ugyanaz a szöveghely, ugyanazok az önvádak az egyik, pszichoanalitikusan orientált kommentátor fülében vészjóslóan csengenek, az elfojtott incesztuózus vágyaknak a tudatba való kis betörését sejtetik, míg a másik kommentátor, Shakespeare kitűnő ismerője teljesen ártalmatlannak és jelentéktelennek találja őket.

Bár Hamlet anyjához való viszonyában tagadhatatlanul vannak erotikus vonások, és anyagyilkos gondolatok és impulzusok támadnak benne, amikor „Az egérfogó”-jelenet nyomán bebizonyosodik, hogy anyjának volt szeretője és mostani férje megölte az apát, én nem úgy látom, hogy a bosszú halogatásának oka a saját incesztuózus vágyaitól való félelem lenne, valamint a képtelenség, hogy ezekről a törekvésekről lemondjon, letörje őket. Azt hiszem, hogy az okot inkább a gyilkoshoz, a nagybátyához és mostohaapához, Claudiuszhoz való viszonyában kell keresni.

Halogatás a lelkiismeret miatt

Ismeretes, hogy Hamletet egészen anakronisztikusan, modern öltönyben, frakkban is színre vitték, hogy hangsúlyozzák korszerűségét, és a darabot közelebb hozzák a jelenkori nézőhöz. Engedjünk meg ma-

gunknak hasonló szabadságot: tegyük fel, hogy Hamletnek a maga, az-az Shakespeare korában van pszichoanalitikusa, és néha hozzá fordul – például az Opheliával való jelenet után (melyről az imént beszéltünk) és „Az egérfogó” után (a III.1 és a III.2 között), amikor kétségei és bánata tetőződnek, amikor többé nem érti magát, és nem tudja, mihez kezdjen. Az orvostól magyarázatot kér arra, hogy miért nem tette meg mindedig, amit az apja Szellemre megparancsolt, és amit maga is akar: miért nem gyilkolta meg a nagybátyját.

Az orvos valószínűleg megkérné Hamletet, hogy mondja el maga, mit gondol erről, mire Hamlet vagy azt mondaná, hogy kételkedik a Szellemben és a vádjában, vagy vállat vonva azt, amit a színészekkel való jelenet utáni monológban mond: „Nincs abba mód, / Hogy én galambepéjű ne legyek, / Vagy zsarnokság alatt elkeseredni / Epém legyen; különben már azóta / A lég minden keselyűit hízlalom / E szkláv dögével.” Azonban ha megkérdeznénk, hogy valóban ilyen lágy természetű-e, Hamletnek be kellene ismernie, hogy ellenkezőleg, bosszúvágyó („Igen büszke vagyok, bosszúálló, nagyravágyó”).

Ha hagyánánk beszélni, Hamlet elmondaná, hogy apja temetése, anyja mennyegzője és Claudius megkoronázása után vissza akart menni Wittenbergába, de nem tudná megmondani, miért egyezett bele mégis, hogy ott maradjon gyűlölt nagybátyja és az anyja mellett, akinek nem tudja megbocsátani sem az apja iránti hűtlenséget, sem az annak fivérével kötött vérfertőző házasságot. Eszébe jutna, hogy már a Szellemmel való találkozás előtt kételkedett Claudius ártatlanságában, ám ezt senkinek sem árulta el. Sőt, habár már előtte gyanakodott valami aljaságra, s habár, amint meghallotta az apa gyilkosának nevét, felkiáltott: „Ó, az én próféta lelkem!”, amikor Horatióval Claudius dőzsöléséről beszél, elítéli ugyan ezt a rossz szokást, ámde az áldozatául esett embereket védelmébe veszi az alaptalan általánosításokkal szemben: „Ily ember is, mondám, ez egy hibáért / – Viselje bár, mint természet jegyét, / Vagy vakszerencse foltját, és különben / Erénye lenne tiszta, mint az üdv, / S oly végtelen, mint embertől telik – / Ez egy hibáért a közvéleményben / Süllyedni, veszni tér: a cseppnyi rossz / Eltolja benne a nemesb valót, / Önnön gyalázatára. „

Nem lehet, hogy e szavakkal Hamlet önmagát is figyelmeztette, hogy nagybátyja hibája miatt ne veszítse szem elől erényeit, hogy ne ítéljen róla igazságtalanul, s azért, mert szeret a pohár fenekére nézni, ne feltételezze róla mindjárt, hogy gyilkolni is kész?

S amikor új jelszavává téve az „eszedbe jussak”-ot előveszi a tárcáját, hogy *leírja*, hogy valaki gaz létére mosolyoghat – nem annak jele-e ez, hogy hajlamos megbocsátani és *elfeledni* mosolygós nagybátyjának gazságait?

Hamlet vélhetőleg még elpanaszolja pszichoterapeutájának, hogy követik: gyerekkori pajtásai is meg Polonius is, és íme, még Ophelia is. Beismeri, hogy elege van a világból meg az életből, mert látja, hogy ez a világ esztelen (out of joint), s nem érzi, hogy felnőtt volna ahhoz, hogy helyrerántsa kibicsaklott izületeit; hogy csak a halál utáni ismeretlentől való félelem tartja vissza az öngyilkosságtól, s hogy ő szemlátomást túl lelkiismeretes a jelenkorhoz képest. A „lelkiismeret” (conscience) szót Hamlet először a már idézett monológban használja a színészekkel való jelenet után, Claudiuszal, a machiavellistával kapcsolatban, akit az imént még lelketlen, álnok, buja, fajtalan (kindless) gazembernek nevezett, de akinek a lelkiismeretét megpróbálja csapdába ejteni „Az egérfogó”-val, majd önmagával kapcsolatban, a rákövetkező monológban – „Lenni vagy nem lenni” – , amikor kimondja, hogy „az öntudat / Belőlünk mind gyávat csinál” („A lelkiismeret így kényszerít / mindenkit gyávaságra” – Nádasdy Ádám fordításában), s a gondolat és a kétségek lehetetlenné teszik, hogy a szándék tette váljon. Így ismét bebizonyosodik, hogy Hamlet nem tartja gyűlölt nagybátyját teljesen lelkiismeretlen embernek; a bosszú halogatása mellett szóló eddigi okok mellé – a „galambepe” és a kétely Claudius bűnösségében – hozzájárul még egy harmadik: Hamlet *lelkiismerete*.

Hamlet pszichoanalitikusának szerepébe képzelve magam, azt hiszem, egyetértének abbéli szándékával, hogy a színielőadással vizsgálja felül a Szellem identitását és nagybátyja lelkiismeretét, magamban pedig megjegyezném, hogy Claudiushoz való viszonya mégsem olyan egyértelmű, hanem hasonlóképp ambivalens, mint apjához való viszonyulása. A kérdés, hogy a bosszút a nagybátyját illető megfontolások, vagy az apával, illetve az apa szellemével való ellenkezés miatt halogatja-e, nyitva maradna.

Hamlet „bosszút áll” – de nem az apjáért

„Az egérfogó” után Hamlet megváltozik: megszabadulva minden gyanújától megjátssza magát. Már tudja „az útját”. Nem hiszem, hogy az ilyen állapotban lévő ember pszichoanalitikusra gondolna. Csak ak-

kor jutna eszébe, ha ismét nehézségei támadnának. Amikor a kalózok foglyaként, visszatérőben kikényszerített angolai útvjáról (valahol a IV. felvonás 6. és 7. színe között) levelet küldött Claudiusnak és Horatióknak, írhatott volna egyet az orvosának is. Ebben értesítette volna, hogy álmodozó és gyanakvó emberből végre igazi bosszúállóvá vált, ám arról is, hogy elszalasztott egy alkalmat a bosszúállásra (amikor Claudius imádkozott), míg a másik alkalom (amikor megölte Poloniust), mely csak látszatra volt az, nagy bajba sodorta.

Vegyük úgy, hogy ebből a levélből az orvos mindent megtudott, amit a drámaszöveg tartalmaz, és hogy Hamletet az érdekli, vajon a nagybátyját, mint hiszi, csak a teljesebb, későbbi bosszú miatt kímélte-e meg, vagy ez csak racionalizáció.

Azt hiszem, hogy nincs okunk kételkedni az indítékban, mely visszatétette vele a már kirántott kardot a hüvelybe. Az, hogy Claudius bűnössége bebizonyosodott, egyáltalán nem paralizálta Hamlet akaratát, ellenkezőleg: lendületet adott bosszúvágyának, és bűnös nagybátyja iránti korábbi megfontolásai is elpárologtak. Rögtön a színelőadás után úgy érzi, hogy a „hő vért meginná”. Nincs az a betegeskedés, mely az utolsó pillanatban visszatarthatna volna a bosszútól.

Más kérdés, hogy mennyiben fakadt ez a visszatartás megboldogult apja s annak parancsa iránti hűségéből, és mennyiben vezérelte a saját jelszava és a fogadalma. A Szellem a vérfertőző viszony megszakítását követelte; a bosszú halogatásával Hamlet meghosszabbította azt. A teljesebb bosszú, amire Hamlet törekszik, nem a meggyilkolt apa, hanem az ő személyes bosszúja. Ezt maga is kimondja: „És, most teszem meg: – akkor mennybe mén. Így állok én bosszút?” És habár erről töprengve megemlíti, hogy Claudius úgy ölte meg az apját, hogy nem hagyta utoljára imádkozni, Hamlet megismétli: „S én bosszút álltam-e, / Ha rajt' ütök, midőn tisztálja lelkét”? A saját bosszúsomja miatt halogatja Hamlet az apai parancs teljesítését, nem bocsátva meg semmit, ellenkezőleg, súlyosbítva a bűnös büntetését. „E gyógyszer nyújtja csak beteg napod”, mondja Claudiusától távozóban.

Claudius büntetének evokációja nem tette Hamletet tehetetlenné, és nem igaz, hogy az ödipális ösztöntörekvések elfojtására irányuló felfokozott igény felszívta volna minden energiáját. Hamlet szabadon gondolkodik és beszél mind apjának meggyilkolásáról, mind anyja vérfertőző házasságáról. Amikor az ima idején lemond a gyilkosságról, kimondja, hogy egy másik, rettenetesebb alkalommal fogja őt lebökní, akkor, ami-

kor majd vétkezik, például amikor „*vérparázna ágyán kéjeleg*” (or in the incestuous pleasure of his bed).

Miután elesett a Claudius bűnösségében való kételkedés meg a „galambepe”, melyekkel Hamlet korábban a bosszú halogatását magyarázni próbálta, egyedül lelkiismeretessége marad. Ám amióta Claudius foglyává vált, akit szigorú őrizet alatt küldenek Angliába, ahol fővesztés vár rá, már halogatásról sem beszélhetünk, hisz Hamletnek objektíve lehetetlen Claudius közelébe férkőznie. Azonban Fortinbras katonáival találkozáva mégis alkalmat talál arra, hogy felrója magának e lelkiismeretességét, a „lassú bosszút” és az „állati feledséget” meg az „aggódó gyáva szórszál-hasgatást”, mely „ha négyfelé hasítnók, / Egy rész az ildom, hárma gyávaság”. Itt közeledik Hamlet leginkább a „machiavellista” lelkiismeret-felfogáshoz, amit III. Richard így fejez ki: „Lelkiismeret – a gyáva mondta ezt / Először, hogy a bátrtat sakkba tartsa.” (*Vás István ford.*). Hamlet bosszúszomja és becsvágya azonban még mindig nem elég nagy ahhoz, hogy (miként Fortinbras és hadai) elfeledkezzék a „kimenetelről”, a halálról és arról, ami a halál után következik, hogy minden értelmi és indulati erejét bosszújának szolgálatába állíthassa; még ott van benne a „hamleti lélek” nyoma. Hamlet, a bosszúálló, még mindig nem tartja magát elég célratörőnek és vérzomjásnak.

A megváltozott lelkiismeret azt követeli, hogy Hamlet apja parancsa helyett saját feladatát teljesítse

Helsingörbe visszatérve Hamlet a temetőbe megy. Ha összehasonlítjuk a halálhoz való mostani viszonyát azzal, ami a „Lenni vagy nem lenni”-monológban tükröződött, észrevesszük a hasonlóságot és a különbséget is: Akkor az élettel betelve a halált kívánta, de félt a halálban rejlő és a halál utáni ismeretlenségtől. Most is vonzza ez a téma, érdekli az ember, az emberi erények és földi maradványok e világi sorsa, de az erények és a maradványok is értéktelennek és semmisnek tűnnek a szemében. Ami különösen furcsa: nincs semmi adat arról, hogy Hamlet meglátogatta volna apja sírját, vagy gondolna még az apjára. Valami ügyvédről beszél és Yorickról, Nagy Sándorról meg Caesarról, de *egy szót sem ejt az apjáról*. A Szellem utoljára a királyné szobájában jelentkezett, hogy, egyebek mellett, kiélezze fiának szinte eltompult bosszúálló szán-

dékát – ezután semmi nyoma. A bosszúálló a bosszú tragédiájában mintha teljesen *elfeledkezett volna arról, aki ezt a bosszút követelte*.

Ophelia öngyilkossága és temetése lesújtja. Ez a fájdalom sem paralizálja, de belátja, hogy itt tehetetlenek és értelmetlenek a szavak. De ez a tehetetlenségérzés mintha összekapcsolódna azzal, amikor álmatlanul feküdt a hajókabinban, helyzete „irtóztatóbb volt egy rablázasnál”, aztán egy hirtelen és határozott tettel mégis megmenekült a neki szánt sorstól, és a vesztőhelyre juttatta fogvatartóit. Energikusan és csöppet sem betegesen, túlzott skrupulusok nélkül, az önvédelem jogán mondja: „Egyik *se nyomja lelkem*”. („Nem bánt a lelkiismeret” – Nádasdy Á. fordításában.) Rögtön ezután megkérdezi Horatiót: „Nem néz-e most rám, gondold meg – királyom / Megölte; megszeplősíté anyámat; / Ide csöppent, trónraléptem és reményim / Közé; kihányta horgát életemre, / S minő fogással! – nem *léleke jár*; / Hogy megfizessek e karral neki? / S nem kárhozat, hogy az emberiség / E rákfenéje pusztítson tovább?” („hát nem belső parancs, / hogy ez a kar leszámoljon vele? / Nem bűn-e hagyni, hogy ez a fekély / tovább rohasszon minket?” – Nádasdy Á. fordításában).

Ismét a lelkiismeretről van szó. Azonban Rosencrantz és Guildenstern esetében a lelkiismeret hallgat, míg Claudius esetében beszél, *de már nem megbéklyózó lelkiismeretként*, mely a tett halogatását vagy a róla való lemondást sugallja, hanem a tettet *megparancsoló* lelkiismeretként, mely kárhozattal fenyeget annak *elmaradása* esetében. És ez már nem a bosszúálló lelkiismerete és tette, aki áldozata kínjaiban kéjeleg, ez *az orvos* lelkiismerete, *gyógyító* lelkiismeret, mely felelősséget érez testünk (our nature) egészségéért, mely úgy távolítja el a gonosztevőt, mint a sebész a betegség fészket vagy a veszélyes daganatot.

Az apa itt csak közvetetten merül fel, mint Király, államfő. Hamlet halála előtti utolsó monológjában sem említi egy szóval sem apját. Horatióhoz és a többi élőhöz fordulva a saját nevével törődik és azzal, ami utána marad, az országgal, melynek nem válhatott királyává – a *megboldogult*, az *ő parancsa* és világa mintha soha *nem is léteztek* volna számára.

Hamlet, akit sohasem hatott át teljesen az ügy, mely voltaképpen az apja ügye, végül *megszabadul tőle*, a világ és az élet felé fordul, és gyógyítja hal meg, eltávolítva azt, ami „bűzlik” Dániában. Azt hiszem, hogy Jones figyelmét elkerülte Hamlet személyiségének ez irányú fejlődése és átváltozása, a bosszú átváltozása gyógyítássá, a halálbüntetés átváltozása megmentő aktussá.

Jones szerint Hamlet „Az egérfogó” után sem másmilyen, mint azelőtt. A színielőadás, melyben az unokaöcs megöli a nagybátyját, s melyben „nincs szó hűtlenségről vagy incesztusról” (Jones elfelejtette, hogy maga Hamlet figyelmezteti Claudius, hogy „mindjárt meglátják, hogyan nyeri el a gyilkos /az unokaöcs/ Gonzago /a nagybáty/ nője szerelmét”), Jones szerint az „élénk képzeletű” királyfiban *felváltotta feladatának teljesítését*. Amikor később imádkozás közben éri Claudius, fel fogja, hogy a feladat továbbra is előtte áll, de csak annyit mondhat: „Most megtehetném” (nem pedig „Most megteszem”). Így Jones.

Voltaképpen azonban Hamlet épp ezt (hogy „most megteszi”) mondja a következő mondatban, mely így szól: „És, most teszem meg” (And now I'll do't.) Ilyen, nyilván tudattalan, mégis tendenciózus *elvételek* teszük lehetővé Jonesnak, hogy a „pszichoanalitikus megoldást” *révbe juttassa: elsiklik a szöveghelyek felett, melyek ellentmondanak neki*.

Én nem úgy látom, hogy Hamlet kimondottan pszichoneurotikus lenne. *Eléggé megbirkózott* Ödipusz-komplexusával, az apja iránti ambivalens viszonyból származó negatív érzéseket átvitte a nagybátyjára, a pozitív érzéseket pedig reaktív imádattá fejlesztette, miközben az anyja iránti elsődleges erotikus szerelmet átvitte Opheliára. Ha annak rendje s módja szerint követte volna apját a trónon, mint Fortinbras mondja, valószínűleg „nagy király vált volna még” belőle, és beigazolódt volna Ophelia véleménye, hogy „udvarfi, hős, tudós, szeme, kardja, nyelve”. Az apja hirtelen halála, anyja férjhezmenetele és Claudius királlyá választása megzavarták ezt a fejlődést és bizonyos regresszióhoz vezettek, mely öngyilkos vágyakban is megnyilvánult és vonakodásban a túl nehéz feladattól, hogy a „helyretolja” a világot. Ám Hamlet egyáltalán nem marad passzív. Bizonyos késéssel és kerülő úton, de végül mégis megtalálja a maga útját és teljesíti a feladatát – *a magáét, nem pedig az apjáét!*

Jones szerint Hamlet „a két lehetetlen alternatíva közül a passzív megoldást fogadja el”. E két alternatíva: Id-jének keresése, hogy kielégítse elfojtott vérfertőző vágyait – és felettes-énjének tilalma, hogy megölje anyjának férjét. Nekem úgy tűnik, hogy Hamlet benső konfliktusa főként egójában és szuperegójában játszódik le. Hamlet apja, a „bátor” vagy „hős” Hamlet – „így becsülte az ösmert világrész”, mondja Horatio, és Claudius is így beszél róla (our most valiant brother) – *harcos* volt, aki vitézi módon elhódította a norvég földeket az öreg Fortinbrastól. Ambiciózus öccsének, Claudiusnak mindenképp moder-

nebb, „machiavellista” nézetei voltak. Így képződött az a felettes-én, mely egyrészt kárhoyattal (pokollal vagy purgatóriummal) fenyeget az olyan bűnökért, mint egy ártatlan ember meggyilkolása, de bátor hódításokat, sőt vérbosszút is követel, és élesen elítéli az ilyen kötelességek alóli kibújást – másrészt azonban elítéli, és mint avított és a korhoz nem illő gondolkodást megbélyegzi a középkorias skrupulusokat és határozatlanságot, különösen egy uralkodó esetében.

És másról is szó van. A diák, aki a reformáció és a protestantizmus egyik központjában, Wittenbergában tanult, egyéb humanista hatásoknak is ki volt téve, melyek ellentétben álltak mind apja lovagi, mind nagybátyja „machiavellista” szemléletével. Láttuk, hogy Hamlet fejlődése *az ezektől való megszabadulás felé tart, más irányt vesz, eltávolodik mind a vallási-lovagi, mind a „machiavellista” nézetektől, a kötelességvállalás irányába fejlődik, mégpedig kortársai és az alattvalók, az ő jövőjük iránt.* Claudius „rákfénének” meggyilkolásával Claudius „machiavellizmusa” is megtagadtatik, de Fortinbras megválasztására szavazva – akinek első szava e tartományhoz való jogát hangsúlyozza – Hamlet azt is lerombolja, ami apja művének és örökségének tekinthető.

Jones szerint Hamlet a le nem győzött és legyőzhetetlen komplexus áldozata, aki elfojtott incesztuózus vágyait részben azzal elégíti ki, hogy megengedi nagybátyjának, hogy helyette vigye végbe az incesztust, s a bosszú parancsát csak akkor teljesíti, miután nagybátyja cinkosának kezével halálos sebet ejtett önmagán is. Számomra Hamlet Shakespeare korának gyermeke, tehát a reneszánsz koré, amikor az egyházi-feudális rend polgári-kapitalista renddé alakult. „Hamlet (idézem a saját, 1949-ben megjelent esszéemből) egyik lábbal ebben, másik lábbal abban a korban áll. (...) Szemünk előtt igyekszik kirántani a lábát az elavult, kísérteties, holt múltból, rángatja, és végül sikerül kirántania.” Hozzátenném: úgy, hogy közben új lelkiismeretet szerzett, kiépített egy új felettes-ént (amit ma is a pszichoanalitikus terápia fontos tényezőjének tartanak), ami arra kötelezi, hogy önmagát gyógyítva hozzájáruljon a rothadt Dánia meggyógyításához.

Radics Viktória fordítása

JELENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

Tolnai Ottó hatvanéves

TOLNAI OTTÓ: Melyik az én fájdalمام? (*regényrészlet*)

BERTÓK LÁSZLÓ verse

BALLA ZSÓFIA verse

PARTI NAGY LAJOS: Egy interjú helyett?)

MÁRTON LÁSZLÓ: Hullámgyűrűk (*novella*)

KARÁCSONYI PETRA: Csantavéri Orlandó

CSUHAI ISTVÁN: „Vagy hát valamiképpen mégis” (*Tolnai Ottó két elbeszéléséről*)

MIKOLA GYÖNGYI: A nagy konstelláció (*tanulmány*)

*

CSORBA GYŐZŐ versei

SCHEIN GÁBOR: A saját és az idegen (*A fordítás humanista elméletei: Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Szabó Lőrinc, Csorba Győző*)

GÖMÖRI GYÖRGY: Találkozások Weöresékkal

CZEIZEL ENDRE: Weöres Sándor családfája és értékelése

JANKOVITS LÁSZLÓ: Pannónia és Itália közt
(*Janus Pannonius költői tudománya*)

*

TAKÁTS JÓZSEF: A kivétel (Márton László: Az áhítatos embergép)

MÁTHÉ ANDREA: Confessio abscondita
(*Makay Ida: Szigetlakó*)

NAGY IMRE: Arc a tükör mögött (*Szakács Eszter: Másik hely, másik idő*)

KERESZTESI JÓZSEF: ...Az archív élet (*Méhes Károly: Az álomé lett*)

A NEM MINDENNAPI ÉLET PSZICHOPATOLÓGIÁJA*

Žarko Trebješanin

Manapság tanúi vagyunk az irracionalitás tömeges méretű betörésének a társadalmi életbe. Ha Freud a *parapraxis*okat, a lelki életben jelentkező elvétéseket tanulmányozva, melyeket az egyébként normális egyének tudatába beszökő tudattalan képzetek idéznek elő, megírta *A mindennapi élet pszichopatológiáját*, akkor egy társadalmi orientációjú pszichológus vagy antropológus, aki a huszadik század legvégén a volt Jugoszlávia területén találná magát, és tágabb, társadalmi méreteken tanulmányozná e térségben az észbontó jelenségeket, köteteket írhatna *A nem mindennapi társadalmi élet pszichopatológiája* címmel. Az itt következő jegyzetek csak szerény adalékok e meg nem írt *Pszichopatológiához*, s talán ösztönzően hatnak, hogy egyszer valóban elkészüljön. Ami pedig a tanulmányozandó anyagot illeti, az sajnos bőségesen adódik...

* A fordító ezúttal „nem mindennapi” eljárás mellett döntött. Žarko Trebješanin (1950) *„Politika i duša”. Psihopatologija nesvakidašnjeg života („Politika és lélek”). A nem mindennapi élet pszichopatológiája* című könyvéből (Beograd, Vreme knjige, 1995) kiszemezgette és mozaikszerűen összerakta azokat a hosszabb-rövidebb részleteket, amelyeket a legérdekesebbnek tartott. A 234 oldalas könyv ugyanis a szerző 1991–1995 között keletkezett publicisztikai esszéit tartalmazza, melyek egy része előzőleg, rövidebb formában, különféle lapokban jelent meg. A könyv tehát nem homogén, és sok olyan bekezdést tartalmaz, melyek inkább csak a hazai, szerb olvasóközönség számára mondanak valamit. Másrészt ezek a cikkek nem szakmai közönség számára íródtak – a magyar szakértő olvasónak talán az lehet tanulságos, hogy hogyan alkalmazza elméleti tudását egy pszichológus a „súlyos valóságban”. A szerzővel tanácskozva és beleegyezésével sűrítettem a könyvet, jelen fordítás tehát az eredeti „extraktumának” tekinthető. A közcímek a könyv fejezetcímeinek felelnek meg. (*Radics Viktória*)

A társadalmi nyomor, a hiperinfláció, az elszigetelődés, az általános válság, a társadalmi káosz és a kifordult értékrendszer közepette sok regresszív, paradox és irracionális jelenség üti fel a fejét az emberek mindennapi életében: a legszegényebb, leghátrányosabb helyzetű polgárok arra a kormányra szavaznak, amely nyomorba döntötte őket; lázadás helyett a szegénységgel együtt fokozódik az apátia; a kultuszminisztérium betiltja a végképp elszegényedett kultúra és a beteg, menekült emberek tízezreinek megsegítésére hivatott Soros Alapítványt; a társadalmi katasztrófa állapotában a határozott akció helyett az emberekben egyre jobban felerősödik a tehetetlenségérzet és a fatalizmus.

Az okkultizmus, a mágia és a misztika „berobbanása”, úgy látszik, törvényszerű jelenség a szegénységben, a válságban és a háborúban. Az asztrológia, az alkímia, a gnózis, a kiromantia, a kabbala, a jóga, a zen, a transzcendentális meditáció felelevenedése manapság igen jellemző mifelénk. A kétségbeeséséből, reménytelenségből, szellemi és anyagi nyomorból és dezorientáltságból vakhit születik, hipnotikus függés a jósoktól, megmentőktől, látnokoktól és guruktól.

Ugyancsak észrevehető a tömeges regresszió a tehetetlenség szintjére, ahol eluralkodik az erős apafigura, az omnipotens Vezér iránti vágy, aki majd megment bennünket, és rendet csinál az államban. Az állami televízió, a Szerb RTV ahelyett, hogy felvilágosítana és széttörné az illúziókat meg az előítéleteket, szisztematikusan gerjeszti és dédelgeti azokat, fáradhatatlanul táplálja az obskurantizmust, az ostobaságot, a primitivizmust, az ízléstelenséget és a dependenciát.

Mi, Szerbia és Jugoszlávia pszichológusai, ha akarjuk, ha nem, szörnyű időket élünk, roppant zűrzavarban. Abban a boldogtalan privilégiumban volt részünk, hogy közelről láthattuk a rettenetes társadalmi katalizmát, a látszólag szilárd értékrendszerek romba dőlését, az uralkodó ideológia és egy társadalmi rendszer bukását, az állam felbomlását, a nacionalista őrjöngést, a háborút, a tömeggyilkosságokat, a mészárlásokat és a szadista tivornyákat, a menekültek apokaliptikus menetszlopait, a szerencsétlenné tett gyerekeket.

Véleményem szerint a pszichológus, különösen, ha ez nemcsak szakmája, de hivatása, igazán nem engedheti meg magának, hogy csapdába ejtse a kollektív őrület vagy valamely politikai szenvedély, miként azt sem, hogy eluralkodjon rajta az apátia meg a reménytelenség, ám ez nem jelenti azt, hogy el kell szigetelődnie a szomorú és szörnyű külső eseményektől, és be kell húzódnia a laboratóriumába vagy a könyvtárá-

ba. Az alapvető szakmai kutatásokkal párhuzamosan kötelessége az is, hogy affinitásának, professzionális tájékozódásának és lehetőségeinek megfelelően hozzájáruljon a sötét idők természetének és pszichológiai következményeinek megvilágításához.

Korunk egyik leglényegesebb lélektani kérdése az, hogy a nagy társadalmi, gazdasági, politikai, kulturális változások miként verődnek vissza az egyén tudatában és viselkedésében, azaz milyen transzformációkon és áttételeken keresztül jelennek meg a patológikus, tragikus társadalmi történések mentális síkon, hogyan hatolnak be a pszichébe s marják szét a személyiség magvát, a legintimebb szférákat – az érzelmeket, a privát életbölcséletet, a személyiség szerkezetét és identitását.

Egyik kolimai történetében Varlam Salamov hőse, aki hitetlenül és sóvárogva gondol arra, hogy egy napon talán mégis kikerül a táborból, mintha fogadalmat tenne, így szól: „Ha túlélem, írok róla egy novellát.” A mi pszichológusunk azt tanácsolhatná magának: Ha ép lélekkel kerülök ki ebből az őrületből, írok róla egy pszichológiai tanulmányt.

Az asztrológia, a mágia és az okkultizmus visszatérése

Az asztrológia iránti rendkívüli érdeklődés és a horoszkópokba vetett hit a mi feltételeink közepette különös sajátságokkal bír. Először is, tradicionális kultúránkra többek között kifejezett fatalizmus jellemző. Szépen tanúskodnak erről ősi közmondásaink: *Aminek meg kell lennie, meglesz; A sors elől nem lehet megszökni; A végítélet napja mindig eljön* stb. Egy néhány évvel ezelőtti empirikus kutatásom a fatalizmus elterjedéséről és erejéről (Svetozarevön és környékén) azt mutatja, hogy népünk körében még mindig rendkívül erős a végzet erejébe vetett hit (a kérdezettek majdnem 60%-ánál magas fokú fatalizmust találtam), különösen az iskolázatlan falusi lakosság igen széles rétegében. Amikor romba dőlt az ideológia „szilárd tornya” és az addigi értékrend, és különösen az olyan vészterhes, hirtelen bekövetkező társadalmi események után, mint amilyen a háború, az állam szétesése, az óriási többség rohamos elszegényedése és a lakosság egy kis részének enormis meggazdagodása, szükségszerűen megingott a racionális világrendbe és a saját sors ellenőrizhetőségébe vetett hit. Az utóbbi években egyre erősödik nálunk a meggyőződés, hogy az egyén, de még a politikai csoport sem lehet hatással a kaotikus társadalmi történésekre, amelyek csak

úgy sodorják az embereket. Aki ezekben a zűrzavaros időkben mindössze néhány hónap leforgása alatt elvesztette az állását, a bank elnyelte minden megtakarított pénzét vagy fedél nélkül maradt, akinek a családjából valaki elpusztult a háborúban, akit elüldöztek onnan, ahol a családja évszázadokig élt, nehezen fogja elhinni, hogy mindenki saját szerencséjének kovácsa. Az az érzés, hogy minden erőfeszítésünk hiábavaló, mert az események akaraton kívül mennek végbe és a holnap ésszel felfoghatatlan, előreleáthatatlan, rendkívül jó táptalaj az asztrológia számára, mely azt ígéri, hogy a horoszkóp segítségével legalább bekukkanthatunk végtelenen bizonytalan jövőnkbe, ha már nem lehetünk hatással az alakulására.

Manapság, amikor a csillaghit, mágia és okkultizmus betört a mindennapi életbe, ismét világosan kitűnik, hogy milyen vékonyka népünk-nél a kikényszerített ateizmus vagy a kereszténység, s hogy milyen mély gyökerű az ősi pogány, mitikus-mágikus világ – és emberszemlélet. A militáns ateizmusnak, mely évtizedekig hivatalos ideológia volt, nem sikerült kiszorítania a népi vallásosságot és a mágiát népünk tudatából. Jól illusztrálja ezt egy kelet-szerbiai politikai tisztségviselő esete, aki a „progresszív ideológia” képviselőjeként így válaszolt a kutató kérdésére, hogy vannak-e a faluban vámpírok: „Az butaság és babona, vámpírok nincsenek – de én a saját szememmel láttam egyet!”

A pravoszláv hithez való, nagy dobra vert „visszatérés” ellenére a kereszténység sem vert mélyebb gyökeret nálunk. Szinkretikus pogány-keresztény tudatról tanúskodik például a Gojmanovac faluból való Stojan elbeszélése: „Bejártam a világot, láttam én mindenfélét, semmi sem igaz abból, amit a nép beszél: én nem hiszem azokat, és nem is félek. Éjszaka megfordítom a háromszarvú sapkát, az övembe dugom a feszületet, és megyek, amerre akarok, én nem hiszek olyasmikben! Már hogy hinnék, pláne, ha puska is van nálam...” Hogy milyen eleve nek az ősi mágikus-animisztikus hiedelmek, s hogy mily mértékben támogatja ezeket ma is a pravoszláv egyház, azt kitűnően illusztrálja egy különös eset. Amikor a Jagodinától Čuprijára vezető modern autóutat építették, a munkások beleütköztek egy diófába, melyet, lévén hogy „jegy” volt, szent fa, „a munkások közül senki sem akart kivágni, mert a néphit szerint, aki kivágja a »jegyet«, nagy átkot idéz magára és a családjára”. Sok vita után a Sava šumadijai püspök segítségével „salamoni megoldást” találtak. A diófát ugyanis „három szerzetes 'feloldotta', s felajánlották a régi jagodinai templom ikonosztáza számára”, adja hírül

az újságíró „A jegyet mégis kivágták” címmel a *Politika* 1995. május 19-i számában. (Érdekes hozzáfűzni, hogy néhány nappal később a vidékre, pontosabban éppen a kivágott „jegy” körüli falvakra hallatlan ítéletidő sújtott, amiről szintén a *Politika* ad hírt az 1985. június 4-i számban.)

A vallási tudat vizsgálata kimutatta, hogy az nálunk jobbra megrekedt az utilitárius-mágikus istenszemlélet szintjén, Istent mindenható lénynek tekinti, aki imákkal, áldozattal vagy bizonyos szertartásokkal együttműködésre fogható, és felhasználható saját célra. A kereszténység e lényegében pogány, mágikus-animisztikus asszimilálását régóta észrevette a hazai antropológia és a mitológiakutatás. Hogy milyen hibrid a mi kereszténységünk, legjobban a *szlavához* (a családi védszent ma is általánosan élő ünnepe, *a ford.*) és a nagy keresztény ünnepekhez (a karácsonyhoz és a húsvéthoz) kötődő szokásokon és hiedelmeken látszik, valamint a fennálló ősi pogány szokásokon és szertartásokon (az elődök éltetése kurjongatással, komaság, vendéglátás stb.), melyek az ősök kultuszán alapulnak, mint azt a szerteágazó gyűjtött anyagon Veselin Čajkanović, a szerb etnológia klasszikusa is kimutatta: „A régi szerb vallás legfőbb jellemzőjeként mindenekelőtt *az ősök kultuszának* óriási jelentőségét kell megemlíteni. Az év minden ünnepe, különösképp a szenteste és a *szlava*, e kultusz köré épül: mi több, a legtöbb, szórványos és periodikus áldozat is az ősöket illeti. Túlzás nélkül elmondható, hogy *az egész szerb vallás visszavezethető az ősök kultuszára*”, írja „az első szerb vallástörténész” *Néhány általános jelenség a régi szerb vallásban* című tanulmányában.

A gyakran ellentmondó, a preanimizmusból, a totemizmusból, az animizmusból, a démonimádásból és a kereszténységből fennmaradt eszmék szinkretikus, mágikus-vallási ötvözete veszélyes babonásság, fanatizmus, sőt bűnözés forrásává válhat. A mágia mai visszatérése nem is oly ritkán a beteges megszállottság jele, és ellenőrizetlen agresszív kisélesek jellemzik. E jelenség illusztrálására elég lesz a nem régi szörnyű büntett példája egy szerbiai faluból, Vučkovicáról, melyet vallási eszmék motiváltak, és rituálisan hajtották végre, tipikusan mágikus módon.

1994 szeptemberében unokája, Gordana, lánya, Mila, és veje, Ljubiša Ravić máglyára vetették Dragojla nagymamát, akit az unokája azzal vádolt, hogy „sátán”. Erről a tragikus és szinte hihetetlen eseményről, mely a huszadik század végén történt, 1994. szeptember 9-én adott hírt a *Politika* „A lánya és a veje elégették az öregasszonyt” címmel, „Morbid büntett Vučkovicán” alcímmel. Az unoka, Gordana nem sokkal

előtte kijelentette, hogy belézállt az istenség, és hogy ő az „Úristen”, aki feltétlen tiszteletet és engedelmességet követel. Megszállottságát bizonyos „csodákkal” és szuggesztív viselkedésével a rokonaira is sikerült átvinnie, akik „Isten szolgálivá” váltak, voltaképpen vak eszközöké a lány kezében. A családban megesett minden baj forrását Gordana, azaz az „Úristen” Dragojla nagymamában fedezte fel, vagyis a nagymamába bújt „sátánban”. A szerencsétlen öregasszony meggyilkolásának rituáléja – patak mellett, az áldozat késsel való „megkezdése”, rituális tűzön való elégetése, a résztvevők rituális meztelensége, a homlokra kötött fekete kendő stb. – felfedi e rejtélyes gyilkosság mélységesen archaikus és mágikus természetét.

Itt még egyszer emlékeztetnünk kell Čajkanovićra, aki a korabeli napilapok bűnügyi rovatából gyűjtött anyagon tanulmányozva a régi szerb vallást már 1939-ben figyelmeztette a kutatókat: „Különösen sok anyagot szolgáltatnak a bírósági és rendőrségi híradások, tekintettel arra, hogy sok törvénszegés és büntett vagy a népi vallásos szemléletből fakad, vagy kapcsolatban áll vele.”

A babonák, a régi kultuszok, a démonológia és a „fekete mágia” felelevenítését¹ kétségtelenül nagy mértékben serkenti és bátorítja a média, a napi- és hetilapok, az okkult képes újságok tömege, de leginkább a rádió meg a tévé, melyek nyilvánosságot adnak az állítólagos látnokoknak, jósoknak és jósnőknek, asztrológusoknak, gyógyítóknak, bioenergetikusoknak, parapszichológusoknak és sok más sarlatánnak meg csalónak, akik egyik napról a másikra meggazdagszanak az egyszerű emberek szerencsétlenségéből.

Miután ugyanis elemien feltörték az évtizedekig „elfojtott” társadalmi, politikai problémák, s az infláció meg a szegénység rohamosan fokozódott, e társadalmi jelenségekkel párhuzamosan pedig nőttön-nőtt a szorongás és az aggodalom az egyre bizonytalanabb, sötétebb jövő előtt, úgy fokozódott a jóslás iránti igény és a „túlvilági” erőkre való támaszkodás vágya. Egyszóval, ahogy reálisan gyengült az egyén társadalmi ereje, úgy virágzott egyre bujábban az asztrológia, a mágia, a látnokság és a különféle jövőbelátások.

¹ A *Danas* 2000. máj. 13–14-i számában olvasható egy cikk arról, hogy a horvátországi Korčula szigetén egy faluban 1999. nyarán felelevenítették az ököráldozat ősi szertartását, az ún. „kumpaniját”. Az áldozati állatot rituális kardtánc kíséretében mészrolják le a falu nyilvánossága előtt (*a ford.*).

Az egyén, aki egyre tehetetlenebbnek érzi magát a hatalmas, sodró erejű társadalmi erőkkal szemben, és akinek a valós társadalmi helyzete egyre nyomorúságosabb, kétségbeesetten keresi valahai fontosságának misztikus megújulását az imaginárius szférában, a szellemben, a misztikában, az ezotéria és az okkult tanok világában. A mai szenvedélyes érdeklődés az ilyesmi iránt nem csupán felületes, mélyebb vallási jelentőség nélküli divat, hanem magában rejtí a keserű valóság miatti mély elégedetlenséget és a szenvedélyes reménykedést a (mint Eliade mondaná) személyes és kollektív *renovatio*ban. Az ilyen súlyos történelmi helyzetben, amilyen ma a miénk, szinte törvényszerűen megtörténik a regresszió a mágikus gondolkodásba és az erőteljes vallási törekvésekbe, mely vissza akar térni a kezdetekhez, a narcisztikus onnipotencia és az egyetemes harmónia mitikus állapotába. A hivatalos társadalmi és politikai intézményekben való csalódás és az ellenük való ilyesféle lázadás újraszüli az emberi létezés kivételességébe és szentségébe vett elvesztett hitet, mely az ősi, kereszténység előtti, indoeurópai pogány és orientális vallásokban és ezoterikus tanokban találja meg tárgyát és támaszát. A mai kivételes érdeklődésben minden iránt, ami misztikus, ezoterikus, ami túl van az emberi értelem határán, ami sötét, felfoghatatlan, okkult és titokzatos szimbolikus jelentéssel telített, felismerhető egyrészt egy „természetes”, univerzális, kozmikus vallásosság iránti sóvárgás, másrészt a megmentő remény, hogy ha már az értelem és a tapasztalat felmondták a szolgálatot, irracionális úton, az *obscurum per obscurius* elve alapján mégis sikerül ellenőrizni azt, ami irracionális.

A Nagy Inkvizítor Szerbiában

Jegyzet az 1992. márciusi pszichopolitikai manipulációról²

Annak érdekében, hogy megszilárdítsa alattvalóiban az alázatot, minden autoritáriánus, hipokrita hatalom mindig is ugyanazokkal a mechanizmusokkal élt. Ezek a mechanizmusok arra az egyszerű, de jól

² 1992. március 9-én az egy évvel ezelőtti nagy kormányellenes demonstrációra emlékezve tüntettek Belgrádban. Az 1991. március 9-i demonstráción vagy 50000-en vettek részt, a rendőrség lovas rendőrökkel, vízágyúkkal, gumibotokkal verte szét a tömeget, és tankokat vezényelt az utcákra. Egy tüntető és egy rendőr életét veszítette. Ekkor tiltották be először az ellenzéki rádiót és tévét (*a ford.*).

használható antropológiai elméletre támaszkodnak, hogy az ember biztonságra és elégedettségre törekvő lény, aki igyekszik elkerülni a bizonytalanságot és a kellemetlenségeket; ezért a kívánatos viselkedést jutalmazták, a nemkívánatosat pedig büntetik. Mivel az ember imagináló lény is, elég, ha csak megfenyegetik a nem megfelelő cselekedetért járó büntetéssel, máris eláll tőle.

A Nagy Inkvizítor, jóval a „behavioristáknak nevezett modern pszichológusok előtt, jól ismerte az embereken való uralkodás titkát kenyér, csodák és autoritás révén. A Nagy Inkvizítor – miként jelenkori követői sem – nem hisz az ember szabadságában, mert tudja, hogy a többség meg szeretne szabadulni ettől a „súlyos tehertől”, e „rettentő adománytól”, mely a gyenge teremtménynek csak bajt hoz a fejére. Az itteni hatalom, a mi álcázott kommunistáink is jól kitanulták a hipokriták tudományát, és sikeresen kormányoznak a kenyér és a félelem bevetésével. Sőt a mi Nagy Inkvizítorunk egy lépéssel továbbment az uralkodás mesterségében. Felfedezte, hogy egy kevéske kenyérral is kormányozhatja az alattvalóit, ha félelemből van bőven.

A hatalom már 1992. márciusa előtt belefogott a polgárok megfélemlítésének hallatlan kampányába. A Nagy Inkvizítor kis hazai örököse kifundálta a Nagy Márciusi Forгатókönyvet, hogy alaposan megfélemlítse a szófogadatlan népet. Itt nem szükséges idézni mindama hirdetményeket és nyilatkozatokat, pontosabban fenyegetéseket, melyekkel az „aggódó” hatalom és táborá éjt nappallá téve bombázta a rádión, a tévén és a sajtón keresztül a már ijedt embereket. Paranoid félelmet gerjesztettek mindentől és mindenkitől: a robbanóanyagot rejtő golyóstollaktól, kenyérdaraboktól, a bedobott „usztasáktól”, terroristáktól, a sodró tömegektől, a huligánoktól. A „szerbek egységére” apelláltak ebben a ki tudja, hányadik „történelmi pillanatban”, s akik a figyelmeztetés ellenére mégis reagáltak az egyesült demokratikus ellenzék felhívására, azokat „bérenceknek”, „kémeknek”, „árulóknak” kiáltották ki. De ha nem is kell részletesen leírni az esztelen megfélemlítés különféle módszereit, feltétlenül szükséges gondosan elemezni azokat a pszichológiai mechanizmusokat, mélystruktúrákat, amelyeket ez a szégyentelen kampány aktivizált. Meg kell érteni, miért sikerült a forгатókönyvnek az igen átlátszó manipuláció ellenére, legalábbis az emberek nagy részében, mégis kiprovokálnia a félelmet.

Mi hozzászoktunk, hogy mint hősiess, szabadságszerető, rettenthetetlen népre gondoljunk magunkra. Aztán, 1992. március 9-én néptelen

Belgrádra, kísértetiesen üres és csöndes utcákra ébredtünk. A megriadt polgárok legnagyobb része bezárkózott a házába, és szorongva leste, milyen szörnyűség fog történni odakinn. Mindenekelőtt be kell ismer-
ni, hogy a szerbek nem is olyan bátor, rettenthetetlen nép, mely minde-
nekfelett a szabadságához ragaszkodik.

Ha figyelmesebben olvastuk volna éles szemű antropológusainkat és etnopszichológusainkat, mindenekelőtt Cvjićet és Dvornikovićot, nem lepődtünk volna meg ennyire. Mindketten alaposan leírták és megma-
gyarították sötét oldalainkat is, hibáinkat, melyektől előszeretettel elte-
kintünk. Cvjić, ne feledjük, ragyogóan leírta a jól ismert hősiesség menta-
litás mellett a mi „pórias lelkületünket” is. Pórias karakterünkhöz a kö-
vetkező személyiségjegyek, nézetek és értékpreferenciák fűződnek: ön-
alávetés és alázatosság az úrral szemben, alattomoság, pragmatizmus,
szűklátókörűség, kegyetlenség a gyöngébbekkel szemben, fatalizmus és
opportunizmus. A harcias mentalitással szemben, melyre Miloš Obilić,
a koszovói vitéz kultusza jellemző, a pórias mentalitást a robot kultusza
és a túlélés filozófiája jellemzi, akár a tisztesség árán is. Az alattvalói
karaktertípus a hódítók, a törökök és az albánok kénye-kedvének év-
századokig kiszolgáltatott szerb lakosság körében alakult ki. A pusztá
életükért szüntelen rettegő, az oszmán garázdálkodástól és despotiz-
mustól megrettent, jogfosztott nép körében kialakult az alázas, csön-
des karakter. E pórias karakter társadalmi funkciója az alkalmazkodás
és a túlélés a kegyetlen és torz társadalmi feltételek közepette hízé-
s, a hódítókra való „felnézés”, mi több, az agresszorral való azonosulás ré-
vén. Ez a „morális mimikri” tükröződik a hódítók öltözködési és egyéb
szokásainak, nyelvének és hitének átvételében is.

E mai apatikus, letört és alázas embereket, akik egyébként is örök-
ké félnek a hatalomtól, mely évtizedek óta olyan pökhendien és zsarno-
kian viszonyul a néphez, akár a régi hódítók, valójában nem is olyan ne-
héz megfélemlíteni és engedelmességre bírni.

A félelem fenyegető helyzetekhez vagy tárgyakhoz kötődik, a szoron-
gás pedig kötetlen, „lebegő félelem” valami definiálatlan veszélytől. A mi
Nagy Inkvizitorunk, mint valami nagy antropológus és tömegpszicholó-
gus, kihasználja a félelmet is meg a szorongást is. A tömegmédiá minden
váltfajában űzött roppant méretű propagandával mindenekelőtt mozgás-
ba hoz sok eredendő, infantilis és mítikus, jobbára irracionális félelmet.
(Hiszen, ezt ne feledjük, a félelem elvileg, biológiailag helyénvaló válasz
a fenyegetettségre, olyan érzelm, mely mozgósítja a szervezetet, hogy

vagy szálljon szembe a veszéllyel, vagy meneküljön el előle.) Ezek az ősi, archetipikus, igen intenzív félelmek, melyeket a hatalom kampánya ébreszt, a következők: *félelem a sérüléstől és a rombolástól* (a tömegtüntetés „természeténél fogva vak csöcselékké változtatják az egyéneket, mely akkora zűrzavart kavar, hogy eltapossák az embereket, a város pedig vandál rombolás színterévé válik”, üzeni a média), *a démonikustól való félelem* (a hatalom a „káosz és esztelenség” veszélyét emlegeti, „huligánokat”, „usztasákat”, „beépített kémeket”, „siptárokat”, magyarul: az ellenzéknek nevezett gonosz szörnyeteg fenyegetését), *a kiközösítéstől való félelem* (aki „minden ismert ok” ellenére mégis úgy dönt, hogy elmegy a tüntetésre, azzal „önmagát zárja ki az egészséges és homogén többségből”, és társul „a fizetett bérencek és agyalágyultak jól ismert maroknyi csapatához”, azaz, mint a „patologikus kisebbség” tagja, elszigetelődik a társadalomtól), *félelem a pusztulástól és a haláltól* (mindazok az engedetlenek, akik tüntetni merészelnék a hatalom ellen, törvényen kívül kerülnek, s minthogy a nemkívánatos lázadók társaságát „a mi rendőri szerveink” nem fogják védelmezni, rájuk zavartalanul bombákat dobhatnak, löhetnek, mi több, lemészárolhajták őket „az idegen szervek”, a „kazárok”, az „albánok”, a „muzulmánok”, az „usztasák” és a „magyarok” és sokan mások, miért ne, hisz a többi nép és nemzetiség is egyenrangú), *félelem a lelkiismerettől* (a Vezér és a hatalom nyílt színi kritikája „e sorsdöntő pillanatban” egyenlő a „nemzetárulással”, a „szerb-ség megosztásával”, úgyhogy mindenki, aki kimegy tüntetni, örökre átkozott lesz, üzenik a bemondónők a tévéképernyőkről).

Ám a mi ravasz Nagy Inkvizitorunk nem feledkezik meg arról sem, hogy felhasználja a maga céljaira az ember abbéli hajlamát, hogy szorongjon az ismeretlentől. Ezért a hirdetések, falragaszok, röplapok, a rádió és a tévé figyelmezteti az embereket, hogy a fatális március kilencedikén nemcsak megtaposás, feldaraboltság és pusztulás vár rájuk, hanem még VALAMI, mi még nem tudjuk megmondani, micsoda, de elképzelhetetlenül SZÖRNYŰ lesz, kimondhatatlanul ISZONYATOS. Az apokalipszis ecsetelése gyerekjáték AHHOZ képest, ami majd Belgrád utcáin végbemegy, amikor eljön eme végítélet napja Szerbia számára. Sokan valóban velejükig meg vannak félemlítve. Márpedig az olyan embereken, akiken eluralkodott a szorongás, és akik teli vannak archaikus és irracionális félelmekkel, nem nehéz uralkodni.

A Nagy Inkvizitor kis epigonjának zseniális forгатókönyve mégsem vált be. A megfélemlítés vagy ötvenezer embert nem akadályozott meg

abban, hogy békésen szembeszegüljenek a hatalom esztelenségével. Miben tévedett a mi Nagy Inkvizítorunk? Nem ismerte eléggé annak a népnek a mentalitását, mely fölött korlátlan uralomra tör.

Igaz, hogy népünk körében sokan vannak a meghunyászkodó lelkületűek. (Az ő bölcsességükről tanúskodnak az efféle szerb közmondások: *Akié a hatalom, az az Istentől sem fél, Hallgatni arany, A hős anyja fakad sírva elsőnek* stb.) S minél tovább tart a rémuralom és a büntetlen zsarnokság, annál inkább nő ezek száma. Ez igaz, de nem a teljes igazság. Népünkben mindig voltak olyan emberek is – és nekik köszönhetően maradtak fenn fizikailag és szellemileg a szerbek –, akik nem meghunyászkodó, hanem dacosan betyáros, „hajduk” lelkületűek, akik a szabadságukat, a méltóságukat és az önérzetüket mindenek fölé, akár az életük fölé helyezik. Belőlük az erőszak és a félelem ellenállást, dacot és lázadást vált ki. Ők tudják, mit jelent a közmondás, mely szerint *a félelem gyakran besározza az embert*. És valóban, ha a félelem elárasztja az egyént, akkor összeszorul a szíve, elgörbül a gerince és megroggyan a térde. A megfélemlített ember nem szabad, meg van fosztva az identitásától és a saját akaratától. Elsötétül az agya és gombóc van a torkában. A „hajduk” típusú emberek, s ezt tudnia kéne a Nagy Inkvizítor itteni örökösének, gyűlölték a gyávaságot és a félelmet, és a törökök, a németek, a bolgárok és más kegyetlen hódítók elleni véres lázadásokkal, akár az életük árán tanúsították olthatatlan szabadságvágyukat. Ezek az emberek teremtették meg a modern és erős szerb államot.

Azok, akik legyőzték a félelmüket, és akik minden megfélemlítés ellenére egyenes gerinccel és szabadon várták meg a Szent Száva-templom előtti téren 1992. március 9-ének delét, ezzel romba döntötték a félelemgerjesztés anakronisztikus hatalmi technológiáját.

Tudatformálás a tévével

Átadni a televíziót – az uralkodó pártra nézve ez uralmának végét jelentené. Akik pedig a másik oldalról a televízióért harcolnak, gyakran csupán hatalmukba akarják keríteni a legfontosabb médiumot.

Az „állami televízió”, természetesen a szerb nép „magasabb érdekeinek” nevében, melynek egyedüli helyes tolmácsolói az Szerb Szocialista Párt magas funkcionáriusai, irgalmatlanul és fáradhatatlanul végzi a

dolgát, ami nem más, mint a választások előtti (és utáni) „agymosás” és „agypreparálás”.

Tudniillik a választások előtt néhány hónappal, amikor a felhatalmazottakon kívül rendszerint senki más nem tudja, hogy egyáltalán lesznek választások, a szerbiai polgároknak a Nagy Televízió közvetítésével – mely fölött a győzelemre predesztinált pártnak kizárólagos monopóliuma van –, megüzenik, naphosszat, különösen este hajtogatják, hogy kire kell szavazniuk, kire szavaz MINDEN TISZTESSÉGES EMBER. Az ellenzékét („micsoda arcátlanság nyíltan a hatalom ellen lenni”) büntetlenül úgy mutatják be a megfélemlített és engedelmes többségnek, mely évtizedekig rettegett a kegyetlen és erős hatalomtól, mint „bolondok és mániákusok”, „eladott lelkek”, „külföldi bérencek” bandáját. S amikor eljönnek a választások, a „TV-hazugságok háza” nagylelkűen és „demokratikusan” felhívást intéz a polgárokhöz, hogy „szabadon” válasszanak: a szerb nép és minden (tisztességes) nemzetiség megmentői mellett voksolnak-e, vagy netán a *spionokat, a bolondokat és az árulókat* támogatják, akik „a nemzeti érdekekkel kereskednek”. A képernyőről sugárzó monstruózus, aljas hazugságoktól ekként elvakítva és a fennkölt nemzeti érzéstől megittasulva, mint akiket hipnotizáltak, a polgárok szabadon kifejezik a Szerb RTV igazgatójának (azaz Milošević pártjának) a politikai akaratát.

De van a „mi” televízióknak egy nehezebb feladata is: hogy a politikai vezetés gondolkodásának változásait követve „kiigazítsa” a polgárok gondolkodását. Ami tegnap még „fekete” volt, máról kötelezően „fehér”, súgják a politikai vezetők a „tévégazság” és a közvélemény előállítását irányító alattvalóik fülébe, akik rögvest, egy éjszaka leforgása alatt lerendezik a dolgot. Az aláírás, mely néhány nappal ezelőtt még „kapitulációt” és „a nemzeti érdekek elárulását” jelentette, egyszeriben „hősies tetté” válik; az „elismert ellenzékiből” „bűnöző” lesz és „háborús bűnös”; a „szerb hazafiak” reggelre virradóra „árulókká” válnak (a szerbség árulóivá, persze); a „háborús hősök” „háborús nyereszkeskedők” változnak át.

Hogyan sikerül mindez a Nagy Televízióknak, mely szereti, ha „államinak” nevezik? Először is, ennek a tévének glóriája van, „hivatalosnak”, „az igazinak”, „komolynak” tartják. Amit mond és mutat, az a színtiszta igazság, s úgy hat, mint az isteni kinyilatkoztatás. A naív, tanulatlan embereknek sejtelmük sincs arról, hogy az „igazi” televízió nyújtotta információk milyen szelektívek, pontatlanok vagy tévesek, s úgy vannak

tálalva és kommentálva, hogy a néző „a saját fejével” gondolkozza olyan álláspontot foglaljon el, amelyet a tévé, nem túl finoman, a szájába rág. Szemérmetlenül és bőségesen kamatoztatva mind a goebbelsi propaganda, mind az amerikai agymosás tapasztalatait, a hazugságot addig ismétlik, míg „igazsággá” nem válik, az embereket pedig nap mint nap, fokról fokra betörik, míg végül egyetlen személyes állásfoglalásuk sem marad, míg el nem kezdenek nemcsak úgy beszélni, hanem úgy is gondolkodni, mint a Szerb RTV-nek (azaz Milošević pártjának) az esti híradója. A körmönfont és erőteljes társadalmi presszió klasszikus módszerének felhasználásával, ami nem más, mint a hírhedt „körtérítés” arról, hogy „MI A POLGÁROK VÉLEMÉNYE”, az anyag ügyes, jobban mondva pimasz és teljesen szakszerűtlen montázsával az ún. kisembernek elveszik a bátorságát, és belésulykolják a „helyes” gondolkodást. Hogy tudnak elviselni az emberek ekkora mentális töréseket és megrázkódtatásokat, meddig bírják ki az efféle szkizoid tudathasadást?

Ha a hivatalos rezsim leghatalmasabb médiumán keresztül tegnapig minden erejével azon volt, hogy a nemzeti identitást a hősiesség, „hajduk” karakterre alapozza, melyben olyan tulajdonságok dominálnak, mint a dac, a harciasság, a szembeszegülés, a rettenthetetlenség, a megbékíthetetlenség, legmagasabb eszményei pedig a szabadság, a tisztesség, az igazság, akár az élet árán, ma pedig a jól ismert „pórias”, alattvalói típus adja meg mintául, mely pragmatikus, kompromisszumkész, józan, önző, cinikus, ravasz, alattomos és alkalmazkodó, legmagasabb eszménye pedig a „robot” meg az érzéki élvezetek, akkor világos, hogy egyetlen valós érdeke a hatalom megtartása.

A nagy hallgatás

Ha valaki megtámad valakit és fejbe veri, az erre felordít vagy szembezáll a támadóval – ez mindenki számára érthető, előre látható, „természetesnek” mondható, célszerű reakció, mely összhangban áll az életben maradás biológiai törvényeivel. Ha azonban a megütött, megtámadott ember nem reagál, ha lesunyit fejjel hallgat, akkor ez nem „egészséges”, hanem talányos, érthetetlen, abnormális reakció, mely mélyebb, pszichológiai magyarázatot kíván. Valóban, mi bírja rá az embert arra, hogy a természeti törvények és az önvédelem emberi imperatívusza ellenére hallgasson és fojtottan tűrje az erőszakot? Ha ez

nyilvánvalóan nem spontán, természetes reakció, akkor szerzett, tanult. De hogyan?

Ezzel a kérdéssel sok, a tanulást kutató kísérleti pszichológus, szociálpszichológus és pszichoanalitikus foglalkozott. Hogy lehet beidomítani egy állatot vagy egy egyént, hogy megfékezze magát, hogy blokkolja az önvédelem veleszületett reakcióját, sőt magába fojtsa a fájdalom sikolyát? Nagyon egyszerűen. Csak annyi kell, hogy az állati vagy emberi egyed teljesen gyámoltalan legyen, a körülmények folytán ne tudjon megfelelően reagálni a kétségbevonhatatlan veszélyre. Patkánykísérleteivel Seligman amerikai pszichológus meggyőzően bizonyította, hogy az állat, ha semmilyen lehetősége nincs arra, hogy megmeneküljön az őt vitálisan veszélyeztető szituációból, mint amilyen az elektromos ütés, fokozatosan felhagy a szaladással, a kerítés átugrásával, a sikoltással stb., és adaptálódik a szituációhoz – teljesen passzívan, apatikusan várja a tizedik, tizenötödik, huszadik áramütést! Épp így viselkednek azok az emberek is, akik egy ideig hiába próbálták kikerülni a biztos veszélyt, vagy sikertelenül szegültek szembe vele. Ekkor bekövetkezik az apatikus belenyugvás a sorsba, a tompa közömbösség és a depresszió. Ez az a jelenség, amit a szociálpszichológia „tanult tehetetlenségnek” nevez.

Úgy látszik, hogy a „mi” kormányunk az utóbbi ötven, különösen pedig az utóbbi jó néhány évben beidomított bennünket, hogy csak akkor lázadjunk fel „spontánul”, amikor neki erre szüksége van. Amíg Szerbia lakossága ilyen dezorientált, apatikus marad, amíg fel nem fogja, hogy gyámoltalansága beprogramozott, megfontoltan bedresszírozott, míg fel nem ocsúdik a vészes letargiából, nem fogja tudni valóban kézbe venni saját politikai sorsát.

Az engedelmesség és az engedelmeskedők

Köztudomású, hogy az emberek hajlamosak engedni a társadalmi nyomásnak, s ítéleteiket a többség véleményéhez igazítani anélkül, hogy tudatában lennének ennek. Solomon Asch ezt be is bizonyította a konformista viselkedést vizsgáló híres laboratóriumi kísérleteivel. Az is ismeretes, hogy az emberek készek engedni az erőszaknak, és félelmükben teljesítik azokat a parancsokat, amelyekkel bensőleg nem egyeznek. Sokkal kevésbé ismeretes, hogy a többség arra is hajlik, hogy ön-

kéntesen alávesse magát az autoritás követelményeinek még akkor is, ha a mögött nem áll valami nagy erő.

Emlékeztetnék Milgram nevezetes kísérletére, amelynek eredményei elképesztőek és ugyanakkor félelmetesek voltak. Amikor az áldozat a szomszéd szobában volt, a „tanítók” az esetek 65%-ában (40 közül 25-en) a végletekig, a halálos 450 V-ig mentek a büntetésben! Ez a kísérlet meggyőző és drámai módon bizonyította, mily mértékig készek az egyszerű emberek buzgón teljesíteni a legbrutálisabb parancsokat is, és vakon engedelmeskedni a „tudós” autoritásának.

Érdeemes elgondolkodni ezen a kísérleten és meghökkentő eredményein. Mi e váratlan kegyetlenség oka az egyébként illedelmes és tisztességes embereknél? Nyilvánvalóan egy különleges helyzetről van szó, melyben ideiglenesen felfüggesztődnek az egyén erkölcsi normái. Léven hogy a szubjektum elfogadja azt a tekintélyelvű hierarchikus rendet, melybe önként kapcsolódik be, úgy éli meg magát, mint pusztá eszközt mások parancsainak végrehajtására. Az engedelmesség kísérleti kutatásainak eredményei tehát segítenek megérteni a számtalan egyszerű, semmiben sem patológus ember rezonálását és magatartását, akik szörnyű büntetteket hajtottak végre a háborúkban, a koncentrációs táborokban vagy a polgárok lázadásának erőszakos elfojtása alkalmával, vakon engedelmeskedve a monstrozus, ám legitim tekintélynek. Itt tehát nincs szó sem szadizmusról, sem féktelen agresszivitásról, hanem egy szociálpszichológiai törvényszerűségről, mely szerint még a békeszerető, nem agresszív, egyébként „egyenes” ember is szükségképp elveszíti az individualitását, ha önkéntesen alárendeli magát egy tekintélynek, és önmagát ártatlan eszköznek érzékeli egy megfellebbezhetetlen tekintély kezében, aki „tudja, mit csinál”. Eichmann magatartását vizsgálva Hannah Arendt kiváló elnevezést talált e jelenségre, az állítva, hogy itt *a gonosz banalitásáról* van szó.

Bármennyire igaza is van Milgramnek, hogy itt egy különleges helyzet determinálja az emberek viselkedését, mégis tagadhatatlanul vannak individuális különbségek a parancs-végrehajtási készség tekintetében. A szemlátomást *alattvalói mentalitással* szemben akadtak, ha nem is nagy számban, *dacos egyének* is, akiknek volt erejük arra, hogy megtagadják az engedelmességet, és kilépjenek a kísérletből, mely más emberi lényeket bántalmaz.

Azokban a kultúrákban, amelyekben az autoritárius karakter dominál, sokkal nagyobb az esély arra, hogy a polgárok kritikátlanul és enge-

delmesen viselkedjenek. Így például, amikor Milgram kísérletét egy másik kutató, David Mantel 1971-ben megismételte Németországban, a 65%-helyett (amennyi az USA-ban elment a végletekig) itt a vizsgált személyek 85%-a volt kész arra, hogy fenntartás nélkül kövesse a „tanító” parancsait, és az ártatlan áldozatra akár 450 V-os csapásokat mérjen!

Nekünk pedig el kell gondolkoznunk azon, míg kísérleti úton utána nem járunk, vajon nálunk, Szerbiában hány ember lenne kész vakon követni az autoritás örült parancsait. Tekintettel arra, hogy mifelénk, mint megállapították, igen elterjedt az autoritárius személyiség-típus, attól tartok, hogy ha másban nem is, ebben felülmúlnánk a németeket.

A nacionalizmus pszichológiai gyökerei és funkciója

A nacionalizmust úgy határozhatnánk meg, mint a nemzeti hovatartozás és a nemzeti történelem mítoszaiból, misztifikációiból és fetiszizációjából összeszőtt ideológiát, melynek középpontjában a nemzetállam kultusza áll, célja pedig a közösség minden tagjának homogenizálása és mozgósítása a szuverenitásért, a nemzetállam megszilárdításáért és/vagy kiszélesítéséért vívott harcban.

A szociálpszichológusokat mindenekelőtt a nacionalista tudat struktúrája és tartalma érdekli. Pszichológiai értelemben a nacionalizmus értékek, értékorientációk, álláspontok, etnikai előítéletek és sztereotípiák összessége, melynek magja a saját nemzet glorifikációja más nemzetek kárára.

A nacionalista számára a legfőbb érték a nemzet, a *nemzetállamban* megtestesült *nemzeti szellem*, alapvető értékorientációja pedig *kollektivistikus*, ami magában foglalja az aszkétizmust és az egyén feláldozását a fennkölt nemzeti érdek oltárán.

A nacionalista tudat komplexumának magját a *pozitív és a negatív etnikai előítéletek* képezik; az előbbi a saját nemzetet, az utóbbi pedig más nemzeteket érint, különösen az „ellenségeseket”. A saját nemzetük iránt táplált *pozitív etnikai előítéletek* a nacionalistáknál végletes kritikátlanságra, önimádatra vetnek fényt, melyben rajongás övezi mindazt, ami a nacionalista saját nemzetét, legalábbis hite szerint, kivételessé teszi. Például: „a szerbeknek van a legszebb és leggazdagabb nyelvük”, „a szerbek menyeyei, angyali nép”, „dicső történelmük során a szerbek minden háborúban csak védekeztek, a szabadságért harcoltak, és mind-

annyiszor diadalmaskodtak”, vagy: „a horvátoknak ezeréves saját kultúrájuk van”, „a horvátok mentették meg a Nyugatot a török áradattól”...

A szerb fiatalok saját nemzetükre vonatkozó etnikai sztereotípiáinak empirikus vizsgálata során megállapítottam, hogy nemzeti mentalitásunk pozitív tulajdonságaiként leggyakrabban a következőket emlegetik: *bátorság, tisztesség, vendégszeretet, szabadságszeretet és igazságosság*, negatív tulajdonságokként pedig: *széthúzás, naivitás, árulás, önzés és műveletlenség*.

A nacionalizmus másik oldala a más, szomszéd népek és a hazai nemzetiségek iránti *negatív etnikai előítéletek*. Ilyenek például: „a horvátok ravasz latinok”, „a szerbek ravasz bizánciak”, „a szkippetárok [albánok] agresszívek, gorombák, kegyetlenek és alattomosak”. Az állami ellenőrzés alatt álló médiumok, mindenekelőtt a televízió, a volt Jugoszlávia területein dúló etnikai háború „objektív” bemutatásával és immár közmondásosan „elfogulatlan” kommentárjaival sokban hozzájárultak ahhoz, hogy az előítéletek gyorsan megszilárduljanak és a lakosság minden rétegében elterjedjenek.

E mérgezett gyümölcstől sajnos a gyerekeket sem kímélték. Így például a Horvátországból menekült, jobbára fiatalabb korosztályú gyerekek a *Mit üzennék horvát barátomnak* kérdésre így válaszolnak: „Mars Zágrábba, horvát féreg!”, vagy: „Horvát barátocskám, ha én téged elcsípnelek, megkínoználak és megölnélek”! A *Miért háborúznak a szerbek meg a horvátok* kérdésre pedig az egyik gyereknek kész, nyilvánvalóan betanult válasza van: „A horvátok állati ösztönből és gonoszságból háborúznak, a szerbek pedig önvédelemből”! Végül egy paradigmaticus és groteszk példa a gyerekész nacionalista programozására, a vizsgolygás és a gyűlölet beszélykolására. A Szarajevói Rádió volt szerkesztője, aki ma menekült Németországban, elküldte a fiát a nagymamájához egy szerbiai faluba. Amikor a gyerek visszatért, nem volt hajlandó nézni a horvát kosarazókat, mert „nem szereti a horvátokat”. A meglepett apa megpróbálta észhez téríteni a gyereket, aki azonban határozottan kijelentette: „Gyűlölöm őket. Mind usztrasák, és gyilkolják a szerbeket”. És most következik az apa és fia közti groteszk dialógus csúcspontja.

Apa: „De én is horvát vagyok.”

A gyerek, elszörnyedve: „Micsoda? Te – horvát?”

Az apa, nyugodtan: „Igen, én horvát vagyok.”

A gyerek, zavarba esve, hitetlenül: „Ez nem lehet, valami nincs rend-

ben.” A *Die Zeit* újságírójának kommentárja (itt jelent meg a történet) rövid, de velős: „Persze hogy valami nem volt rendben. A gyerek két hónapig a szerb televíziót nézte.”

A nacionalista kedvenc *fantazmagóriája*, melynek erős érzelmi és konnotatív komponense van, az *üldöztetésről szóló történet*, mely arról regél, hogy saját, teljesen ártatlan nemzetét egy másik, gonosz, kegyetlen, kíméletlen nemzet kifosztja és bántalmazza. Jugoszlávia szétesése előtt például az járta, hogy a szerbeket gazdaságilag kizsákmányolták a szlovének meg a horvátok, a második, harmadik stb. verzióban pedig a horvátokat, illetve a szlovéneket zsákmányolták ki a szerbek. Az „ártatlan áldozat üldöztetését” kidolgozó forgatókönyvnek van a legnagyobb esélye arra, hogy homogenizálja a nemzetet, és minden dühöt az „üldözőre” irányítson. Valószínűleg az üldöztetési téveszme netovábbját jelenti az a hihetetlen, ám a nacionalizmusra hajlamos, műveletlen emberek számára meggyőző történet, amit a Szerb RTV terjeszt a szerbség elleni világméretű összeesküvésről. Minket minden nagyhatalom, minden európai és Európán kívüli nép gyűlöl, hirdeti ez a számtalanszor variált és hajtogatott fantasztikus történet, és mind szüntelen azon a törik a fejüket, hogy hogyan alázzanak meg és pusztítsanak el bennünket, mégpedig azért, mert titokban tulajdonképpen irigykednek ránk.

Az üldöztetési téveszmétől az üldözésig és a pogromig, illetve az üldözőnek mondott néppel szembeni „preventív” vagy „önvédelmi” *agresszióig* csak egy lépés az út. A negatív etnikai előítéletek és sztereotípiák az „ellenséges” néppel szemben, mely bántalmazza, gyötri és üldözi a mi, persze jóhiszemű, lágyszívű és békeszerető népünket, mint sajnos tudjuk, iszonyatos következményekkel járnak: az ún. etnikai tisztogatás tömeges büntetetei és a népirtás is közéjük tartozik.

A nacionalista ideológia elfogadására hajlamos személyt rendszerint a következő értékpreferenciák, motivációk, érzelmek és karaktervonások jellemzik:

Krónikus megrövidítettség-, bizonytalanságérzet és kisebbségi komplexus. A nacionalista ideológia termékeny talajra talál azoknál az egyéneknél, akik különböző (gazdasági, társadalmi, személyes) okokból krónikusan frusztráltak, örökké elégedetlenek önmagukkal, társadalmi státusukkal és emberközi viszonyaikkal. Az ilyen személyiségek meg vannak győződve arról, hogy igazságtalanul háttérbe vannak szorítva, nem tisztelik és nem jutalmazták őket kellőképp. Akadályoztatva érzik magukat, bizonytalanok és szorongók.

Intenzív (fojtott és eltolt) agresszivitás. A szigorú nevelés, a testi fegyelmezés és a későbbi frusztrációk agressziót idéznek elő, mely a szigorú felettes-én miatt ennél a személyiség típusnál elfojtás alá kerül, ám nem semmisül meg. Ez az erős, artikulálatlan agresszivitás az eredeti, hatalommal bíró tárgyról (a büntető vagy az öröm lehetőségétől megfosztó személyről) egy másik, távoli, ám tehetetlen tárgy felé fordul. Ennélfogva minél nagyobb egy társadalomban az egyének gazdasági, társadalmi és személyes elégedetlensége, annál rosszabb helyzetben vannak a nemzetiségek, melyeknek „bűnbak” szerep jut. A nacionalista intenzív, fojtott agresszivitása azon is meglátszik, hogy ő mindig nemzetállamának és minden intézményének radikális „megtisztítása” mellett foglal állást: „kipucolni” a más nemzetiségűeket, keményen megbüntetni saját népében minden „deviáns” személyt, azaz az „árulókat”, „kozmpopolitákat”, „pacifistákat”, „tolvajokat”, „prostituáltakat”, a „bűnözőket”, a „részegeseket”, a „homoszexuálisokat”.

Hipertófiás csoportidentitás. Az egyén, aki szenvedélyesen imádja a saját nemzetét és nem kevésbé szenvedélyesen gyűlöl más, „ellenséges” nemzeteket, személyes identitásáért cserébe elfogadta a nemzeti csoportidentitást. Az önmagával elégedetlen, kisebbségi érzéstől szenvedő személy szívesen felcseréli saját identitását legfontosabb társadalmi csoportjának, a nemzetnek az identitásával. Tudat alatt rendszerint így gondolkozik: „Ha én, N. N. nem vagyok senki és semmi, akkor mint szerb/horvát/szlovén tiszteletreméltó vagyok; ha mint egyén kicsi vagyok és jelentéktelen, nagy és dicső nemzetem tagjaként magam is naggyá és hatalmassá válok.” A szerbiai ifjúság pszichopolitikai jellegű vizsgálatának során, amit a Politikai Tudományok Intézetével végeztünk 1991-ben, megállapítottuk, hogy a „Ki vagyok én?” kérdésre a vizsgált személyek legnagyobb része azzal válaszol, hogy „szerb”, ami azt jelenti, hogy mára a nemzeti identitás „felfalta” a személyeset, és még a nemi, korosztályi vagy szakmai identitásnál is fontosabb.

Paranoid értelmezésekre való hajlam. Látszatra igen logikusan és meggyőzően, a legkülönbébb és egymástól távol eső adatok összefűzésével, ezek az emberek egész összeesküvés rendszerrel fedeznek fel a világban, melynek az a célja, hogy felmorzsolja és elgyengítse a nemzetállamot és megsemmisítse népét. A gyűlölet és agresszivitás előbb elfojtás alá kerül, majd más, „satanizált” nemzetekre projektálódik.

Rigid gondolkodás. A nacionalistára jellemző a merev gondolkodás, a fekete-fehér kategóriák, a tolerancia hiánya és a dogmatikusság. Az

ilyen személyiség hajlik a manicheus felosztásokra, a jelenségek és az emberek közti különbségek gazdagságának leegyszerűsítésére: igazság–hazugság, jó–gonosz, világosság–sötétség, erős–gyenge. Eközben persze saját nemzetének tagjai igazságosak, tiszták és jók, „amazok” pedig („mások”), az „ellenségek” rútak, mocskosak és gonoszok.

Az erő imádata és a vezér kultusza. A vak engedelmesség és a Vezérhez – a nemzet megszemélyesítőjéhez – való hűség fényt derít a hatalom imádatára és az autoritáshoz való szubmisszív viszonyra, másrészt az uralkodásban és a szadisztikus viszonyban lelt élvezetre. A szadizmus mindazokat érinti, akik gyengék, védtelenek, marginalizáltak a társadalomban („deviánsok”, nők, etnikai kisebbségek). A mi kultúránk, úgy látszik, favorizálja a vezér, a „nemzet atyja” istenítését és támogatja a tekintélyekkel szembeni, félelemmel vegyes tiszteletet. Az etnocentrizmust és annak személyes vonatkozásait kutató egyik klasszikus hazai vizsgálat során (Rot és Havelka, 1973), Adorno „F-skálájával” mérve a szerbiai középiskolások bizonyos részénél találták a legnagyobb fokú tekintélytiszteletet a világon, mely még annál is nagyobb, amit az amerikai börtönökben mértek.

Ha ezt a különféle személyiségvonásokból – a „hordaidentitás” elfogadása, vezérimádat és mazochista alárendelődés a tekintélynek, kisebbségi komplexus, bizonytalanságérzet, erős, irracionális gyűlölet és fojtott agresszivitás, cinizmus, gyanakvás és hajlam az üldöztetési téveszmékkel járó projekcióra – összeállt szindrómát megpróbálnánk egy elméleti modellel egybefogni, azt hiszem, hogy legalkalmasabb lenne ezt az embertípust *paranoid-autoritárius személyiségnek* nevezni.

A nacionalista ideológia elterjedtségének pszichológiai funkcióját és okait abban látom, hogy lehetővé teszi az egyénnek a biztonságérzet és a szilárd begyökerezettség megszerzését, olyan kategóriarendszer megjelölését, mely segíti őt az orientációban; a csoportos narcizmusban részt véve erősnek és fontosnak érezheti magát, kielégítheti a hordaösztönt, és társadalmilag megengedett módon sülhet ki felgyülemlett agresszivitása és gyűlölete. Igaz, a nacionalizmus nem kis árat követel ezért: a személyes identitás, az értelem és az univerzális, humanista értékek és elvek feladását.

A tekintélyelvű személyiség és a politikai kultúra

Politikai közéletünkben igen gyakran és sokat beszélnek, vitatkoznak a társadalom demokratikus átalakulásának feltétlen szükségességéről és a demokratikus intézmények létesítéséről, amelyek majd felváltják a régieket, a nem-demokratikusakat. A probléma számunkra sorsdöntő, azonban nem csupán pragmatikusan politikai, nem is csak szociológiai, hanem kulturális, antropológiai és pszichológiai kérdés is. Az egyén toleráns és demokratikus politikai kultúrájának kiépülése nélkül nem lesznek valóban demokratikus társadalmi intézményeink. Még mindig hiányzik a megfelelő fogalmi apparátusunk a véleményen szerint kulcsfontosságú probléma megoldására: *Miért dominál nálunk még mindig az autoritáriánus politikai kultúra, és hogyan hárítsuk el az akadályokat a demokratikus intézmények, a demokratikus magatartás és tudat létrehozása és fejlődése elől?*

A „politikai kultúra” fogalma viszonylag új, és a legszélesebb alapot képezi a társadalmi, politikai jelenségek magyarázatához és elemzéséhez, mivel összefűzi és felöleli a kultúra számos, politikailag releváns szegmentumát: a tradíciót, a szokásokat, a mítoszokat, a szimbólumokat, a magatartásmintákat, a nézeteket, a meggyőződéseket, a történelemfilozófiát és az előítéleteket, tehát mindazt, ami egy társadalom implicit és explicit kultúrájában a politikai intézményekre és a szó legtagabb értelmében vett politikai életre vonatkozik.

Mindez elengedhetetlen annak megértéséhez, miért ilyen sikertelen Szerbiában a demokratizálódási folyamat, és mitől ennyire eleven és szívós a tekintélyelvű politikai kultúra. Emlékeztetnék arra, hogy hogy századunk első felében neves etnopszichológusaink, filozófusaink, íróink, Vladimir Velmar Janković, Jovan Cvijić, Vladimir Dvorniković és Slobodan Jovanović már figyelmeztettek bennünket, hogy az idegen intézmények és eszmék nem ültethetők át nehézségek nélkül a mi tala-junkba, ha nem számolunk történelmünkkel, hagyományainkkal és mentalitásunkkal, az emberek karakterével.

Nálunk a standard politológiai és szociológiai kutatásokban hiányoznak azok a fogalmak, amelyek *a politikai kultúra szubjektív aspektusát* képezik (nézetek, tudat, mentalitás, karakter, értékorientációk, hiedelem- és gondolkodásformák). Márpedig ezen emberi, szociálpszichológiai tényező elengedhetetlen a tárgyalt kérdés elmélyültebb és teljesebb elemzéséhez, tekintettel arra, hogy a demokratikus társadalmi változá-

soktól való vonakodásban elhanyagolhatatlan és gyakran nagyon fontos szerepet játszanak a változás potenciális hordozóinak, illetve a fennálló rend őrzőinek irracionális pszichológiai faktorai, motivációi, nézetei és személyiségvonásai.

Minden társadalomban kialakul a személyiségvonásoknak egy sajátos konfigurációja, olyan karaktermagot alkotva, mely a társadalom minden tagjában közös, funkciója pedig az adott politikai rendszer fenntartása és a fennálló társadalmi viszonyok lebetonozása. Ez a *társadalmi karakter* (Fromm) oly módon regulálja az emberek gondolkodását, érzelmeit, nézeteit és szükségleteit, hogy azt hiszik, hogy úgy *kíván*nak cselekedni, ahogy voltaképpen *muszáj* nekik, azaz ahogy azt az adott társadalom előírja.

A társadalmi karakter egyik formája az *autoritárius karakter*, mely a nem demokratikus, totalitáriánus, szigorúan hierarchikusan szervezett, vak engedelmességet követelő társadalomra jellemző. Az autoritárius karakter fogalmát Fromm vezette be a németországi fasizmus „emberi alapját” elemezve, majd Adorno és munkatársai dolgozták ki részletesebben, hogy ezzel megmagyarázzák bizonyos személyek hajlandóságát arra, hogy elfogadják az antiszemita, etnocentrikus és konzervatív nézetek, meggyőződések és előítéletek szindrómáját. A kutatások ugyanis kimutatták, hogy szoros kapcsolat áll fenn az antidemokratikus orientáció és bizonyos fajta autoritárius személyiségstruktúra között.

A mi tájainkon, a több évszázados török uralom és a több évtizedes kommunizmus után kiformalódott az *autoritárius-alattvalói* személyiség egy különleges típusa, egyfajta lehetséges emberi válaszként a kegyetlen, embertelen életfeltételekre. Az ilyen karakterstruktúra segít az egyénnek az alkalmazkodásban és a túlélésben végletesen embertelen, patológikus társadalmi környezetben, igaz, identitásának, szabadságának és méltóságának elvesztése árán – miközben e karakterstruktúra egyúttal tükrözi és fönntartja a fennálló despotikus rendszert. Az autoritárius-alattvalói személyiség szerkezet az autoritárius tudat és a „pórias mentalitás” (Cvijić) sajátos keveréke, hibrid, amit a következő tulajdonságok jellemeznek: hatalomimádat, pragmatizmus, egoizmus, alázatosság, alattomoság, irigység és morális mimikri.

A szociálpszichológiai kutatások bebizonyították, hogy az autoritárius és alattvalói tudat ott virágzik, ahol a lakosság tanulatlan, kulturálisan és civilizatorikusan elmaradott, szegény, riadt és nincs reális esélye arra, hogy változtasson társadalmi helyzetén. Az ilyen környezetben az embe-

rek könnyen elfogadják az alattvalói életfilozófiát. Az alattvalói-autoritárius személyiség szűk látókörű, megfélemlíti a kegyetlen hatalom, tehetlen és fatalista módon kész ellenkezés nélkül megbékélni minden rosszal és minden bajjal; tele van heves gyűlölettel, mely az „ellenségre” vetül, konzervatív, fél a megszilárdított rend és rendszer megbomlásától, miként a kockázattól is, amit a változás hozhat; könnyen magáévá teszi a szimpla, autoritatív, paternalisztikus és paranoid-patrióta jelszavakat, mint amilyenek pl. Milošević pártjának választási szlogenjei: *Velünk nem jár bizonytalanság; Így kell ezt csinálni; Tisztítsuk meg Szerbiát az árulóktól* stb.

Persze naiv dolog úgy elképzelni a „demokráciára való nevelést”, mint pusztá (iskolás) tudásszerzést a demokratikus szabályokról és intézményekről. Sokkal pontosabb és helyesebb, ha *demokratikus politikai szocializációról* beszélünk, ami a legkorábbi gyerekkorban kezdődik, és felöleli a személyiség egészét.

Társadalmunk valódi demokratikus transzformációjához tehát nem elég a társadalmi intézmények megváltozása – különösen ha az csak látzólagos és részleges –, hanem okvetlenül szükséges az erkölcsi, szellemi és személyes átváltozás, és a szabad, demokratikus, autonóm és autentikus személyiség kialakítása. Amíg azonban a demokratikus, nyílt és szabad társadalom kiépítésének problémáját csupán politikai, jogi és szociológiai kategóriákkal próbáljuk megoldani, és elhanyagoljuk az antropológiai és pszichológiai összetevőket, amíg a jogi, gazdasági és társadalmi rendszer felépítésével és tökéletesítésével foglalkozva eltekintünk a belső tökéletesedés szükségességétől és a szabad, toleráns és felelős személyiség kialakításától, s a politikai harcot a hatalomért folytatott harcra redukáljuk, melyben a demokrácia pusztá eszköz, nem pedig cél; amíg nem a teljes kulturális átváltozás a célunk, addig szégyenletesen éledgélhetünk, alattvalók gyanánt, általános nyomorban, egy anakronisztikus rendszerben Európa peremén, ahelyett, hogy ember módjára élénk, szabad polgárokként, és élveznénk a demokratikus kultúra jótéteményeit.

Totalitarianizmus az emberi lélekben

Manapság ajtainkon egyre erősebben és pimaszabbul kopog olyasmi, ami nagyon is hasonlít a nácizmus kísértetére; amikor a totalitarianizmus szelleme könnyedén meghódítja a parlamentet, kényelmesen be-

fészkelte magát a rádióba és a televízióba, arcátlanul tapossa a kultúrát, belopakodik az iskolákba, és azzal fenyeget, hogy eluralkodik az egyetemeken is; amikor a nacionalista viszálykodás gáztettekre váltja a szót, a düh, a gyűlölet és az erőszak pedig mindennapi abnormális életünk pszichopatológiájává dagadnak. A tömegőrület és az emberek nagy részének szenvedélytől fűtött viselkedése, akik saját vesztükön buzgólnak, nem magyarázható meg elégségesen a gazdasági és szociológiai törvényekre való hivatkozással.

Az, hogy az értelmiség, a társadalom tudatos és művelt rétege tiltakozik a kulturális erőszak ellen, amit a bőrén érez és ami vitalitásában sérti, az, hogy az egyetemisták, mint kritikai szellemű fiatalok tiltakoznak a diktatúra ellen, mely az egész népet szakadékba taszítja, az, hogy a munkások megtagadják a munkát olyan fizetésért, mely a pusztító túlélést sem teszi lehetővé – várható, értelmes és érthető dolgok. Mostanság azonban nálunk sokkal gyakoribbak és tömegesebbek bizonyos furcsa, váratlan és paradox jelenségek. A végképp elszegényedett és kiéheztetett munkások és a munkanélküliséggel fenyegetett kistisztviselők többsége – nem sztrájkol, az értelmiség tetemes része pedig hallgat, sőt igyekszik legitimitást adni a gátlástalan hatalomnak. Miközben megannyi, fizikailag és értelmileg jó képességű és erős fiatalember, elborzadva a háború értelmetlenségétől és egyre zsarnokibb hazájában csalódva nem hajlandó beállni a véres körtáncba és az emigrációt választja, addig, szinte szabályszerűen, a roskatag, fogatlan és eszetlen öregek a képernyő innenső oldalán a mellüket verik, papucsban hősködnek és szerbkednek, hűséget esküdve a fenséges Vezérnek, a képernyő túlsó oldalán pedig más koros férfiak és éltes hölgyek mérgező gyűlöletet szítanak, és kíméletlen leszámolásra biztatnak „ellenségeinkkel” és „árulóinkkal”. Ha a polgárok többsége a választásokon „szabadon” választja a zsarnokságot, ha a tömegek nap mint nap, szinte szó nélkül rábólintanak a törvénytelenésekre, ha türelmesen és egy rab alázatával órákig várnak csöndben, hogy a bank, mint valami kegyelemkenyeret, kiossza nekik egyébként is nyomorúságos fizetésük egy kis hányadát, akkor itt már elkel a mélypszichológia, hogy megmagyarázza az apatikus, patológikus és értetlen emberi viselkedést.

Tekintettel arra, hogy a nagy társadalmi megrázkódtatások és a gazdasági hanyatlás idején szinte törvénytelenül bekövetkezik az értékrendszer szétesése is, a dezorientáltság és az anómia, a totalitáriánus ideológia egy sajátos és stabil értékrendet kínál, melynek közép-

pontjában a Vezér kultusza és a nemzet, az állam vagy a messianisztikus osztály imádata áll – ekként kielégíti az ember alapvető igényét az orientációs keretre és az imádat tárgyára. A totalitarianizmus nemcsak gazdasági, társadalmi, vallási és erkölcsi szükségleteket elégít ki, hanem mély pszichológiai szükségleteket is, mint amilyen pl. *a biztonság és a bizonyosság szükséglete*. A hatalom és a fegyelem kultuszát ápoló náciizmus erőt, bizonyosságot önt híveibe, és biztonságérzetet ad. Egységes, erős csoport (állam, nemzet, párt, osztály, vallási közösség) részének lenni – ez a legjelentéktelenebb egyénnek is önérzetet kölcsönöz, és kielégíti alapvető pszichológia szükségletét, *hogy tartozzon valahova*, mégpedig a csoportos náciizmus módján. Ne csapjuk be magunkat: az emberi természetben olyan szükségletek is vannak, melyeknek a totalitarianizmus kielégülést kínál, és a maga módján ki is elégíti őket.

A háború a menekült gyerekek szemével

Dr. Isidora Graorac pedagógus lehetővé tette a Horvátországból menekült gyerekek számára, akikről sokat írtak, s akik nevében eddig *mások*, a felnőttek beszéltek, hogy megszólaljanak a saját nyelvükön, és elmondják, mit gondolnak önmagukról, a háborúról, a hazáról, a boldogságról, elmondják félelmeiket és reményeiket... Isidora Graorac könyve (*Ott messze... Gyerekek száműzetésben: tanúságok és üzenetek*. Pedagógiai Akadémia, Belgrád, 1993), dr. Ivan Čolović tanulmánykötete a háborúról, a politikáról és a folklórról (*Harcosok bordélya*, Belgrád, 1993), valamint a háborúról beszámoló történetek gyűjteménye (*Legenda beavatottak számára*, Radio B-92, Belgrád, 1993) azt bizonyítják, hogy ma Szerbiában, a háború hivatalos szentesítésével szemben és a domináns, propagandával formált, harcias-patrióta tudat ellenére a tudományban és az irodalomban egy új, kritikus, alternatív tudat érlelődik a háborúról, mely ha nehezen is, a kis kiadóknak köszönhetően mégis eljut a nyilvánossághoz.

A háború okairól és értelméről ezer éve gondolkodnak a filozófusok, teológusok, pszichológusok és írók, ám a körülmények kényszerű hatására sajnos ma a száműzetésbe kényszerült gyerekek is törik a fejüket rajta. A Horvátországból elüldözött gyerekek megpróbálják még éretlen eszükkel felfogni, hogy „Miért háborúznak a horvátok meg a szer-

bek”, és azt mondják: *Azért, mert a szerbek Szerbiát akarnak, a horvátok pedig Horvátországot; A sakktábla meg a négy „c” miatt,*³ s még egyszerűbben, tapasztalataiknak megfelelően: *Azért, mert Tudjman és Milošević összevesztek. A gyerekek válaszaiban gyakran ott visszhangzik a felnőttek vagy a Szerb RTV hangja, akiknek kész, könnyen megjegyezhető válaszuk van, és odasúgják a gyerekeknek, akik készségesen megismétlik: A horvátok állati ösztönből és örületből, a szerbek pedig önvédelemből; Tudjman miatt; Mert a horvátok hóhérok; Azért, mert a horvátok usztasák.*

De vannak egészen más válaszok is, melyek kijózanítóan hatnak. Egy tizenegy éves zágrábi fiú például azt mondja, hogy *A politikusok örülete miatt háborúznak. Butaságból,* tartja egy kislány, *Megbolondultak,* véli röviden a tizenhat éves Željana. A talán legszebb és legőszintébb választ a valóban nehéz kérdésre a tizenegy éves Jasmina adta: **NEM TUDOM, DE AZT HISZEM, HOGY EZT ŐK SEM TUDJÁK.**

A „Mit üzennék horvát barátomnak?” kérdésre néhányan, főleg a kisebb gyerekek, sztereotip, agresszív választ adnak: *Hogy a szemem elé ne kerüljenek stb.* A nagyobb gyerekek békülékenyebb és értelmesebb üzeneteket küldenek: *Azt üzenném neki, hogy minden mulandó; Nem ő a hibás, a szülei a hibásak; Azt üzenném, hogy ne gyűlöljük egymást; Nekik biztos ugyanolyan, mint nekünk, csak ők a túloldalon vannak. Sok felnőttél önzetlenebbül és a decentralásnak meg az emberi együttérzésnek a miénknél nagyobb képességét sejtetve beszél egy tizenkét éves Podravska Slatina-i kislány: Azt hiszem, hogy neki is joga van megmentenie az életét és menekültké válnia, mint nekem.*

Miről álmodnak, mire vágnak az elüldözött gyerekek? Többnyire arra, hogy viszontlássák szeretteiket, hogy béke legyen, hogy hazatérjenek. *A legnagyobb vágyam az, hogy minden tisztességes ember feléledjen,* mondja Djordje, *Hogy apu feléledjen,* mondja Tanja. Egy slunji, tizenhét éves menekült lány azt kívánja, hogy *Felébredjek ebből a rossz álomból, mégpedig otthon, az én otthonomban, az én ágyamban.* A nyolcéves Dijana röviden és frappánsan fejezi ki nagy vágyát: **HOGY LEGYEN BÉKE ÉS BABÁK.**

Különösen nyugtalanító és megrendítő, hogy miként látják és definiálják a kis száműzöttek a „boldogságot”: a boldogság *Az, amikor nincs*

³ Utalások a horvát és a szerb címerre. (A ford.)

háború és mindenki barátkozik; Az, hogy ne haljon meg a nagybácsim meg a papám; Az, amikor vannak szüleid és békében élsz; Az, amikor nem vagy menekült.

Végtelenül nyugtalanító és lesújtó, hogy a gyerekek egy nem is olyan kis része nem lát lehetőséget a boldogságra. *Nem ismerem a boldogságot*, mondja egy Borovo Selo-i kislány, egy másik koraérett nyolcadikos diáklány pedig Bosanski Brod-ból rezignáltan állapítja meg: *A boldogság számomra pillanatnyilag elveszett dolog*. Sok kisfiú és kislány számára a boldogság kísértet, elérhetetlen cél vagy az, ami eltűnt. *A boldogság az, amit mindennap álmodok; Valami, ami nincs; Régen volt, ma elérhetetlen*. A hatodikos Marina így fogalmaz: **A BOLDOGSÁG AZ, AMI NEKÜNK, BOROVO SELO-I GYEREKEKNEK NINCIS.**

Az egyszerű és rövid kérdés, hogy „Ki vagyok én?”, különféle, jelentésekkel terhes és szomorú válaszokat provokált ki a menekült gyerekekből, amelyekben felfedik, mint látják önmagukat, illetve kifejezik az identitásukat.

Nagyon kevés az olyan gyerek, akinek nincs identitásproblémája, és készségesen válaszol a feltett kérdésre, mégpedig oly módon, hogy azonosul az idoljával vagy a nemzetével. Egy kisfiú például azt mondja: *Én Arkan vagyok*, egy másik pedig: *Én Slobodan Milošević vagyok*. Akik számára a kollektív, nemzeti identitás a döntő, így határozzák meg magukat: *Savuljai szerb; Szerb menekült gyerek*, de vannak, akik hozzáteszik: *Szerb, de mindenekelőtt ember*, vagy feltételesen beszélnek: *Ha az, aki kérdezi, szerb lenne, azt mondanám, hogy szerb vagyok*.

A pszichológust különösen aggasztja, hogy a szerencsétlenné tett gyerekek válaszainak többsége identitászavarról tanúskodik, komoly dezorientáltságról, zavartságról és mélységes bizonytalanságról a saját énmeghatározást illetően. Mintha a „Ki vagyok én?” kérdés nyugtalan-ságot keltene, és felébresztené a tiltott szorongást: *Néha megkérdem magamtól, hogy ki vagyok*, mondja egy gyerek, a másik pedig: *Magam sem tudom, mi vagyok, horvát nem vagyok* – vagy kétségeket ébresztene: *Zavarodott és elveszett, mint a többi barátom; Örültem zavarodott személy; Nem érzem magam sem az égen, sem földön*. Ez a kérdés fájdalmasan érinti az ún. vegyes házasságból származó gyerekeket, akik „etnikailag nem tiszták”: *Jugoszláv, nem tudom, mert vegyes házasságból származom; Én felemás vagyok*. Egy gyerek ezt az elveszettségérzést és identitásza-vart tömören összefoglalja: **ÉN GYÖKÉRTELEN EMBER VAGYOK**, a másik még tömörebb: **NEM TUDOM, KI VAGYOK**.

Sok elüldözött gyerekre, aki hirtelen, akaratán kívül, elveszetten, magányosan és személytelenné válva új környezetben találta magát, ahol a „menekült” nyomorúságos szerepe jutott neki, jellemző az új, negatív személyes identitás élménye. Az ő öntapasztalásuk végletesen komor, depresszív, siralmas: *Én egy szerencsétlen hülye vagyok, aki téves korban született; A legpechesebb ember a világon; Névtelen, elszakadt, törvényen kívüli; Most – senki és semmi; Mintha ott maradt volna a személyiségem; Az 1517-es számú menekült személy; Anyunak és apunak a lánya, Szerbiának meg egy menekültje; Én olyasvalaki vagyok, akinek nincs életkedve; Aprócska álmodozó; Idegen; Én egy gyáva kukac vagyok, amelyet még nem látott a világ; Kétségbeesett ember, aki egyre bolondabb és bolondabb lesz.* Ezekben a válaszokban a tehetetlenségérzet, az önmaguktól és saját erejüktől való elidegenedettség érzése dominál, meg a homályos érzés, hogy csak tehetetlen játékszerek mások kezében, akik a sorukat kovácsolják. A gyerekek néha képesek világosan kimondani ezt az intenzív, homályos élményt, s a válaszuk ilyenkor akaratlanul is vádként hangzik: **ÉN OLYAN GYEREK VAGYOK, AKINEK A POLITIKÁVAL MEGKÖTÖZTÉK AZ EGÉT; ÉN EGY POGÁNY KOR GYERMEKE VAGYOK; DIÁKLÁNY, AKITŐL ELLOPTÁK A BOLDOGSÁGOT,** vagy: **ÉN A HÁBORÚ GYERMEKE VAGYOK.**

A jugoszlávok háborús neurózisa régen és most

1944 novemberében, közvetlenül Belgrád felszabadulása után az új partizán hatalom felszólította dr. Hugo Klajn pszichiátert és pszichoanalitikust, aki a megszállás idején szigorú illegalitásban élt, hogy a kovini kórházban szervezze meg a háborús neurózisok gyógyítását. A tapasztalt pszichoanalitikus egy éven át 150 harcoson vizsgálta és gyógyította ezt a specifikus lelki megbetegedést, és úgy döntött, hogy gazdag klinikai anyagát, eredeti megfigyeléseit és számos következtetését külön publikációban teszi közzé. A könyvnyi tanulmány 1945 októberében készült el, ám ekkor akadályok léptek fel. A korabeli katonai cenzúra, melyet természetesen nem szakmai, hanem kizárólag ideológiai és politikai szempontok vezéreltek, nem engedélyezte egy ilyen „reakciós” és szentségtörő tanulmány kinyomtatását, melyben pszichoanalitikus módszerrel kezelik a harcosok lelki zavarait, mint sajátos *hisztériás neurózist*. Valóban hallatlan vakmerőség volt ez: ignorálni az ideológiai ta-

bukat, és hidegen, elfogulatlanul bonckés alá venni az érinthetetlen, „szent harcosok” lelkét. Klajn *A jugoszlávok háborús neurózisa* című könyve csak tíz év múlva, 1955-ben jelenhetett meg Gojko Nikoliš partizántábornok és orvos intervenciójának köszönhetően, a Katonai-egészségügyi Intézet kis példányszámú kiadványaként.

Különös története van tehát a háborús neurózisokról szóló, páratlanul értékes tanulmánynak, melyet megjelenése után csakhamar elfeledtek. De nézzük meg, konkrétan mi volt olyan „veszélyes” ebben a könyvben, miféle szentségtörést követett el Klajn az analízisével, majd tegyük fel a kérdést, hogy mi e tanulmány tudományos és szakmai jelentősége ma.

A partizánharcosok e talányos és tömeges megbetegedése 1943 tavaszán lépett fel, a harmadik kozarai offenzíva után. Tünete leggyakrabban a háborús akció nyilvános demonstrációja volt, általában nagyszámú ember jelenlétében, egy téren, egy konferencián, vásárban stb. A beteg partizánok, mintha démon szállta volna meg őket, hirtelen valamiféle transzba estek, és gesztusokkal, mimikával, szóval és kiáltásokkal drámai módon bemutatták az ellenséggel való harcukat, s eközben igen élénken és intenzíven át is élték a valóságos csatával járó érzelmi vihart.

A váratlan és visszatarthatatlan rohamot rendszerint mellkasi szorítás előzi meg, zavar, bizsergés a végtagokban és a szem lehunyása, mint a hipnotikus álom esetében. Ekkor a beteg hirtelen lefekszik, és felkiált: „Rohamra! Előre, proletár testvérek!”, vagy valami hasonlót. Eközben nagyon izgatott, egzaltált, légzése szapora, ökle összeszorul, a földhöz veri a lábát és fenyegetőzik a karjával. Egész testével és gesztusaival a rohamozást, a bomba dobását, a lövést vagy a késszúrást utánozza. Lejätssza a lopakodást, a támadást és az ellenség legyőzését. A testnyelvet megfelelő kiáltások és parancsok kísérik: „Bombát a bunkerre! Lődd le a kutyát! Add ide a tört! Csapj bele az árulóba!” stb. Érdekes, hogy a harcos nem csak a saját aktivitását mutatja be, hanem áldozatának haláltusáját is (fulladás, hörgés, összeroskadás). A hisztériás roham hosszúsága változó, néhány perctől néhány óra hosszáig terjedhet. Ugyanolyan váratlanul szakad vége, ahogy elkezdődött. A beteg megdörzsöli a szemét, mintha nehéz álomból ébredne, felkel, leporolja a ruháját és folytatja normális tevékenységét. Rendszerint nem emlékszik a fiktív csatára.

Ezt a siralmas és furcsa betegséget maguk a harcosok „harcis rohamnak” nevezték, az orvosok „kozarai pszichózisnak”, a nép pedig „parti-

zánbetegségnek” hívta. A neurotikus, hisztériás beteg harcosokat a domináns és legkirívóbb szimptóma alapján „rohamkatonáknak” nevezték el.

E partizánneurózis etiológiája igen komplex. Klajn szerint megannyi társadalmi, kulturális, politikai, történelmi, etnológiai és pszichológia tényező felelős e tünetcsoportért. A második világháború idején, a népfelszabadító háborúban felelevenedett a szerb hőseposzi tradíció a hősiesség, a harciasság és a dicső halál kultuszával egyetemben. Ebből érthető, hogy az önkéntes, nem pedig erőszakkal mozgósított partizán neurotikusok fő szimptómája a harci roham volt, a rettenthetetlen rohamozás demonstrációja. A hosszadalmas, bizonytalan partizánharc a katonailag sokkal erősebb ellenséggel és a krónikus stresszállapot elkerülésének tudattalan vágya, valamint a kötelességérzet és az odaadás a harc céljai és a bajtársak iránt belső konfliktushoz vezettek. A hazatérés, a békés családi élet rendszerint tudattalan vágya és a kötelességérzet, a katonabecsület közti lelki konfliktus felborította a belső egyensúlyt. A keresztény szellemben nevelkedett falusi harcosoknál konfliktushoz vezetett a gyűlölt ellenség iránt táplált kíméletlen bosszúvágy meg az irgalom és a megbocsátás etikája is. Az 1943. május 1-i dekrétummal bevezetett rangfokozatok döntően hozzájárultak ahhoz, hogy épp ekkor jelentkezzenek a neurotikus rohamok azoknál a harcosoknál, akik a tiszt és altiszt rangfokozatok kiosztása során hoppon maradtak. A rangfokozatok és a kitüntetések azokból a fiatal, iskolázatlan és pszichikailag éretlen partizánokból, akik hivatalos elismerés nélkül maradtak, egyrészt gyűlöletet és irigységet, másrészt egészségtelen ambíciót és heves becsvágyat hívott elő. Mivel ezek a negatív érzelmek társadalmilag nemkívánatosak, el lettek fojtva. Az intenzív és elfojtott érzelmek és törekvések kerülő úton való visszatérése ideg-összeroppanáshoz és hisztériás szimptómák jelentkezéséhez vezetett. A nagyszámú publikum előtt kivitelezett fiktív csatározás értelme ez volt: „Látjátok, emberek, mennyire szívből és bátran harcoltam én a gyűlöletes ellenség ellen, és mégsem kaptam érte még altiszt rangot sem, csak ideg-összeroppanást, míg mások, akik kevésbé érdemelték meg, rangot és kitüntetést is kaptak!” A neurózis ekként a kisebbségi érzés, a meghíúsulás, a lemaradás felülmúlásának eszközévé válik, miként arra is jó, hogy privilégiumokat hozzon és kivívja a civil környezet sajnálatát. A tudattalan, elfojtott, eredendően a feljebbvalókra irányuló harag és agresszió a hisztériás roham során szabadon kifejeződik, mert áttolódik az ellenségre. Ezen kívül a jobbra analfabéta harcosok számára trau-

mát jelentett a háborúból a munkába való átmenet, s a hisztériával ezt is lereagálták; így védekeztek az ellen, hogy a békebeli feltételek közt nem találták fel magukat: a hisztériás regresszió megvédte őket a sikertelenségérettől, amit a civil szolgálatban, az iskolában vagy a tanfolyamon éltek meg.

A „rohamkatona” Klajn értelmezése szerint a híres „dinári karakter-típus” patológikus karikatúrája, a jugoszláv háborús neurózis pedig a szerb nemzeti karakter beteg hajtása. Nem véletlen, hogy a jugoszláv harcosoknál a neurózist a csatározás demonstrációja, nem pedig a pszichogén reszketés vagy a szorongásos hisztéria jellemzi. A reszketést és a szorongásos neurózist a mozgósított szövetségi katonáknál regisztrálták, akiknél undor jelentkezik a hadseregtől és a katonaelettől, míg a jugoszláv partizánoknál, akik a hősepika tején nőttek fel, kultusz övezi a harcost és tisztelet a hadsereget. Míg más országok katonáinál a neurotikus megbetegedés a veszélyes háborús katonaelet előli menekvés eszköze volt, addig a mi háborús neurotikusainknál félelem ütötte fel a fejét, hogy betegségük miatt menesztik őket a seregből, amit ők szégyenként, kudarcként, nem pedig megmenekülésként éltek meg. Hogy jobban megértsük ezt a zavarba ejtő, látszólag abszurd jelenséget, segítségül kell hívnunk azt, amit Cvjić a „dinári karekterről” mondott. Eszerint e típus domináns személyiségjegyei a *harciaság* és az *erőszakosság*. Az ilyen lobbanékony emberek a legkisebb sértés miatt is képesek felindulni és rátámadni másokra. Náluk, írja Cvjić, túlfellett a *nemzeti érzés*, a *tisztesség* és a *hősiség kultusza*, és különösen ápolják a *katonai éretnyeket*. Hugo Klajn leleplezte a partizánharcosok egocentrizmusát, erőszakosságát, narcizmusát, túlfűtött becsvágyát, és rámutatott érzelmi éretlenségükre, hisztérikusságukra és igen szerény értelmi képességeikre. Ez annak idején szentségtörést és nyílt eretnekséget jelentett.

Habár már három-négy éve annak, hogy megjelentek az első háborús neurózisok ebben a mostani, tragikus háborúban, melyek a szuverén kis államocskákért folynak a volt Jugoszlávia területén, még mindig nem áll rendelkezésünkre alapos áttekintés és tanulmány a lélek új háborús megbetegedéseiről. Belátható időn belül nem is lesz, mivel nincs olyan intézmény, mely meghatározott program szerint foglalkozna a háborús neurózisok gyógyításával, valamint szisztematikus, tárgyilagos és szakszerű tanulmányozásával. A háborúban traumatizált emberek szétszórta bukkannak fel az orvosi rendelőkben, klinikákon és elmeegógyintézetekben, úgyhogy ma senkinek sincs teljes áttekintése az új háborús

neurózisokról, azok fajtáiról, gyakoriságáról stb. Ez semmiképp sem véletlen. A hatalomnak, úgy látszik, fontosabb, hogy eldugja a kellemetlen igazságot, hogy a szőnyeg alá söpörje a dicső harcosok „szégyenletes betegségét”, mint az, hogy a sokat szenvedett és traumatizált emberek segítsen, ami egyébként kötelessége lenne.

Ma viszonylag kevés az olyan kísérlet, mely legalább részben feldolgozná ezt az aktuális és súlyos problémát. A beteg harcosok egy kis csoportját véve alapul, dr. Branislav Petronijević és munkatársai *A harcosok és a foglyok tortúrái és stresszei* című publikációban (Mentálhigiéniai Intézet, Belgrád, 1992) a Jugoszláv Néphadsereg katonáinak tipikus pszichiátriai rendellenességei közül, melyek a közvetlen háborús stresszhelyzet megszűnte után bukkantak fel, kiemel néhány tipikus szindrómát. Az első *a szorongásos reakció* szindrómája, melynek tünetei: nyugtalanságérzet, veszélyeztetettségérzet, megriadás, határozatlan félelem, tehetetlenség- és reménytelenségérzet. A másik *a szorongásos-depresszív reakció* szindrómája: szorongás, a vitalitás csökkenése, a környezet iránti érdeklődés elvesztése, testsúlycsökkenés, szomorúság, álmatlanság, magába húzódás stb. Végül feltűnően gyakoriak a *pszichoszomatikus reakciók*: fejfájás, hasfájás, gyomorfekély stb.

Hugo Klajn fél évszázados tanulmánya ma is aktuális, mert heurisztikusan termékeny elméleti paradigmát adhat a mai háborús neurózisok megértéséhez. *A jugoszlávok háborús neurózisa* című könyvből levonható egyik lényeges elméleti következtetés az, hogy a háború természete és a résztvevők pszichológiai profilja determinálja a konkrét háborús neurózis természetét, tüneteit és funkcióját. Röviden szólva: minden háborúnak megvan a maga neurózisformája. Az első világháborúban a mozgósított szövetségi katonáknál a *hisztériás reszketés* dominált, a második világháborúban a szövetségeseknél a *szorongásos neurózis*, a partizánoknál pedig a *rohamozást dramatizáló hisztériás roham*. A mai véres etnikai háborúban, mely a tegnap még „testvéri népek” között tört ki, ahol az ellenség nem külső, hanem legtöbbször az ugyanolyan nyelven beszélő szomszéd, akinek ugyanolyan szokásai vannak, csak épp más nemzethez tartozik, s melyben a háború célja nem, legalábbis nem sokaknak világos, a leggyakoribb betegség a *depresszió*, amit szorongás, tehetetlenségérzet, értéktelenségérzet, büntudat és identitászavar kísér. (De hát, amilyen a háború, olyan a neurózis.)

A mai pszichikus megbetegedések specifikussága abban keresendő, hogy ma nem csak egy háborús neurózis létezik, mint az elmúlt háború

partizánjainál. Azt hiszem, hogy – habár igen szűkös anyag tárgyalja a katonák mai lelki sérüléseit – hipotézis gyanánt elfogadható az állítás, hogy ebben a szerencsétlen háborúban meg kell különböztetni egyrészt az *önkéntesek háborús neurózisának* szimptomatológiáját, strukturáját, dinamikáját és etiológiáját, másrészt az *erőszakkal mozgósított katonákét*. Az előbbieket a „rohamkatonákhoz” hasonlóan, rendszerint kávéházakban, ittas állapotban, feltűnést keltve demonstrálják fontosságukat, a publikumot erőszakos, goromba viselkedésükkel terrorizálják, lövöldöznek és gránátokat dobálnak, hogy ekként elűzzék elviselhetetlen *félelmüket a békétől*. Ők, anélkül, hogy tudatában lennének ennek, a *háborúról a munkára való átmenettől* félnek, mikor is sikertelennek és fölöslegesnek fognak bizonyulni. Az utóbbiak viszont, ellenkezőleg, elmagányosodnak, bezárkóznak a szobájukba, ahol kedvetlenül ülnek vagy fekszenek, napokig csak tompán maguk elé néznek, erős az elszemélytelenedés-, az elhagyatottság-érzésük, szoronganak, kétségbeesnek és lelkiismeret-furdalásuk van amiatt, amiben, habár kelletlenül, mégis részt vettek.

A háborús neurózisok kutatásának nemcsak gyakorlati és elméleti tudományos értéke van, hanem egy fontos humánus aspektusa is, amit nem szabad elhanyagolni. A pszichoanalitikus módon megértett háborús neurózisok, mint Klajn mondja, „az embereket háborúba kényszerítő körülmények elleni lázadás formái”. Ezért szükséges, véli ez az analitikus, a neurotikusok gyógyításán túl az őket kitermelő társadalom gyógyítása is.

Az értelmiség bűnei

A Belgrádi Körnek⁴ kétségtelenül becsületére válik, hogy az általános ellenségeskedés és a háborús felhívások idején elvszerűen, határozottan és bátran felemelte a hangját a nacionalizmus, a szenvedélyes gyűlölet és a háborús trombiták ellen. Az értelem magányos, kirekesztett, alig hallható, de jól artikulált hangja volt ez a háborús rivalgás, a „hazafias” dalok és a nacionalista ordibálás fülsiketítő lármájában.

⁴ A háborúellenes, polgári-liberális szemléletű, ellenzéki értelmiségiek legtekintélyesebb szervezete. (A ford.)

Mint e kötet⁵ bevezetőjében Aljoša Mimica, a szerkesztők egyike írja, a tömeghisztéria e korszakában „a békére, a nemzetek közti toleranciára és a polgári demokrácia kiépítésére való minden felhívás” heves ellenállásba ütközött, „megvetés, semmibevétel és nyílt gúny” övezte, és „áru-lónak” bélyegezték.

E tanulmánygyűjtemény fontos kérdéseket tesz fel: Mennyire vett részt az elit értelmiség a háborús hangulat gerjesztésében? Mi az értelmiség szerepe a nacionalista tivornyák korában? Mit tettek, és mit mulasztottak el megtenni a független értelmiségiek, hogy megakadályozzák a háborút? Hogyan lesznek a gondolatokból és a szavakból gránátok és golyók? Tekintet nélkül a kötetben szereplő szövegek stilisztikai, formai és tartalmi különbözőségére, a gyűjtemény alaptézise a következő: az értelmiség bűnös a nemzetek közti gyűlölet gerjesztéséért, az ellenségeskedés, az erőszak serkentéséért és a háború kitöréséért, s ezzel az esztelen büntettekért és rombolásért is, ami következett.

A különböző szerzők természetesen különféle szempontból nézik s mérik föl az értelmiség szerepét az etnikai összetűzésekben. Az egyik végletet azok jelentik, akik szerint az értelmiségiek a háború legfőbb gerjesztői, bűnözők, akiknek bűne kétségbevonhatatlan és óriási. Más szerzők szerint az elit értelmiségiek, ha nem is ők sugallták és tervelték ki a háborút, mindenképp cinkosok a háborús tűzvész okozásában és terjesztésében. Vétkesek, mert „hagyták magukat befogni az etnokrata hatalom kocsijába”, és a felelősség egy része rájuk hárul a „nacionalista részegségért és a történelmi tudat összezavarodásáért”, írja Ratko Božović.

Mások azt helyezik előtérbe, hogy mit *nem* tettek meg az értelmiségiek a nacionalista vadulás megakadályozásáért, „a sovinizmus szörnyetegeinek megfékezéséért, melyek e térség embereit a felfoghatatlan bestializmus, a gyűlölet és a kollektív öngyilkosság szakadékába vetették” (Svetlana Knjazez-Adamović). Az értelmiség „vétkes”, mert nem járult hozzá eléggé az emberek meggyőzéséhez, hogy a problémák erőszakmentes megoldása jobb, célszerűbb és tartósabb eredményt hoz, mint az erőszakos, militáns megoldás. Hagyták, hogy a gőgös, begerjedt és kíméletlen politikusok brutális erőszakkal „oldják meg” a felgyülem-

⁵ Az *értelmiség és a háború* (tanulmánygyűjtemény), szerk.: Ivan Čolović és Aljoša Mimica, Belgrádi Kör–Háborúellenes Akcióközpont, Belgrád, 1993.

lett problémákat, amelyeket racionálisan, békésen és emberien is meg lehetett volna oldani minden polgár javára. Sokan felhozhatják védelmükre, hogy nem tudták, mihez vezethet a nacionalista részzezség, de az értelmiségiek, akiknek az a feladatuk, hogy gondolkodjanak és tudjanak, ezt nem tehetik. A nem tudás és az esztelenségben való részvétel kerülése nem szabadítja fel az értelmiségit a felelősség alól. Gondolkodó embereink igenis hibásak, hogy csütörtököt mondtak, amikor tudni, szólni és cselekedni kellett volna, hogy hallgattak és passzivitásba vonultak, és cselekvés helyett néma szemlélők maradtak.

Ezen explicit tézis mellett, melyet számos szöveg határozottan és nyíltan kimond, tehát hogy a szerb értelmiség a háború előidézője, a gyűjteményen végigvonul egy kevésbé szembetűnő, inkább implicit, hallgatolagos tézis is, mely szerint az értelmiséget két csoportba sorolhatjuk: az apologetikus/militáns és a kritikai értelmiségiek közé. A különböző szövegekben rejlő utalások és töredékes leírások alapján megpróbálom minél hűségesebben rekonstruálni az említett két antipódus szociálpszichológiai és szellemi portréját.

A *militáns értelmiségi típus* jellemzői: szűkkeblűség, kritikátlan, dogmatikus gondolkodás, arrogancia, narcizmus, konzervativizmus, törzsi tudat, túlfűtött nacionalizmus, mely beszűkíti a szellemi látókört, szívós előítéletek, apologetikus viszony a saját kormányhoz és néphez, gyűlölet és ellenséges érzület más etnikai közösségekkel és a saját nemzeten belüli másként gondolkodókkal szemben. Az ilyen értelmiségiek a háború projektumának megalkotóivá és a nekrofilia ideológusáivá váltak. „Idealizmusuk” és fennkölt retorikájuk mögött egészen alpári motivációk rejlenek: hatalomvágy, bírvágy, privilégiumok utáni sóvárgás. Az értelmiség militáns, apologetikus, nacionalista típusába tartoznak egyes vezető értelmiségiek a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia soráiból, valamint a Szerb Írószövetség körének egykori „disszidens” csoportjába tarozó ún. praxis-filozófia egyes képviselői.

A *kritikai értelmiségi* megszabadult a nacionalizmus démonaitól valamint a törzsi logikától és etikától, kozmopolita szemléletű, szabadon, függetlenül, analitikusan gondolkodik, szkeptikus minden hatalom és a hordamentalitás iránt. E típus képviselői „az igazság képviselői és a tények tisztelői” (Manojlo Vukotić). Az igazi értelmiségi „közömbös a politikai hatalom iránt, a hatalom az ő számára megalázó a szellem tágasságához képest”, írja Dragan Velikić. A kritikai értelmiségi a vakhit helyett megtartja az egészséges szkepszist, megvizsgálja és mindig újra

felülvizsgálja a megállapított igazságokat. Nem akar hallgatni, amikor eláradnak „a primitívizmus és gög” hullámai, és irtózva utasítja el, hogy „tapsoljon a barbarizmusnak, és dekorációs szolgáltatásokat nyújtson” (Djordje Vukadinović). A kritikus, civilizált, szkeptikusan gondolkodó ember, aki határozottan kiáll az univerzális humánus értékek mellett (értelem, szabadság, igazságosság, tolerancia), tehát az *autentikus értelmiségi* immúnis mind a díjakra és dicséretre, mind a büntetésekre és szidalmakra (üldöztetés, elnyomás, szegénység, kirekesztés). Elvi okokból, teljesen logikusan ellenez minden erőszakot, s ezért szóval és tettel ellen kell állnia a háborús pusztítás esztelenségének.

Én azt hiszem, túl felszínes és elégtelen kijelenteni, hogy az értelmiség bizonyos befolyásos csoportjai szóbeli és írott szavaikkal az egész népet szakadékba taszították, majd élesen elítélni ezeket a rosszindulatú „kabinet-tudósokat”, és ezzel mintegy pontot tenni a mondat végére. Az igazi kérdések ott kezdődnek, ahol e könyv egyes szerzői úgy érzik, hogy mindent megválasztak.

A kritikus értelmiséginek mindenekelőtt meg kellene kérdőjeleznie és előzetesen problematizálnia a könyv alaptézisét, miszerint az értelmiség bűnös a háborúért, az értelmiségiek háborús uszításukkal elősegítették a tömeggyilkosságokat és a rombolást. Ez a bizonyos értelmiségi körben látszólag kétségbevonhatatlan és magától értetődő tézis sok kérdést szül.

Először is, vajon értelmiségen mindenkit, néhányukat (az elitet, a befolyásosokat) vagy a néhány (mondjuk, elit) közül csak egyeseket (kiket?) értünk?

Másodszor, vajon a költők, filozófusok, tudósok voltak-e azok, akik megalkották a háború „projektumát”, akik a háborút „generálták”, azaz valóban ők *idéztek elő* a háborút? Még ha ez is lett volna a szándékuk, kérdés, hogy megtehették volna-e? Ezzel természetesen nem szeretném felmenteni a felelősség alól a szerbség bizonyos megátalkodott és önjelölt lelkipásztorait, csak kétségbe szeretném vonni az értelmiségi mindenhatóság narcisztikus képzetét, azt, hogy az értelmiségiek a maguk „helyes” vagy „téves” eszméivel a történelmi eseményeket kreálnák, és meghatároznák a nép sorsát.

A társadalmi válság egy pillanatában bizonyos földalatti történelmi, politikai erőkonstellációk felszínre dobnak politikusokat, akik ügyesen, a hatalom örökölt struktúráinak és tengelyeinek segítségével, a nagyhatalmú médiára támaszkodva tökéletesen jól serkentik és irányítják a fel-

ébredt nacionalista törekvéseket, és így háború és béke valódi urává válnak. A hatalommal bíró politikusok, amikor szükség támadt rájuk, kihúzták az árnyékból azokat az értelmiségieket, akik addig kegyvesztettek voltak, elhalmozták őket dicséretekkel, díjakkal, médiumot adtak nekik, néhányuknak még hatalmat is, hogy „feleszméltessék” a népet, a hatalomnak pedig megszerezzék a legitimitást; amikor pedig elvégezték a feladatot, ugyanezek a politikusok egyszerűen elhajították őket. Ha látszatra úgy tűnik, hogy a politikusok voltak a „kivitelezők”, a projektumot pedig tekintélyes értelmiségiek alkották, az igazság valójában ennek a fordítottja.

Harmadszor, különbséget kell tenni a *bűnösség* és a *felelősség* között, amit ebben a könyvben nem mindig különböztetnek meg. S a bűnösség is lehet egyrészt tudatos vagy szándékos, másrészt tudattalan vagy akaratlan. S ha már ezekben a fogalmakban gondolkozunk, a „bűnösség” foka is igen fontos...

Mindent összevéve, a leegyszerűsített tézis helyett, hogy az értelmiségiek vétkesek a háború miatt, közelebb áll az igazsághoz az az állítás, hogy egyes értelmiségiek, szándékosan vagy akaratlanul, eszméikkel, szavaikkal vagy műveikkel, különböző fokban, felelősek a háborúért, az elítélésük helyett pedig jobb (ugyanakkor nehezebb) lenne felkutatni, hogy miért és hogyan került sor a „gondolkodás e vereségére” még a valóban tekintélyes és kétségtelenül tehetséges emberek esetében is.

Vitatható a másik, szintűgy lappangva csábító tézis is, hogy az értelmiséget két csoportba sorolhatjuk, a militáns apologeták és a kritikai értelmiségiek csoportjába. Mindenekelőtt, mint arra Dragan Velikić emlékeztet bennünket, az „értelmiségi” fogalmához hozzátartozik az individualitás is. Minden, de különösen a bináris tipológia ignorálja ezt a tényt, és végletesen leredukálja a gondolkodásmódok és a személyiségek valós különféleséget. Továbbá fennáll a veszély, hogy a dichotomikus tipológiában szakadék keletkezik a „mi” (a feltétlenül jók, értelmesek, tiszták) és az „ők” (gonoszak, esztelenek, tisztátalanok) között. És ez a szakadék mindig az ellenségeskedés és az összetűzések forrása.

*A feledésről és a megbocsátásról*⁶

Ha e mai beszélgetésünket a tömeges bűnözésről és a megbocsátásról csak a bosszúra, a megbocsátásra és a feledésre korlátozzuk, akkor kimarad valami, ami lényeges témánk szempontjából: az igazságos büntetés. A megtorlás mellett büntetés is létezik, mint jogon és a jogrenden alapuló intézmény. E kérdések megvitatásához sajnos ezúttal hiányoznak a jogászok és a történészek.

A megbocsátást illetően egyetértek kollégámmal, Radovan Bigovićtel, hogy itt gyakran csak pusztán deklaratív megbocsátásra gondolunk. Mi több, én azt mondanám, hogy a kitörő kollektív megbocsátás esetében képmutató, minden morális értelmétől megfosztott „megbocsátásról” van szó, amire igazán senkinek sincs szüksége. Mifelénk, sajnos, létezik egy csúf és groteszk „szokás”, hogy az esztelen mézárulás és ölés, az elborzasztó gonosztettek és népiirtó büntettek után érzelemkitörésekre kerül sor, és a túlélő bűnözők meg az áldozatok a „testvériség-egység” érzelmétől áthatva részegen ölelkeznek és csókolóznak össze, és természetesen nagylelkűen megbocsátanak. Ez a mulatság nem vezet jóra.

Nem lehet az embereket a napi politikai direktívái és diktátumai szerint, kampányszerűen megbocsátásra bírni. Ki az, akinek joga, pontosabban mersze lenne, hogy rávegye a megbocsátásra azt az embert, akinek a gyerekeit meggyilkolták, csak azért, mert más hitűek és nemzeti-ségűek voltak? Miként a maga idejében a politikai vezérkarokban jól kitervelték, hogy hogyan gyakoroljanak pszichológiai nyomást az emberekre, és hogyan „dolgozzák meg” az agyukat a legnagyobb médiumok segítségével, felkészítve őket a véres, kegyetlen háborúra akkor, amikor a politikusoknak okvetlenül szükségük volt egy ilyen háborúra, most, úgy érzem, ugyanúgy közeleg az idő, amikor a háború kitermelői lesznek a legnagyobb béketeremtők, s „a háború urai” nyomást gyakorolnak az emberekre, hogy mindenáron bocsássanak meg, bocsássák meg a legszörnyűbb gonosztetteket és a legsötétebb, legszégyentelenebb büntetteket. A háború dobosai máról holnapra a béke és a feltétlen kollektív megbocsátás harsonásaivá válnak. Aki ad magára, az nem fog részt venni efféle komédiában.

⁶ Részletek a *Megbocsátani, feledni vagy bosszút állni* című vitaesten tartott felszólalásból.

A „társadalmi feledés”, a tervszerű és szisztematikus felejtés és a tömeges bűntettek emlékének elfojtása „magasabb érdekek” nevében soha nem hozott semmi jót, hiszen azzal, ha a bűntettről való tudomást kirekesztjük a tudatunkból, még nem semmisítettük meg azt, a bűntényt pedig természetesen még kevésbé. A bűntett képzeete továbbra is megmarad a tudattalanban, ahol negatív energiával telítődik, míg egyszer csak ki nem tör onnan elemien, ellenőrizhetetlenül és rombolón. Az elfojtottnak e visszatérése, mint erről nemrég a saját bőrünkön meggyőződhattunk, veszélyes és félelmetes: mindaz, ami sokáig fojtás alatt állt s meg volt zabolázva, akkor, amikor engednek a morális és társadalmi fékek, feltartóztathatatlan lavinaként zúdul át a tudatba és a tömegviselkedésbe, kollektív agresszió és féktelen destruktivitás formájában.

A „feledésről” mint annak a képességnek az elvesztéséről, hogy a tudatukba idézzük azt, amit egyszer tudtunk, két értelemben beszélhetünk. Az első e pszichikus képesség pillanatnyi elvesztését jelenti, és viszonylag könnyen visszaszerezhető, ami azt jelenti, hogy az elfeledett emlékezetbe idézése előtt nincs dinamikus akadály. A másik, minőségileg különböző feledéstípus az emlékezőképesség viszonylag tartós elvesztésével jár, és bizonyos nagyon kellemetlen vagy traumatikus élményekre vonatkozik. Ennél a „felejtésnél” benső, a tudat számára megközelíthetetlen akadályok állnak fenn, amelyek nem engedik meg, hogy az elfelejtett, énünk számára kellemetlen vagy veszélyes emlékek megjelenjenek a tudatban.

Pszichológiai szempontból ez a másik „feledés” veszélyes és potenciálisan patogén. Mindazok az emlékek, események, eszmék vagy élmények, amelyek a tudatelőttésben vannak, s onnan könnyen átmennek a tudatba, kritikailag értékelhetők és elfogadhatók vagy elvethetők. Másként áll a dolog az elfojtottal. Azokat a képzetek, emlékek, érzelmek, élmények, amelyek a társadalmi, etikai vagy esztétikai normák nyomása miatt jutottak a tudattalanba, nem vethetők alá az értelem és a tudat ítéletének, s így változatlan formában időtlen időkig élélhetnek. Ha ezekhez a képzetekhez és emlékekhez agresszív ösztönök kötődnek, akkor az individuum életében, az új frusztrációk gyarapodtán csak növekszik romboló erejük, ahelyett, hogy csökkenne. Hogy ezek a veszélyes és kellemetlen emlékek elfojtott állapotban maradjanak, messzi a tudat látókörétől, az egyre több energiát igényel. Mindez elszegényíti és pszichikailag labilissá teszi a személyiséget.

Ezért állíthatjuk, hogy a „feledés” semmit sem old meg, csak újabb, még nagyobb problémákhoz vezet. Ugyanez vonatkozik a kollektív feledésre is, azaz arra az egészségtelen társadalmi állapotra, mely rákényszeríti az embereket, hogy tömegesen üzzék a feledés homályába a gógot, melyen elődeik keresztülmentek, arra, amikor egy egész népet szisztematikusan és kitartóan arra hajtják, hogy feledje el és teljesen törölje ki az emlékezetéből azokat a tömeges büntetteket, melyeknek az áldozatai voltak. A gyűlölet és a bosszúszomjas agresszivitás ezzel nem törölhető el, hanem csak még mélyebbre lökődik a tudattalanba, ahol hihetetlenül feldagad, és ha egy nap az elfojtott bosszúszomjas gyűlölet tág, kollektív dimenziókat nyer, akkor társadalmi katasztrófára kerül sor, esztelen, sok szociológus és történész számára megmagyarázhatatlanul irracionális viselkedésre, a legvérengzőbb agresszió kitörésére az egyébként „békés és tisztességes polgárok” részéről.

Ezek szerint, pszichológiailag nézve, a megoldás nem a büntett „elfeledésében”, azaz elfojtásában van, hanem ellenkezőleg, ahhoz, hogy megszabaduljunk a traumatikus feszültségtől, elengedhetetlen, hogy tudatosuljanak bennünk a múltbéli kellemetlen és borzalmas emlékek. Csak akkor, ha tudatában vagyunk annak, ami volt és elmúlt, tudhatunk igazán megbocsátani, semlegesítve a negatív érzelmeket, a bosszúvágyó gyűlöletet és a rombolásvágyat. Ilyenkor arra emlékszünk, amit meg kell jegyezni azért, hogy vissza ne térjen, de megszabadulunk attól a megszállott szükséglettől, hogy mindig erre gondoljunk, hogy szüntelen felvakarjuk a régi sebeket, „szent bosszúrol” álmodozva, ugyanakkor elkerüljük e nemkívánatos érzelmek és emlékek elfojtásának veszélyét is.

Hogy igazán kitehessük a szívünkéből a bosszúvágyat, pontosabban, hogy egyszer valóban eltűnjön a „vér vért kíván” sóvárgása, nem az kell, hogy a szörnyű emlékeket kiűzzük a tudatunkból, hanem az, hogy lényegbevágón és teljesen átváltozzunk, és szűkkeblű bosszúvágyóból nyugodt, nagylelkű személyiséggé váljunk, akinek van ereje megbocsátani. A „nincs megbocsátás feledés nélkül” tézisést én felváltanám azzal, hogy nincs valódi megbocsátás a személyiség gyökeres szellemi és lelki átváltozása nélkül. A megbocsátás mindig mélységesen individuális, személyes és szabad tett. Ugyanakkor magasrendű etikai tett is, az emberségesség legmélyebb megnyilvánulása. Ha így tekintünk a megbocsátásra, akkor világossá válik, miért értelmetlenség követelni, elvárni, kikényszeríteni ezt a gesztust.

Immár az is világos, hogy mennyire abszurd kollektív megbocsátást vár-

ni az uralkodó ideológia utasítása szerint. A személyiségnek meg kell érnie a megbocsátásra. A szűkkeblű, rigid és autoritárius egyének, akik hajlamosak elfojtott negatív tulajdonságaik kivetítésére, egyrészt befolyásolható, opportunistá, konformista pszeudoszemélyiségek, másrészt képtelenek a szabad, valódi megbocsátás magasrendű, személyes aktusára. Az ő „megbocsátásuk” csak képmutató, hazug és kikényszerített lehet, mely feledést hoz, elfojtást, és a felgyülemlett gyűlölet újabb kirobbanását.

Miként nincs kollektív bűnösség és nincsenek genocid népek, nincs és nem lehet valódi kollektív bűnbánat és kollektív megbocsátás sem. Minden háborús bűncselekményt individuálisan kell megállapítani, és az igazságosság meg a jövőnk érdekében megbüntetni. És miként senkit sem lehet előre, megfelelő bizonyítékok nélkül bűnösnek nyilvánítani, úgy egyetlen törvényszék sem diszkvalifikálható előre, mielőtt megkezdte volna a munkáját. Minden háborús bűncselekményekkel foglalkozó bíróságnak, legyen az hazai vagy nemzetközi, nyilvánosan kell működni, és nem zárkozhat el a nyilvános kritika és a nyilvánosság ítélete elől. Mindenütt előfordulhatnak hibák, így az ilyen bíróságok munkájában is. Éppen ezért fontos, hogy minél kevesebb ilyen hiba essen, és azok ne elfogultságból fakadjanak. A legnagyobb és legveszélyesebb hiba azonban az lenne, ha a háborús bűnösök nem kerülnének bíróság elé. A büntetlen háborús bűncselekmények mindig hallgatolagos felhívást jelentenek újabbak elkövetésére.

Slobodan Milošević pszichopolitikai portréja

Tagadhatatlan, hogy a vezető politikus személyisége bizonyos mértékben minden társadalomban hatással van a politikai eseményekre. Minél kevésbé demokratikus egy ország, annál erősebb ez a hatás. Az autokratikus társadalomban különösen jelentős, sőt sorsdöntő a diktátor személyének pszichológiai és pszichopatológiai struktúrája a társadalom politikai életére és az állampolgárok sorsára nézve.

Mindenekelőtt kijelentem, hogy nem gondolom azt, hogy a pszichológiai elemzés kulcsot adna egy politikus politikai programjának és működésének megértéséhez, ám véleményem szerint az ilyen személyiségelemzés segíthet abban, hogy jobban megértsük az illető politikai gondolkodását és nyilvános magatartását, különösen pedig koncepciójának és gyakorlati politikai tevékenységének bizonyos következtelen-

ségeit. A politikai nézetek semmiképp sincsenek abszolút korrelációban a személyes tulajdonságokkal, ám régóta bebizonyították, hogy van bizonyos fokú, nem elhanyagolható kapcsolat pl. a totalitárius ideológia elfogadása, az antiszemitizmus valamint az olyan személyiségvonások közt, mint a rigiditás, a szadizmus, az alázatos tekintélyimádat. Végül pedig az elnökjelöltek nemcsak gazdasági, társadalmi, bel- és külpolitikai programjuk alapján gyűjtik be a választók szavazatait (hisz a programot a szavazók jó része nem érti, vagy nem is ismeri!), hanem a karakterük alapján is, pontosabban annak a képnek az alapján, amit a nyilvánosságna küldenek magukról.

A szerb szocialisták és a szerbek egykor megfellebbezhetetlen nemzeti vezérének karakterét elemezve induljunk ki abból, ami nyilvánvaló, látható, ami a felszínen van, a maszkból, hogy innen eljussunk rejtett személyiségéhez.

Milošević magasra emeli a fejét, az orra felemelkedik – fennhordja az orrát –, az álla előre áll. Ősz haja rövidre nyírt, felfelé fésült, tüskés. Apró szemeit gyakran összehúzza, különösen szónoklat közben, ami veszélyes és ravasz ember benyomását kelti. A tekintete kifejezetten éles, átható. Szája összeszorított pengeszáj, arca leggyakrabban kifejezéstelen, jegesen komoly. Ez az ember szinte sohasem nevet, különösen spontánul, szívből, őszintén nem. Amikor, rendszerint kézfogás közben, széthúzza a száját, megjátszottan szívélyeskedő mosolya hazugnak és hidegnek, cinikusnak hat, kellemetlen és viszolyogtató, mert eközben sem a szeme, sem az arca nem nevet.

Katonásan áll, mereven, kidüllesztett mellkassal, a törzséhez szorított kézzel. Járása lassú, ilyenkor karja eláll a törzsétől, könnyedén ingatja vállát, ami a seriffek vagy a revolveres machók tipikus járására emlékeztet. Amikor ülve beszélget (pl. interjút ad), kényelmesen elveti magát a fotelben vagy hírhedt kanapéján, lábát szétterpeszti, karját lazán a karfára támasztja. Csak akkor egyenesedik ki kényelmes, süppedt helyzetéből, ha valami kellemetlen igazságot készül beszélgetőtársa szemébe mondani, vagy le akarja leplezni az ellenfeleit, akikről az újságíró kérdezi. Ilyenkor csípőre teszi a kezét, előreveti a fejét, és hirtelen egész testével a beszélgetőtárs felé hajol. Emelt hangon beszél, teátrálisan, elvágólagosan, könnyen felismerhető, sztereotip módon. Mindig a maga specifikus módján beszél, mintha nagy tömeg előtt állna, tekintet nélkül arra, hogy népgyűlésen, kongresszuson van-e, kis csoporttal beszélget avagy csak egy szál emberrel.

A politikai vezetők nem csak azzal hatnak, amit hirdetnek, amit mondanak, hanem azzal is, *ahogy* beszélnek, az arckifejezésükkel, a gesztusaikkal, az öltözködésükkel, a testtartásukkal, az ülémódjukkal és a járásukkal is: mindezzel együtt alakítják ki magukról a képet a nyilvánosság számára, egy bizonyos politikai imázst. Miféle képet küld magáról Milošević? Személyiségének nyilvános képén a szilárd jellem, az energikusság, a méltóság és a harciasság jegyei dominálnak. Közismert politikai nézeteivel, de a fejtartásával, a karjával, a gesztusaival és egész testével is a következőt üzeni: „Vigyázatok, megingathatatlan, elvszerű és hatalommal rendelkező emberrel van dolgotok; a magam embezeit megvédem, az ellenfeleket pedig kíméletlenül megsemmisítem.” Az üzenet, a kép, amit magáról ad, más-más fogadtatásra talál a külföldi és a hazai nyilvánosságban. A külföld szemében Milošević zsarnok, veszélyes és harcra kész politikus, „balkáni mészáros”, akivel nem lehet tárgyalni. A hazai közvéleményben viszont ugyanez a vezér sokáig a nemzeti érdekek megbízható és lelkes harcosának számított, energikus és határozott férfiembernek. Hívei szemében a mai napig a tisztességes, határozott és igazságos ember megtestesítője, aki semmi áron nem lesz hűtlen az elveihez és az egyetemes érdekekhez.

Nézzük meg részletesebben és analitikusabban, mely személyiségvonások dominálnak, legalábbis látszatra, Slobodan Milošević karakterében.

Merevség. Hívei és politikai ellenfelei is megegyeznek abban, hogy Milošević domináns személyiségjegye a keménység, különbség csak a tulajdonság értelmezésében és értékelésében van. Egyesek számára ez az erős jellem jegye, mások számára pedig a rigiditás és az autizmus jele. Mindenesetre maga Milošević is tudatosan hangsúlyozza és provokatívan jelzi, hogy ő olyan ember, aki szilárdan kitart a nézetei, meggyőződései és a gondolkodásmódja mellett. Ezzel pedig bizonyos rokon vonások is kapcsolatban állnak.

Szívóosság. Szándékaiban és terveit tekintve a végletekig kitart, minek folytán ez a tulajdonság önfejűségnek, az alkalmazkodásra való képtelenségnek és dacnak is nevezhető abban az esetben, ha kitartása irracionális, mert a körülmények megváltoztak, úgyhogy kezdeti törekvése egyre messzebb visz a céltól.

Harciasság. Tömegeket elragadtató szónoklataiban, de politikai viselkedésével és egész tartásával is agresszivitást és militáns szellemet sugall (idézzük csak fel arckifejezését, előretolt állát, felemelt mutatóujját, „cowbojos” járását, „váll-lapos” kabátját stb.)

Aszkétizmus. Politikai retorikája tele van patetikus felhívásokkal az áldozatvállalásra, magasabb rendű célok érdekében. Az „áldozat”, „áldozatvállalás”, „magasabb érdekek” kedvenc frázisai közé tartoznak. Milošević előszeretettel prédikál arról, hogy ki kell bírni a nehézségeket, a személyes érdekeket alá kell rendelni a nemzeti érdekeknek, a nyugodt és kényelmes életet fel kell adni a veszélybe került nemzet érdekében. Kezdetben ez kommunista típusú askétizmus volt, a párt és az osztály érdekeiért hozott tudatos áldozatot hirdette, később nemzeti típusú, a nemzet magasabb rendű érdekeinek szolgálatát követelte.

Büszkeség. Az imádott vagy meggyűlölt Vezér beszédeiben az egyik leggyakoribb „kulcsszó” valószínűleg a „méltóság”. Retorikájának mindenkor, nagy üttöerejű toposza a (nemzeti) büszkeség – ennek hirdetése tette őt a szerbek karizmatikus vezérévé. Az egész háború utáni szerb politikában senki sem talált bele ilyen egyenesen és mesterien a szerb nemzeti érzés fő idegébe, mint Milošević, amikor Koszovót mitikus szimbólummá és eleven sebbé metaforizálta. A büszkeség nem csak beszédeiből, ihletett szavaiból, patetikus hangjából, halálosan komoly arcáról sugárzik, hanem egész tartásából, magasra emelt fejéből, kidüllesztett mellkasából és magasan hordott orrából is.

E tulajdonságok szindrómája – büszkeség, energikusság, lobbanékonyosság, önfejlőség és harciasság – leginkább a dinári típusú karakternek felel meg. Aki azonban azt gondolná, hogy Slobodan Milošević besorolásával Cvijić karakterológiájának dinári típusába készen is vagyunk a Vezér személyiségének analízisével, az nagyon téved. Először is ez csak féligazság, mely megfelel a kurrens politikai imáznak. Igaz ugyan, hogy Miloševićben megvan a dinári típus némely vonása (erőszakosság, keményfejlőség), egészében azonban ez inkább póz, tudatosan összehozott és gondosan kialakított kép nemzetileg megébredő választók számára. Egyébként is furcsa, hogy ez a „dinári” alkat nem Šumadijában, Nyugat-Szerbiában örvend valami nagy népszerűségnek, legkevésbé pedig a legdináribb vidéken, Crna Gorában, hanem Dél-Szerbiában vannak a legtüzesebb rajongói, ahol pedig a „centrális típus”, a „pórias lélek”, az alattvalói karakter az uralkodó!

Bizonyos egyéb tulajdonságok, melyek új fényt vetnek az említettek-re is, meghatározóbbak Slobodan Milošević valódi, gondosan rejtegetett karakterére nézve.

Önimádat és hatalomimádat. Miloševićet megszállta tulajdon nagysága és hatalma, beleszeretett a saját képmásába, amit egy ideig számta-

lan példányban láthatott minden népgyűlésen, épületeken, teherautókon, újságokban, tévén. Mint minden Nagy Vezérnek, neki is megvannak az élő képmásai és hasonmásai, melyek a parlamentet vidítják. Másokkal való viselkedéséből, beszédeiből és magatartásából világosan kitetszik, hogy tudatosan gerjeszti és építi a tulajdon mitikus alakját, ezzel táplálja Nagy Énjét és a saját mindenhatóságába vetett hitét. Kanonizált, mitikus alakja, mely a különféle népgyűléseknek, a befolyásos értelmiségiek társaságának, valamint a végtelenül odaadó politikusoknak és újságíróknak köszönhetően hatalmasra nőtt, táplálja önimádatát.

Arrogancia és cinizmus. A beszédekben és a párbeszédekben – különösen azokban, melyeket külföldi újságírókkal, az ellenzék és a diákok képviselőivel folytat, tehát olyanokkal, akik nem hajlandók táplálni a hiúságát – burkolatlanul kifejezésre jut Milošević arroganciája, megvető és cinikus viszonyulása az emberekhez. Még ha nem is érthető, amit az akadémikusok és a munkások, a professzorok és a parasztok politikai véleményének egyenlő fontosságáról mond, már csak megvető mosolya, semmibe vevő tekintete és szemének „villogása” alapján is világos mindenkinek, aki olvas a nem-verbális viselkedéséből, hogy gőgös, felfuvalkodott és szarkasztikus emberrel van dolga.

Érzelmi ridegség és aszociális magatartás. Ismeretes, hogy Milošević kifejezetten introvertált, barátságtalan és magányos ember. Más emberekkel való viszonyában (kivéve a feleségét) nem mutat semmiféle barátságos érzelmet, együttérzést vagy őszinte rokonszenvet. A mosolya fagyos, pontosabban széthúzott szája felfedi kellemetlenül hegyes fogait, és mivel az arca nem mosolyog, vigyora fenyegető és kellemetlen. Amikor pedig integet és üdvözli lelkes rajongóit, ahelyett, hogy üdvözlése szimbolikus simogatás lenne a távolból, kemény és merev hadonászása úgy hat, mintha ellökné a népet vagy verne. Hozzászólt, hogy minden döntést egyedül hozzon, úgyhogy (a feleségén kívül) nincsenek sem közeli munkatársai, sem tanácsosai. Bizalmatlan másokkal szemben, és nem alkalmas a csoportmunkára.

Pragmatizmus. A nemzeti méltóság megóvásáért harcoló lekenyerezhettelen hős maszkja alatt olyan nagy és számító harcos rejlik, aki mindenre kész személyes hatalmának meg a vele járó gazdagságnak és előjogoknak a megőrzéséért. A patetikusan fennkölt patriotizmus mögött csupasz pragmatizmus rejtőzik, a tüzes altruizmus mögött pedig egoizmus. A hátrározott és elvszerű kiállás mellett, hogy hősiessen harcolva, tömérdék áldozat árán, míg az „utolsó szerb” életét nem adja, meg kell védeni a sza-

badságot és a nemzeti érdekeket, máról holnapra kapitulációvá változik, ha a személyes hatalom megtartása és megőrzése úgy kívánja, és a harcasság reggelre virradóra átvált „a békének nincs alternatívája” jelszóba.

Paranoid vonások és a projekcióra való hajlam. Milošević arra építi a politikáját, hogy egyetemes, nemzetközi összeesküvés folyik a szerb nép ellen és személyesen ő ellene, aki a nemzeti érdekek egyedüli autentikus képviselője. Ez részben ügyes manipuláció is lehet, de fennáll a komoly gyanú, hogy valóban hisz abban, hogy a külföldi hatalmak egytől egyig ellenségek, s a világ meg akar alázni és meg akar semmisíteni bennünket. Azok az emberek, akik túlbecsülik önmagukat, akik tulajdon nagyságuk eszméjét dédelgetik és emellett elfojtják saját agresszivitásukat, hajlanak arra, hogy mindenütt ellenséget és üldözőket lássanak. Milošević eleddig sokszor elárulta projekcióra való hajlamát, amikor egyeseket és egész csoportokat „bérenceknek”, „árulóknak”, „ellenségnek”, „sötét erőnek” stb. titulált. Talán ezért hajlik arra, hogy gyakran leválsa legközelebbi embereit (politikusokat, táborno kokat, belügyeseket, biztonsági embereket), hacsak egy szikráját is mutatják az önálló gondolkodásnak.

A felsorolt tulajdonságok – önimádat, egoizmus, hiúság, cinizmus, érzelmi ridegség, hamis szívélyesség, hatalomvágy és annak szükséglete, hogy imádat tárgya legyen – a narcisztikus személyiség szindrómáját alkotják. Ami számunkra különösen érdekes, az az, ami a narcisztikus személyiség (aki egyébként körülrajongott énekes, élsportoló vagy népszerű politikus is lehet) homlokzata mögött rejlik, mégpedig: a mások iránti érzéketlenség, az emberekhez való instrumentalizált viszony (akik saját érdekei kielégítésére szolgáló pusztá eszközök, s a narcisztikus személynek többnyire mint bálványimádók kellene k, hogy odaadóan csodálják), a bizonytalanság- és félelemérzet meg a bizalmatlanság (szüntelenül bizonygatnia kell erejét, superioritását, tévedhetetlenségét és legyőzhetetlenségét), az erős agresszivitás, a gyűlölet, harag és bosszúvágy (mindenki iránt, aki a legkisebb narcisztikus sérülést okozza neki), a depresszivitás és az ürességérzet (ami a cinizmusban és a szadizmusban lélegzik fel).

Mindent egybevéve, Slobodan Milošević karakterét tekintve a rideg narcisz típusához áll legközelebb, az autoritatív és a nekrofil karakter erős mellézköngéjével. Számára a narcisztikus élvezet legfőbb forrása az onnipotenciaérzés, ami a milliók sorsa feletti abszolút hatalomból fakad. Hogy megőrizze személyes hatalmát és zavartalanul fürödhessen a mindenhatóság érzésében, ez a diktátor kész feláldozni a barátait, legközelebbi munkatársait, az egész pártot, az országot és a népet. Soha-

sem mutatott szikrányi megbánást vagy bűntudatot sem, amiért hazárdőr és vészterhes politikájával emberek ezreit kergette halálba. A háborúkkal, a társadalmi megrázkódtatásokkal és a tömeges halálokkal a Vezér, a megmentő és a béketeremtő népvezér kultuszát táplálta, és megszilárdította a hatalmát. Egyébként Fromm szerint a nekrofil személy (aki arról ismerhető fel, hogy halkan beszél, szereti a sötét színeket, sohasem nevet, nincs humorérzéke, hideg tekintete van és gyűlöl mindent, ami spontán, eleven, előreláthatatlan, de imádja az élettelen dolgok mechanikus rendjét, a fegyelmet és a bizonyosságot) rokon a narcisztikus karakterrel, tekintettel arra, hogy a rosszindulatú agresszivitás nekrofil vonása épp abból fakad, hogy az ilyen személy képtelen szorosabb érzelmi kapcsolatot kialakítani más emberekkel.

Freud – ma?!⁷

Korunkat, sajnos joggal, „sötét időknek”, „a gonoszság korának” vagy „zavaros éveknek” mondják errefelé. A katasztrofális társadalmi megrázkódtatások idején, a „vér és talaj” felelevenedő ideológiájának, az állam szétesésének korában, amikor borzalmas háborúk dúlnak és a társadalom nyomorba süllyed, Freudról írni már-már bolondságnak látszik, groteszknek hat, anakronizmusnak tűnik, sőt egyesek szemében egyenesen cinizmusnak. Ebben a tragikus korban *A pszichoanalízis lexikonának* szócikkeit írni, farigcsálni olyasmi, amire a szerb azt mondja, hogy „Róma ég, a vénasszony meg a gyapjút fésüli”. Mi köze van Freudnak, a bécsi úriembernek a mi balkáni mentalitásunkhoz és nyomorúságunkhoz? Mi hasznunk lehet nekünk a hisztéria, a szexualitás, az elfojtás, az introjekció, a projekció, a tagadás, a szimbolizáció elméletéből és a tudatalatti más „rejtvényeiből”, melyeket a múlt századi osztrák–magyar neurotikus kisasszonyokon tanulmányozott a doktor úr? Nekünk most az a fontos, hogy megértsük ezt a mostani és itteni tömegőrületet, a háborús hisztériát és a gyűlöletkitöréseket, melyek borzalmas bűntettekhez vezettek – Freud meg a pszichoanalízis, úgy tűnik, nemigen szólhat hozzá mindehhez. De így van-e?

Emlékeztetném önöket a *Rossz közérzet a kultúrában* egyik fontos helyére, ahol Freud arról a „szívesen letagadott valóságreszletről” beszél,

⁷ Beszéd a „Borislav Stanković”-díj átvétele alkalmából, 1995-ben.

hogy „az ember nem gyengéd, szeretetre méltó lény, aki csak akkor szánja rá magát, hogy védekezzen, ha megtámadják, hanem ösztönös adottságaihoz az agresszív hajlam óriási részvételét is számításba veheti. Ennélfogva a felebarát számára nem csak lehetséges segítőtárs és szexuális tárgy, hanem kísértés is, hogy agresszióját kielégítse rajta, hogy munkaerejét kárpótlás nélkül kihasználja, hogy beleegyezése nélkül szexuálisan igénybe vegye, hogy vagyona birtokába lépjen, hogy megalázza, fájdalmat okozzon neki, kínozza és megölje. *Homo homini lupus*. Ki rendelkezik azzal a bátorsággal, hogy az élet és a történelem minden tapasztalata után ezt a megállapítást kétségbe vonja? Ez a kegyetlen agresszió rendszerint provokációra vár, vagy egy másik szándék szolgálatába áll, melynek célja szelídebb eszközökkel is elérhető lett volna. Kedvező körülmények között, ha azok a lelki ellenerők, melyek különben gátolják, nem működnek, spontán is megnyilvánul, az embert vadállatként leplezi le, mely saját faját sem kíméli.”⁸

Azt lehetne erre mondani, hogy Freud ezen elmélet szerint a háború miatti felelősséget az emberi természetre hárítja, pontosabban a veleszületett halálösztönre, ignorálja a társadalmi okokat, s ezzel felmenti az államot a felelősség alól. Ámde ez is egy tévképzet Freudról. Tudniillik 1915-ben az *Időszzerű gondolatok háborúról és halálról* című írásában azt mondja: „Az egyes emberek megrettenéssel állapíthatják meg ebben a háborúban azt, amit a békeidőkben is időnként megtapasztalhattak, hogy az állam megtiltja az egyéneknek a jogtalanság gyakorlását, de nem azért, mert le akar számolni vele, hanem azért, mert monopóliummá teszi, mint a só és a dohányt.”⁹ Ezek szerint tehát az állam de még mennyire, hogy felelős, az állam az, amely a háborúban megfontoltan gerjeszti és kanalizálja az erőszakot. A hatalom a „magasabb érdekek” nevében kapitalizálja és monopolizálja alattvalóinak individuális agresszióforrásait, és arcátlanul felhasználja a saját céljaira.

Lám, ha figyelmesebben olvassuk Freudot, kiderül, hogy igenis van mondandója korunkról és mirőlünk. Ez az, amit többek között üzenni szerettem volna az *Amit Freud valóban NEM mondott* című könyvemmel és *A pszichoanalízis lexikonával*.

Radics Viktória fordítása

⁸ Linczéni Adorján fordítása.

⁹ Szalai István fordítása.

FÓRUM

ANDRÉ GREEN LEVELE***Kedves Sergio Benvenuto!***

Kézhez vettem a *Journal of European Psychoanalysis* 2. számát (1995. ősz–1996. tél), melyben Ön közreadta beszélgetésünket. Sajnálattal mondom, hogy nem szolgált örömmre a végeredmény, és arra szeretném kérni Önt, hogy jelentesse meg ezt a levelet a következő számban.

Először is, hadd emlékeztessenem arra, amikor eldöntöttük, hogy interjút készítünk (akkor kétszemélyes beszélgetésről nem volt szó), abban egyeztünk meg, hogy a publikálásra vonatkozó bármely végleges megegyezés előtt elküldi nekem a hangfelvételtől készült átiratot, a változtatások és az esetleges kiegészítések végett. Ígéretei nem teljesültek. Másodszor: eszmecsereinkre Franciaországban került sor, nekem pedig egyáltalán nem volt lehetőségem arra, hogy ellenőrizsem a fordítás korrektségét. Harmadszor: minthogy nem kaptam semmiféle korrektúrapéldányt a nyomdába küldés előtt, így hát tiltakozhatok, mondván, hogy egyáltalán nem értek egyet azzal, amit Ön publikált.

Nem lehet semmiféle mentsége az ilyen újságírói praktikákra, hiszen még csak azzal sem érvelhet, hogy idő szűkében nem volt módja úgy intézni a dolgokat, ahogy terveztük. A címhez csatolt jegyzetben ugyanis az áll, hogy a beszélgetésre 1994. május 14-én került sor, két és fél évvel a szóban forgó szám megjelenése előtt. Komoly kifogásaim vannak a nyomtatásban megjelentek tartalmával szemben.

* A *Thalassa* 1999/1-es számának Fórum rovatában megjelent, „A lacanizmus ellen” című beszélgetéshez fűzött megjegyzéseket adjuk itt közre. Eredeti megjelenése: Letter from André Green. *Journal of European Psychoanalysis*. (No. 3–4. Spring 1996–Winter 1997), 199–208.

A fordítás sok helyütt rossz. Például a 102. oldalon: nem mondtam, hogy a pszichoanalitikusoknak „saját területén kívül eső emberekkel” is foglalkoznia kell, hiszen az analitikusok pácienseire utaltam.

Nem állíthattam – a 103. oldalon –, hogy Bouvet klinikai pszichológusként működött, mivel pszichiáter volt. Az sem lehet az én tévedésem, hogy Wallon az elidegenedéssel foglalkozó teoretikusok között szerepel. Ugyanezen az oldalon: a „Lingu-hysteria” és a „lingui deli” szintén nem az én szavaim, mint hogy nem ismerem ezeket a kifejezéseket.

Nem állíthattam azt sem – ami a 105. oldalon található –, hogy Conrad Stein elhagyta Lacant, mivel Stein – akárcsak jómagam – mindig is „csak” a Párizsi Pszichoanalitikus Egyesület tagja volt és maradt, soha nem tartozott olyan intézményekhez, amelyekhez Lacan. Nem beszélhettem – ugyanezen az oldalon – arról, hogy a Ferenczivel és Rankkal kapcsolatos problémák az intézményen belülre korlátozódtak, mivel arra utaltam, hogy mindketten az intézményben maradtak.

Nem hangozhatott el az én számból az – ami a 111. oldalon van –, hogy René Major jelentős analitikus volt, és azért a mondatért, akár Ön fűzte hozzá, akár a fordító tévedése, nem vállalok felelősséget.

Azt sem mondhattam – a 113. oldalon –, hogy „Az ár, amit Lacan fizetett, az, hogy nem lépte túl ezeket a határokat.”, mivel amit én gondolok, az pontosan az ellenkezője, ti., hogy Lacan hajlandó volt arra, hogy akármilyen árat megfizessen azért, hogy az intellektuális világban sikerüljön feltűnést keltenie. Úgyszintén nem állítom – a következő bekezdésben –, hogy Lacan stílusa kiváló. Fondorlatosnak, meglepőnek, irodalmilag elbűvölőnek mondhattam, de bizonyosan nem kiválónak.

De legfőképp a 110. oldalhoz tartozó 6-os lábjegyzeten lepődtem meg, amelyben Ön, élve az értelmezés szabadságával, olyan nyelvbotlást tulajdonít nekem, amelyet sehol nem látok [a szövegben], hiszen én valóban a „pszichoanalitikus elmélet keresztény értelmezésére” gondolok, ahogyan az a következő mondatból világosan kiderül. Sőt Ön azt mondja, hogy a beszélgetés során előforduló összes nyelvbotlást javítatlanul hagyta. Nem említi ezeket a nyelvbotlásokat, de ez mindenestre bizonyítja, hogy Ön a szövegnek szándékosan olyan változatát akarta megjelentetni, amely átnézetlen, javítatlan és az én ellenőrzésemet teljes mértékben nélkülözi.

Általánosabb szinten az a tény döbbsített meg, hogy kérdéseinek bizonyos részeire nem emlékszem. Lehet, hogy ez az én feledékenységemnek köszönhető, de az is lehet, hogy Ön változtatott a kérdésein. Ennek a változtatásnak eredményeként olyan színben tűnök fel, mint az a beszélgető fél, aki nem válaszol a partner által felhozott ellenvetésekre, mert nincs is rájuk meggyőző válasza. Nem szokásom, hogy megválaszolatlanul hagyjam a kérdéseket. Am még az is előfordulhatott, hogy Ön bátorkodott a beleegyezésem nélkül „meghúz-

ni” a feleleteimet. Mindenesetre, semmiféle bizonyítékot nem tud felmutatni arra nézve, hogy a bevett módon jóváhagyásomat kérte volna az Ön szövegváltozatahoz; illetve, hogy megállapodásunk szerint rendelkezésemre bocsátotta volna a hangfelvételtől készült átiratot, a végső egyeztetés céljából.

Mivel szeretnék reagálni észrevételeire, íme a válaszaim:

105. oldal: A szakítás Freud, Jung és Adler között, valamint a Freud és Ferenczi közötti nézeteltérések nem ugyanolyan megítélés alá esnek. Jung és Adler a freudi elmélet alapvető tételeinek értelmezésében nem értettek egyet a gondolatok szülőatyjával, és feltétlen elhatárolták magukat Freudtól. Ferenczi mindvégig Freud tanítványának vallotta magát, csupán az analízisben alkalmazott értelmezési gyakorlat megváltoztatását javasolta és azt, hogy kezeljék másképpen az áttételt, mindezt anélkül, hogy elhagyta volna a freudiánus mozgalmat. Ez az egyet nem értés soha nem adott okot Freudnak arra, hogy Ferenczit ne tartsa a pszichoanalízis egyik fő munkatársának.

Ugyanezen az oldalon a Reichet, Reiket, Rankot, Khant és Meltzert egybe- gyűjtő felsorolása valóságos olvasztótégely. Mint tudjuk, Reich [gondolkodása] egy bizonyos ponton igen zavaros lett, és csodálkozom rajta, hogy figyelmen kívül hagyta, hogy ez a reichi technika – betenni az embereket egy dobozba, és hadd működjék az „orgon” – elegendő indok volt annak a döntésnek a megalapozásához, hogy Reichet kizárják [az egyesületből]. Freud nyilvánosan kiállt Reik mellett, amikor az összeütközésbe került az Amerikai Pszichoanalitikus Egyesülettel, az intézmény bürokratikus szabályai miatt, melyek már érvényüket veszítették. Masud Khant azzal vádolták meg kiképző analitikusai, hogy elcsábította egyik analizáltját, később pedig azért zárták ki, mert nyíltan antiszemita nézeteket hangoztatott. Helyesli Ön ezt? Végül pedig Donald Meltzert azért zárták ki a Brit Pszichoanalitikus Egyesületből, mert személyes magatartása az egyesület embereivel összeférhetetlennek és szakmai etikájukkal összeegyeztethetetlennek bizonyult.

106. oldal: Ismét csak összemossa Tausk, Ferenczi és Rank esetét. Freud úgy gondolta, Tausknak túlságosan erős a vele szemben kifejlődött homoszexuális fixációja, és nem vállalta a kezelését. Ami Ferenczit és Rankot illeti, Freud lehetőséget adott arra, hogy nyíltan hangoztassák nézeteltéréseiket, nagyszabású vitát kezdeményezett a szóban forgó kérdésekről, és miközben kifejtette saját véleményét, egyúttal le is vonta a megfelelő következtetéseket, kihangsúlyozva szembenállásának okait. Kizárásra egyik esetben sem került sor. Ugyanezen az oldalon ismét egy tévedés található, Úgy tűnik, Ön egyenlőségjelet tesz Freud hibái közé és aközé, hogy Lacan kihasználta és manipulálta az áttételt, valamint rossz analitikus gyakorlatának egyéb jellegzetességei közé – sőt azt állítja, hogy Lacan szadisztikus viselkedése analizáltjainak még javára is válhatott. Egyenesen következik ebből, hogy Ön szerint semmilyen lényeges különbség nincs Lacan magatartása között és aközött, hogy Freud enni adott a

Patkányembernek (1910-ben!) és analizálta saját lányát. Bizonyára, legalábbis ami az utóbbit illeti, Freud súlyos hibát követett el, amire nincs mentsége. Nem lehet [viszont] ezt összehasonlítani azzal, hogy Lacan állandóan és rendszeresen leplezetlenül cinikus volt azokkal az emberekkel, akik azért fordultak hozzá, hogy analizálja őket, és megszabadítsa szenvedéseiktől. Ami Heidegger náci-szimpatíájának és filozófiájának kapcsolatát illeti, ez még mindig vita tárgya, de ennek megítélése túlmutat beszélgetésünk hatáskörén.

Végezetül, ha úgy van, amint mondta, hogy a karikatúra több igazságot hordoz, mint a pontos másolat, akkor az Ön gondolkodása roppant mód igazságos lehet, mivel otrombán karikatúrisztikus. Önre hárítom a felelősséget az olyan vélemény felvállalásáért, amely összetéveszti az igazságkereséssel a szatirikus hangvételt. Visszatérve arra az évrre, amelyet Ön Lacan és a katolicizmus viszonyával kapcsolatban velem szemben felhozott, nos, Ön úgy érvel, hogy én olyan filozófusokat akarok, akik úgy viseltetnek a pszichoanalízis irányában, mint a teológusok a katolikus egyház irányában. Én nem dogmák iránti vak engedelmességet kívánok, hanem megfelelő pontosságot abban a témában, amelyet tárgyalnak, legalábbis a pszichoanalízist illetően. Az intellektuális világnak azok a szereplői, akikre Ön hivatkozott, úgy tesznek, mintha előmozdítanák a pszichoanalízissel folytatott párbeszédet, de gyakran nem jóhiszeműen csinálják ezt, hanem azért, hogy ez a párbeszéd összetévesztődjék a pszichoanalízis valódi szellemiségével. Az ilyen közreműködők semmiképp nem szolgálnak a pszichoanalízis javára – természetesen Kristevát és Castoriadist kivéve, akik színvonalas gyakorló analitikusok. Legtöbbször nem csak egyetértés vagy nézeteltérés, elismerés vagy bírálat kérdéséről van szó, hanem arról, hogy világosan kiderül, totálisan félreértik, mi is valójában a pszichoanalízis. Attól tartok, hogy ez a mi beszélgetésünk – melynek értékét az Ön kérdései emelték – nem segített abban, hogy tisztábban lássuk a pszichoanalízis és az intellektuális világ között lévő igencsak homályos kapcsolatot.

Úgy vélem, egyet fog érteni velem abban, hogy ezeket a helyesbítéseket és tisztázásokat szükséges megjelentetni, hogy megfelelően tájékoztassuk az olvasókat.

Tisztelettel:
André Green

Párizs, 1996. október 5.

Sergio Benvenuto válasza André Greennek

Válaszok fent közreadott levelére. A beszélgetés angol vázlatát (amely semmiképp sem interjú, amint azt Ön jól tudja) 1995 júliusában elküldtük Önnek, és most derül ki, hogy soha nem kapta meg – sajnos Olaszország és Franciaország között az efféle postai balesetek nem ritkák (azokat az okokat, melyek miatt Önnek nem nyílt lehetősége ezt a beszélgetés megszerkeszteni, megvitattuk, és, úgy hiszem, tisztáztuk is magánlevelezésünkben). Mindemellett nagyon sajnáljuk a történeteket.

Hajlandó vagyok elismerni mindezt, és figyelembe veszem az Ön jogos bosszúságát, amiért nem tudta a fordítást kijavítani, mindazonáltal szerintem kritikájának java minden komoly alapot nélkülöz. Levelem második részében pontról pontra reagálni fogok a fordításhoz fűzött ellenvetéseire, és szemléltetni fogom – két-három, bizonyára nem a legfőbb kérdéseket érintő példától eltekintve –, hogyan választott szabályszerűen a fordító a némiképp kétértelmű eredeti által felkínált lehetőségek közül. Csupán két példát hadd idézzek. Az Ön „*Bouvet un clinicien*” [B. klinikus] kifejezését (beszélgetésünk szövegének 103. oldalán) a fordító „pszichiáter” helyett inkább „klinikai pszichológus”-ként értelmezte, mert franciául egy kicsit furcsán hangzik, ha „*un clinicien*”-t [klinikust] használunk, amikor „*un psychiatre*”-et [pszichiátert] akarunk mondani. Később René Majorról mint „*un psychanalyste, qui n'est pas n'importe lequel...*”-ről [„egy analitikus, aki nem egy a sok közül”] beszél, a mondatban talán van némi ironia, de azért nem hibáztathatjuk a fordítót, hogy ezt elvétette, és „fontos analitikus”-nak fordította. Kivágtunk néhányat a Majorra vonatkozó későbbi állításai közül, mert túlságosan polemikusnak találtuk őket. A fordító viszont, aki az eredetiben olvasta az Ön Majorral szembeni bírálatát, amelyet később kivágtunk, tisztában volt azzal, hogy Major mindenképpen fontos az Ön számára, máskülönben miért illelt nyilvánosan olyan durva bírálattal? Jóllehet, még ha a fordítással kapcsolatos összes kritikája indokolt volt is, azok a szempontok, amelyeket Ön felemlített, marginálisak és mondanivalójának szellemiségével sehogyan sem egyeztethetők össze. Válaszainak azokkal a kivágott részeivel kapcsolatban, amelyekre Ön célzott, az a helyzet, hogy igazából két nem olyan jelentős szakaszt vágunk ki: a Majorra vonatkozót és a heideggeri gondolkodással szembeni hosszadalmas argumentációt, ami nem tartozott beszélgetésünk tárgyához. Ingerültsége épp ezért valamiféle ürügynek tetszik. Levele inkább azt a vágyát leplezi le, hogy vitánk ringjében éljen egy „második menet” nyújtotta lehetőséggel.

Arra kellene először is rákérdezni, miért öltötte a beszélgetésünk ezt a bokszmeccs stílust, a stílust, amihez Ön a levelében is hű marad. Bizonyára nem az lehet ennek az oka, hogy én lacaniánus vagyok, hiszen nem vagyok az (*Lacan's Dream* [Lacan álma] című dolgozatomban – ugyanabban a számban,

amelyben beszélgetésünk is megjelent¹ – kifejtem, mit tartok a lacani megközelítés korlátainak), vagy az sem, hogy rivális pszichoanalitikus társasághoz tartozom, mert az szintén nem úgy van. A polemikus véna megnyilatkozása épp ezért a legnemesebb értelemben vett stílári vagy etikai megfontolásoknak köszönhető. Ha igaz, amit Buffon mondott, hogy „*le style c'est l'homme*” („a stílus az ember”), akkor bizonyos esetekben igaz, hogy *le style c'est la chôte méme*, a stílus a dolog maga. Részemről a „dolgot” nem az jelentette, hogy mindenáron kiálljak Lacan mellett – némileg laza klinikai stílusát soha nem vettem védelmembe –, hanem az, hogy visszautasítsam azt a módszert, ahogyan Ön egy olyan gondolkodásrendszert kezel, amely, akár rossz, akár jó oldalát nézzük, messze túlmutatott a pszichoanalízisen és Franciaországon is.

Az nem szolgáltat igazságot a pszichoanalízis története számára, ha kihagyjuk belőle Lacant, mert – ez a két dolog képezi az Ön tanításainak sarkpontját – pácienseivel szadisztikus volt, és mert elméletének egésze a párizsi intellektuális világ elcsábítására irányult. Hiszen nemcsak Lacan engedett meg bizonyos dolgokat magának mind a gyakorlattal, mind az elmélettel szemben, hanem a pszichoanalízis „szülőatyjainak” mindegyike így tett. Idézek majd néhány példát, amelyet biztos vagyok benne, hogy Ön is nagyon jól ismer. Véleményem szerint a pszichoanalitikus – külső vagy belső ellenséggel szembeni – harcias attitűdje a pszichoanalízis lejárataához vezet. Aki olvassa ezt a beszélgetést, észreveheti, hogy Ön mindenkit támad – legyen az akár a pszichoanalitikus, akár kívülálló –, aki vagy nem fogadja el, vagy meghaladja a klinikai-elméleti vezető elit, mindenekelőtt Freud, M. Klein és Winnicott által meghatározott sérthetetlen kánont.

Szemrehányást teszek Önnek pöffeszkedéséért. Ön megvetéssel válaszolt a pszichoanalízis ellen irányuló gyakran éles bírálatokra, még ha ezek olyan elsőrangú elméktől erednek is, akik a Karl Kraustól Faucault-ig, Wittgensteintől Popperig terjedő sorba tartoznak. Itt van az alapvető különbség Ön és Lacan között: Lacan legalább örökké arra törekedett, hogy megtörje a pszichoanalízis „splendid isolation”-jét, azáltal, hogy olyan elméletekből és diszciplínákból vett át, amelyek hasznosíthatók a pszichoanalízisben, azzal sem törődve, hogy netán az elméletek és diszciplínák szerzői a pszichoanalízist magát ellenezték. Például annak ellenére, hogy Claud Lévi-Strauss alapjaiban bírálta a pszichoanalízist, Lacan úgy érezte, hogy a Lévi-Strauss által alkalmazott strukturális analízis nagyszerűen hozzá tudna járulni a pszichoanalízis fejlődéséhez. És mivel a nyílt kognitívizmust sem vetette el, még Chomskyval is foglalkozott. Lacannak, hibái ellenére, meglehetősen nyitott, toleráns attitűdje volt, sem nem szektáriánus, sem nem „pöffeszkedő”.

¹ *Journal of European Psychoanalysis*. (No. 2. Fall 1995–Winter 1996). 107–131.

Sőt mi több „pszichoanalitikus pöffeszkedése” arra készteni Önt, hogy alábecsülje a krízist, amin a pszichoanalízis napjainkban keresztülmegy. A pszichoanalízis egy sokfelől egy pontba koncentrálódó példátlan támadás tárgya, de ami fontos, hogy ezt a krízist nem a kognitivisták és néhány filozófus hirdeti, hanem a pszichoanalitikusok maguk, akik fogyó klientúrájuk és csökkenő presztízsük miatt siránkoznak. Úgy hiszem, a pszichoanalízis csak akkor éri meg a jövő századot, ha számos olyan dolgot, ami „bizonyosság”, újra vita tárgyává lehet tenni, ha nyitott a párbeszédre – még a „belső disszidensekkel” is – és, mindenekelőtt, hogyha újra egy csipetnyit fogékonyabbá válik az öniróniára.

Észrevételeire adott válaszaim:

105. oldal: Ön helyesen mondta, hogy Freud soha nem szakított nyíltan Ferenczivel – éppen mert mindig is (pozitív irányban) elfogult volt vele szemben. Ennek ellenére Ferenczit hosszú ideig befeketítette a pszichoanalitikus társadalom, munkáit készakarva mellőzték (Ernest Jones pedig sok mindent meggyőzött arról, hogy utolsó éveiben Ferenczi pszichotikus volt). Freud megfélemedezett Ferenczinek azokról a „devianciáiról”, amelyeket másoknak nem tudott elnézni. Ferenczi éveken át bizalmasan beavatta Freudot annak a zavaros viszonynak a részleteibe, amely közte és páciensei-szeretői, Pálos Gizella és Elma között volt.² Freud nem Ferenczi kizárásával reagált erre a helyzetre, hanem épp ellenkezőleg, Ferenczi iránti rokonszenve bizonyos értelemben évekig cinkosává tette. Ha ugyanazon kritériumok alapján ítélnénk meg Ferenczit, amelyeket Ön Lacanra alkalmazott – azazhogy a technikai és (orvosi) etikai hibák az analitikusnak még az elméleti munkásságát is diszkreditálhatják –, akkor meg kellene tagadni Ferenczitől azt a szerepet, amelyet a pszichoanalízis fejlődésében betöltött. Effajta következtetést még Ön sem fogadna el.

² Freud tudott róla, hogy Ferenczi analizálta (1909 körül) szerelmét, Pálos Gizellát, aki akkor már férjes asszony volt. 1911-ben Ferenczi megírta Freudnak, hogy Gizella lányát, Elmát is analízisbe vette, röviddel azután pedig azt, hogy beleszeretett Elmába, és feleségül akarja venni. Freud maga vette analízisbe Elmát, és 1911 decemberében olyan szabálysértést követett el, amiért ma kizárnák a Nemzetközi Pszichoanalitikus Egyesületből: Ferenczi tudtán kívül elárulta Gizellának, hogy szerelme és lánya között régóta tartó viszony van. 1912 márciusában Freud megszakította Elma analízisét, és a lány rövid időre visszatért Ferenczi díványához. Ferenczi azután rávette öccsét, hogy vegye el Elma hűgát, Magdát. 1919-ben Ferenczi végül összeházasodott Gizellával. Lásd: Ernst Falzeder és André Haynal, „Heilung durch Liebe?”, *Jahrbuch Psychoanal.*, 1984, 24. pp. 109–127.; André Haynal: *Viták a pszichoanalízisben – Ferenczi, Freud, Bálint.* (Thalassa Könyvek), Cserépfalvi, Budapest, 1987.; H. Sebastian Krutzenbichler, Hans Essers, *Muss denn Liebe Sünde sein? Ueber das Begehren des Analytikers* (Freuburg i.Br.: Kore, 1991), pp. 41–50. Erről a szövevényes kapcsolatról lásd.: Erős Ferenc: *Díványkeveredések.* *BUKSZ*, 5. évf. 1. sz. 1993. tavasz. 20–25.

A 105. oldalról, folytatólagosan: – Reichet, Reiket, Masud Khant és Meltzert eltérő indokok miatt kizárták a pszichoanalitikus intézményekből, vagy soha be sem hagyták lépni oda (ez történt Reikkel). Pusztán azért hoztam fel ezeknek az embereknek a példáját, hogy reagáljak arra a fentebbi kijelentésére, miszerint 1912 után nem volt több helyrehozhatatlan törés a pszichoanalitikus intézményben. Nyilvánvalóan Ön annyira erősen azonosul a pszichoanalitikus tesztben betöltött szerepével, hogy szem elől tévesztette annak általános arculatát. Fontos Önnek, hogy elkülönítse a „jót” (Reik) a „rossztól” (Reich és Masud Khan), és még attól is, ami „így-úgy elmegy” (ha jól értettem, Meltzerről a jobbik eshetőséget feltételezi). Nem azért idéztem ezeket az embereket, hogy igazolni próbáljam őket, csupán azért, mert érzékeltetni akartam, hogy jó néhány közismert analitikust kiutasítottak abból az egyesületből, amelyhez tartozott. Ez a magyarázata annak, hogy miért tűnt időnként Önnek úgy, hogy nem válaszol (a párbeszéd nyomtatott formájában) a kérdéseimre; nyilván nem értette meg a kérdéseimet, s hogy nem fogta föl a lényegét, az bizonyítja, hogy még akkor sem sikerült ez, amikor kérdéseim írott formában kerültek Ön elé.

Mintha Ön azt akarná mondani: ezeknek a kizárásoknak az okai nem a komoly elméleti nézeteltérések, hanem a szakmai etika hiányosságai – hasznos mese ez annak a „public image”-nek a kialakításához, amelyet az analitikus társaságok hajlamosak maguknak tulajdonítani. Gyanús, hogy számos „személyes magatartás” és „elméleti nézeteltérés” miatti kizárás háttérében csoportérdekek összecsapása és személyeskedésből fakadó összetűzések állnak. Vajon Freud és Jung konfliktusa pusztán elméleti jellegű volt (Freudot nem nyugtalanították Biswanger „devianciái”, és igyekezett olyan igencsak különböző gondolkodású embereket zászlója alá toborozni, mint Jelgerma, Ophuijsen vagy Groddeck), avagy a vezetés és az egyének közötti konfliktus volt? És a híres „Anna Freud–Melanie Klein-viták”-at mindenekelőtt nem személyes konfliktusnak és két közép-európai hölgy hatalmi vetélkedésének tekinthetnénk? Ha az elegendő indok volt Jungot kizárni az Egyesületből, hogy alábecsülte a szexualitás (jelentőségét), akkor annyi más analitikust miért nem zártak ki ugyanezért – a sort Winnicott nyitja, mint azt Ön jól tudja. Az ortodox elmélet nem nyithat teret a fundamentális „hatalom akarásának”, de ez nem mentség arra, hogy naiv vagy vak legyen az „elméleti” vagy „deontologikus” szinterek mögé rejtett személyes és hatalmi konfliktusokkal szemben.

A 106. oldalon Tauskot, Ferenczit és Rankot a Freud által megtestesített *Maître* (Mester) figurához fűződő dramatikus, mondhatni beteges (morbose) viszonya miatt emlegettem együtt, nem pedig az intézménnyel szemben kibontakozó esetleges konfliktusaik miatt, Ön viszont azonnal erre irányítja a figyelmet.

Paul Roazen könyvére³ gondolva, elég durva leegyszerűsítés az, ahogyan Ön

³ Paul Roazen, *Brother Animal: The Story of Freud and Tausk.* (Penguin Books, 1970)

Freud és Tausk bonyolult viszonyát Tausk Freudhoz kötődő homoszexuális fixációjára redukálja.⁴ Roazen rámutatott Freud féltékenységére (Tausk a szeretője volt Lou Andreas Salomének, akit Freud igen nagyra becsült), és attól való félelmére, hogy a „túl tehetséges” tanítvánnyal szembe kelljen néznie. Íme a végzetes következménye annak, hogy Freud maître-ként viselkedett.

Összhangban van az analitikus társaságban mindmáig uralkodó hivatalos „manicheizmus” szellemével az, hogy Ön számára lényeges dolog szembeállítani a „jó Freudot” a „rossz Lacannel”. A történészek már számos olyan részletet bocsátottak rendelkezésünkre a freudi attitűdről, ami alapján ma joggal zárják őt ki a Nemzetközi Pszichoanalitikus Egyesületből. A Ferenczi ügyekben vállalt cinkosságon kívül említhetném még a Jung–Spielrein-afférral⁵ szemben tanúsított képmutatását is. Freud tudott róla, hogy Jungnak szexuális kapcsolata volt szkizoid páciensével, és amikor kezdett kitudódni a viszonyuk, Jung megrágalmazta a lányt (1909-ben Jung – valószínűleg a botrány miatt ellehetetlenült helyzetbe kerülve – feladta állását a Bleuler klinikán). De Freud Jung védelmére kelt, Sabina „belátására és bölcsességére” számítva, hogy Jung „karrierjének és házasságának” érdekében a lány felhagy a tiltakozással.⁶

1903 és 1906 között netán nem írt Freud maga is kompromittáló leveleket, páciensének, Anna von Vestnek? Mit szólna ma egy Nemzetközi Pszichoanalitikus Egyesületbe tartozó analitikus ahhoz, ahogyan Freud analizáltjaival, Hilda Doolittle-lel,⁷ Joseph Wortisszal⁸ és a Brunswick családdal⁹ viselkedett? Ma már köztudott az, hogy Freud gyakran maga sem fogadta meg az analitikus technikára vonatkozó tanácsait.

És ha Freudról hirtelen a freudiánusokra tereljük a szót – noha azok a legkedvesebbek Önnek –, egész könyvet lehetne azokról a szabálytalanságokról írni, amelyekre fény derült, s amelyek nem kevésbé súlyosak, mint amiket Ön

⁴ Freud nemcsak visszautasította Tausk analizálását (az egyik legtapasztalatlanabb tanítványához Helene Deutsch-hoz küldte Tauskot), hanem később Deutsch-ot is arra utasította, hogy szakítsa meg Tausk analizisét, amit az utóbbi helyesen, a pszichoanalitikus körből történő de facto kizárásaként értelmezett, ezután lett öngyilkos.

⁵ Lásd Aldo Carotenuto, *A Secret Symmetry, Sabina Spielerein between Jung and Freud* ([Titkos szimmetria, Sabina Spielerein Jung és Freud között.] London: Routledge & Kegan Paul, 1984)

⁶ Lásd Johannes Cremerius, Preface to Aldo Carenuto, *Tagebuch einer heimlichen Symmetrie* (Freiburg: Kore, 1986)

⁷ Hilda Doolittle *Signs on the Wall*, 1956

⁸ Joseph Wortis, *Fragments of an Analysis with Freud* (New York: Simon & Schuster, 1954)

⁹ A Freud, Ruth, Marck and David Brunswick közötti kapcsolatra vonatkozóan lásd: Paul Roazen „*Freud's Patients*”. In: Toby Gelfand and John Kerr eds., *Freud and the History of Psychoanalysis*. (Hiltsdale, NJ: The Analytic Press, 1992), and *Encountering Freud* (New Brunswick, NJ: Transaction Books, 1990.)

Lacan számlájára ír.¹⁰ Nem Freud volt az egyedüli, aki saját lányát analizálta, általános gyakorlat volt ez az első generációs analitikusok között, beleértve Abrahamot¹¹ és M. Kleinét is. Az utóbbi, minthogy kevés gyermekpáciens akadt, a fiával, Erichhel végzett analízis eredményeit adta közre, afelől viszont nem világosította fel az olvasókat, ki is volt analízisének alanya.¹² A gyermekek, akit Klein – legalábbis munkásságának első szakaszában – analizált, angol kollégáinak gyermekei voltak, tehát olyan embereké, akikhez Klein szorosan kötődött. Klein még azt is felajánlotta Winnicottnak (akinek 1935-től 1940-ig kiképző analitikusa volt), hogy vállalja annak az analízisnek a szupervízióját, amit Winnicott a fiával, Erichhel végez – olyan ajánlat volt ez, amelyet Winnicott jó érzékkel visszautasított.¹³ A Brit Pszichoanalitikus Egyesület 1930-as és 1950-es évekbeli feszült, hisztérikus légkörét egyfelől talán éppen a tagok közötti kapcsolatnak ez a sajnálatra méltó „promiszkuitása” idézte elő: összegubancolták a barátságnak meg az analitikus és tudományos kapcsolatoknak a szálaikat.

Annak, hogy így kidomborítom ezeket az anekdotákat, nem az a célja, hogy felmentsem a szóban forgó szakmai–etikai vétkek elkövetőit, sem az, hogy általában diszkreditáljam a pszichoanalitikusokat. Az összes ilyen szabályszegésre úgy kellene tekintenünk, mint a klasszikus analitikus viszonyban jelentkező probléma tüneteire – a problémáéra, amit sok érzékeny analitikus észrevett, akik mind gyakrabban beszélnek a „pszichoanalízis válságáról”. Ön úgy véli, a Freud–Klein–Winnicott–Bion–féle pantheon elegendő ahhoz, hogy életben tartsa a pszichoanalízist. De ma már többre van szükség a bioni elméleteknél és a végeláthatatlan kleini analíziseknél, ha az analízis fennmaradását akarjuk biztosítani.

Noha ezek a technikai vagy etikai „hézagok” megtalálhatóak az előbb említett analitikusoknál, korántsem elegendő indok ez ahhoz, hogy kétségbe vonjuk mindazt, amivel az elmélethez vagy klinikai gyakorlathoz szakmailag hoz-

¹⁰ Ami az orvos és betegek közötti szexuális kapcsolat tilalmának normáját illeti, hosszú listát állíthatnánk össze a bejegyzett „bűnösökről”. Hogy csupán a leghíresebbekre szorítkozunk: August Aichorn, René Allendy, Frida Fromm–Reichmann, Ernest Jones, Radó Sándor, Otto Rank és Harald Schultz –Henke. Erről a kérdésről lásd: H. Sebastian Krutzenbichler és Hans Essers, id. mű, 1.

¹¹ Lásd Little Hilda: *Daydreams and a Symptom in a Seven-Year Old Girl*, *IRP*, XVII. 1974, pt. 1 pp. 5–14.

¹² Amit fentebb tárgyalok Melanie Kleinre vonatkozóan arról lásd: Phyllis Grosskurth, *Melanie Klein, Her World and Her Work*. (Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press, 1987,) különösen az 5, 8., 11 és 17 fejezet.

¹³ Paula Heimann és Klein között még megromlottabb és „perverzebb” kapcsolat volt (ami valóban szakításhoz vezetett). Heimann már jó baráti viszonyban volt Kleinnel és lányával, Melittával, amikor 1934-ben megkezdték Kleinnel az analízist.

zárultak. Vajon elhomályosítja-e Freud gondolatait az, hogy a fent idézett esetekben elfogadhatatlan volt a magatartása? Masud Khan antiszemitizmusa – mint, sajnos, annyi más nagyszerű alkotóé, mint Shakespeare-é, Ezra Poundé – levon-e bármit is a perverziókról írt beható tanulmányainak értékéből? Heidegger, Gottlob Frege, Carl Schmitt vagy Ernst Jünger esetében a jobboldali konzervativizmus vagy antiszemitizmus vajon elegendő okot ad-e arra, hogy tagadjuk gondolataik jelentőségét? Az az egybeesés, amelyet Ön a politikai állásfoglalás, az erkölcsi magatartás és az intellektuális teljesítmény között feltételez, arra a gondolkodásmódra vall, amit az amerikaiak csúfondárosan *political correctness*nek neveztek el. Sőt inkább az az alapvető tanulsága az analízisnek, hogy az erkölcsi-politikai Ego sosem lesz képes lecsapolni a Zuider-tavat (az Ősvalamit és az intellektuális kreativitást), még ha ez nem is több annál, mint ami tiltott aktusokon vagy a hagyományos szabályok megsértésén keresztül jut kifejezésre.

Most pedig térjünk rá a fordítással kapcsolatos megjegyzéseire.

A 102. oldalon – Önnek igaza van abban, hogy a pszichoanalitikusok páciensei „nem esnek kívül a tevékenységi területükön [ti. az analitikusokén]” (utóvégre is analízisben vannak). De a szövegkörnyezetből minden intelligens olvasó számára kiderül, hogy azt mondja, az analitikusok nem olyanok, mint a filozófusok, akik csak a kollégáikkal állnak kapcsolatban, hanem mindenekelőtt hétköznapi emberek életével foglalkoznak.

A 103. oldalon valóban homályos a fordítás. A következőképp kellene ezt olvasni: „Lacan flörtölt az elidegenedéseméletekkel (különösen Hegelével), és később pedig Wallon gondolkodásával.”

A „lingu-hysteria” és a „lingui deli” csupán két lehetséges fordítása az Ön által használt lacani neologizmusra, a „*liguisterie*”-ra. Szerintünk itt Lacan csupán egy szójátékot akart csinálni a „*lingu-hystérie*” és asszonáncái, a „*charcu-terie*”, „*pâtiss-erie*” vagy „*bouch-erie*”¹⁴ között (ez amerikai kifejezéssel „deli shop” lenne).

A 105. oldalon azt mondja: „*Piera Aulagnier, Perrier (...)* Valabrèga és mások az egyesületből, akik ugyanannyira érdeklődtek Lacan munkája iránt, mint jómagam és Conrad Stein, mindannyian elhagytuk őt.” („*Piera Aulagnier, Perrier (...)* Valabrèga, plus les gens qui, du côté de ma Société, également ont été intéressés par lui, comme Conrad Stein et moi-même, pour prendre les deux qui se sont manifestés le plus directement, nous tous l'avons quitté”) Igaza van benne, hogy a szerkesztő a szövszerkezet összevonásával eltörli az „*anciens élèves*” [egykori tanítványok] és a „*ceux qui ont été intéressés par lui*” [azok, akik érdeklődtek munkái iránt] közötti különbséget, de az Ön „*nous tous l'avons quitté*” [mind-

¹⁴ A francia szójáték alapja, hogy ezek a kifejezések azonos végződésűek és különféle üzleteket jelentenek, ahol élelmiszert lehet venni, például „pék”-ség, de a hentes már nem illik az asszociációs láncba, így nem is adhatja vissza a szójátékot. (A ford.)

annyian elhagytuk őt] kifejezése sokkal szorosabbnak mutatja Stein és Lacan kapcsolatát, mint amilyen az valójában volt. Egy lapon említi Steint Aulagnier-rel, Perrier-rel, Valabrégal... és önmagával.

A 110. oldalon azt mondja: „*amit valójában nem mérlegeltek, az a pszichoanalízis mélységesen teológiai és keresztény oldala: ez a pszichoanalízis keresztény újraírása.*” (*en fait ce qu'on me semble pas vouloir prendre en considération c'est le côté profondément théologique et chrétien de la théorie psychanalytique; c'est une réécriture chrétienne de la psychanalyse...*) Azért értelmeztem a fenti dolgot nyelvbotlásként, mert képtelen vagyok elhinni, hogy Ön tényleg azt hányja Lacan szemére, hogy nem ismerte fel az analízis teológiai és keresztény aspektusát. Ha a fordítás téves, akkor az, hogy „*nem akar tudomást venni róla*” („*pas vouloir prendre en considération*”) kijelentést Lacannak tulajdonítjuk, míg a kontextus láthatóan inkább az intellektuális világra utal: „*akik nem hajlandóak tudomást venni Lacan elméletének mély teológiai és keresztény aspektusáról*” („*qui ne veulent pas prendre en considération le côté profondément théologique et chrétien de la théorie de Lacan*”). Csak egy ilyesfajta értelmezés kölcsönözhet némi koherenciát a szavainak.

A 113. oldalon a következőket mondja: „*Természetesen minden analitikus élvezné az intellektuális világban elért sikert – bár olyan áron, hogy a csábító szerepébe lépnének. Nagy hatása lehet annak, ha az értelmiség kijelenti, „ott van még a tudattalanja!, de mindig vannak határok, amiken nem léphetnek túl. Az ár, amit Lacan fizetett, az, hogy nem lépte túl ezeket a határokat.*” („...*on la paye du prix du désir de séduire, et de dire aux intellectuels, même si on leur dit »mais enfin, vous avez un inconscient« (...), il y a quand même des frontières à ne pas dépasser; et donc le prix qu'on la paye, le prix de Lacan, ça a été celui d'une extraordinaire séduction intellectuelle.*”) Ebben az esetben a fordítás helyes: az intellektuális világ képviselői nem akarták, hogy bizonyos határokon túllépjen az analízis (minthogy – képzelem – felismerték, hogy szexuális késztetéseik még az entellektüeleknek is vannak), és épp ezért Lacan nem is lépte túl ezeket a határokat, így vált az intellektuális világ szemében csillaggá.

Ugyanezen az oldalon található a „mert kiváló stílusa volt” az ön által használt „*c'est une pensée aussi qui a une qualité d'écriture*” és „*patois parisien*”¹⁵ kifejezésnek a fordítása, aminek az angolban nincs pontos megfelelője. Ezenkívül Ön Lacan gondolkodásáról beszélve így fogalmazott: „*késztelenül jobb mind írásmódjára, mind gondolkodásra nézve a többi analitikus írásnál*” („*indéniablement c'est mieux écrit, c'est mieux pensé que dans la plupart des écrits psychanalytiques*”).

¹⁵ A *patois* kifejezést pejoratív értelemben a lokális köznyelv megnevezésére használják, legtöbbször a párizsiak a vidéki nyelvre, ez azonban érdekesen visszájára fordul, itt ugyanis a párizsi „*patois*” szerepel, tehát tulajdonképpen a sznobizmusról van szó. (*A ford.*)

Sehol másutt nem beszélek arról, hogy további nyelvbontásokat követett el, csak azokban a bizonyos lábjegyzetekben (s ez csupán két hely).

Freud a *Tömegpszichológia és én-analízis*ben két „csoportot” (*Massen*) ismertet, az egyházat és a katonaságot, amely számára paradigmája mindannak, ami az analízis nem lehet. És most már még egyes analitikusok álmait is túlszárnyalóan hasonlítja az analitikus társaságok működése az egyházéra és katonaságéra. Az analitikusoknak manapság több alázatra van szükségük, mint fegyelemre. Ez a katonai és egyházi mentalitás éppen az ellenkezője annak, amire folyóiratunk törekszik: a különböző analitikus irányzatok közötti párbeszédre, arra, hogy ne hajtsunk fejet egyetlen irányzat vagy iskola szektarianizmusának sem, és hogy komoly és tiszteletteljes választ adjunk a pszichoanalízist érő jelentősebb kritikákra. Ebben rejlik a kettőnk közötti vita valódi tárgya – nem pedig a fordításra és szerkesztésre vonatkozó marginális megjegyzésekben.

Takács Mónika fordítása

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

BUDAKISZA

KRITIKAI ÍRÁSOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

KÖREBŐL

VALENTINYI ÁKOS - A MAGYAR KÖZGAZDÁSZOK A NEMZETKÖZI PIACON

JACQUES LE GOFF - VISSZATÉRÉSEK A MAI FRANCIA TÖRTÉNETÍRÁSBAN

CSABAI MÁRTA - AZ ESSZENCIALISTA LÉLEKELEMZÉS TITKAIRÓL

SZIJÁRTÓ M. ISTVÁN - AZ ÚJ TÁRSADALOMTÖRTÉNETÍRÁSRÓL

WOLF LEPENIES - A „NÉMET KULTÚRA” VÉGE

ZENTAI MÁRIA - KOROMPAY H. JÁNOSRÓL

DUPCSIK CSABA - BRUNO LATOURRÓL

MIKLÓSI ZOLTÁN - JOHN KEKESRÓL

PONTOS KÖNYVEK - 2000. I. NEGYEDÉV

SZEMLE

M E G J E L E N I K

2000. NYÁR

N E G Y E D É V E N T E

MŰHELY

**SZEXUÁLIS KÍVÁNC SISÁG,
TRAUMA ÉS A NYELVZAVAR***

Ferenczi Sándor munkásságának jelentősége napjainkban

Kathleen Kelley-Lainé

„Az alkalmazkodás a kielégülést adó tárgyakról való lemondásból és újak megszokásából, tehát egy (eleinte mindig kínos megzavarás kielégüléssé való átváltozásából) áll. A zavaró ingerrrel való azonosítás és annak introjekciója útján történik ez; ily módon a megzavaró momentum az én egy részévé válik (ösztönné) és ilyképp a belvilág (mikrokozmosz) a környezetnek és katasztrófáinak tükörképe lesz.”

Ferenczi Sándor: *Katasztrófák a nemi működés fejlődésében*. Filum, Bp., 1997, 125.

A mai pszichoanalízisben az egyik legfontosabb, egyben legsürgetőbb probléma, hogy képes legyen folyamatosan és vitaképesen gondolkodni a lélek bonyolultságáról és teljességéről, és ellenálljon annak az óriási kísértésnek, hogy a lelki jelenségeket pusztá tünetekké, viselkedésmintákká, cselekvésegységeké és genetikai programokká redukálja. Az emberi természet leegyszerűsítésének, mechanisztikussá tételének kísérlete nem új keletű. Az utóbbi húsz évben jelentősen megnövekedett az olyan tudományok térhódításának hatására, mint a kommunikációtechnológia, a genetika, vagy a biológia. Ez egyben veszélyezteti a tudattalan fogalmát is – amely egy bonyolult és láthatatlan szerkezet –, és megnehezíti a traumatizált páciensek megértését és a velük való

* Előadás a „Ferenczi Sándor napjainkban” című konferencián, The Freud Museum Public Program. London, 1999. szeptember 29.

munkát is. A trauma fogalma ugyanis kezd leszűkülni arra a kézzelfogható, általában erőszakos eseményre, amely tudatosan azonosítható időpontban történt.

Analitikusként terápiás munkánk leginkább arra irányul, hogy figyeljük és felismerjük a lelki konfliktusok végzetes és traumatikus szintjeit, amelyeket eddig elfojtottak és tagadtak, emellett mégis neurotikus tüneteket hoznak létre, és nem engedik, hogy a páciens kielégítő életet éljen. Ekkor különösen fontos Ferenczi Sándor gyakorlati munkásságára és analitikus gondolkodásmódjára figyelünk, hiszen ő fogalmazta meg, hogy ilyen esetben mi is a pszichoanalitikus gyakorlat, mi is a megértés. Nem csak a hasítás mechanizmusát értette meg példátlanul, de a szexualitás ősi, archaikus folyamatait is mélyrehatóan tudta elemezni – ez pedig nagyon lényeges eszköz a neurotikusok traumával terhelt, hasadt, nem látható lelki szintjeivel való munkához.

Céлом, hogy bemutassam Ferencziné a nyelvzavarról írott tanulmányát a klinikai gyakorlat fényében, és a munka bemutatásához egy fiatal páciens esetét is leírom. Az idő nem engedi, hogy részletekbe bocsátkozzunk, milyen társadalmi tényezők okozzák manapság a gyerekek nehézségeit a pszichoszexuális fejlődésükben – megemlíthetjük a média szerepét, hiszen mindenfajta szexuális izgalmat fokoznak, vagy azokat a családi életben történt mélyreható változásokat, amelyek gyakran idő előtt belekényszerítik a gyerekeket a felnőtt szerepekbe.

„Nyelvzavar a felnőttek és a gyermek között” című tanulmányában* Ferenczi leírja, hogyan válaszol a lélek a nyomasztó libidinális izgalomra, és hogyan jelenik meg a hasítás folyamata mint az egyetlen lelki túlélési eszköz. Hangsúlyozza a neurózis traumatikus eredetét, és leszögezi, hogy már nagyon régóta igazságtalanul mellőzik ezt a tényt. Hogy külső vagy belső eredetű-e ez a trauma, szintén régóta a viták középpontjában áll, különösen mióta Freud elhanyagolta „az ő neurózisát”. Érdekes, hogy a század végén újra kialakult egy szenvedélyes vita, arról, hogy vajon „valóságos” vagy „fantáziált” a szexuális trauma. Anélkül, hogy csökkenteném a valós szexuális visszaélésnek áldozatul esett gyerekek szenvedésének jelentőségét, úgy gondolom, könnyen alábecsüljük a másfajta „nyelvzavarok” traumatikus hatásait, és nem vesszük észre, hogy ezek eredménye legalább annyira megrázó, mint egy valós tetté.

A „nyelvzavar” fogalma a felnőttek gyerekekkel való visszaéléséről szól. A felnőtt és a gyerek szeretik egymást – a gyerek gyengédségre vágyik és teljes ártatlansággal ki is fejezi szeretetét –, a felnőtt pedig szexuális fantáziájának kielésére használja ezt a gyengédséget és a gyerek sebezhető helyzetét. Azt gondolom, hogy a gyerekeket nagyon megterheli és sebezhetővé teszi a felnőtt szexualitásról szóló tudattalan kommunikáció – ez akár a felnőttek teljes tudomásul nem vételéhez is vezethet.

* Ferenczi Sándor: *Technikai írások*. Animula, Bp., 1997. 102–112.

Mivel a gyerekek olyannyira sebezhetőek, és nincsenek meg az eszközeik, hogy kezeljék a felnőtt agressziójából eredő zavart, hasítással válaszolnak a traumára. Ez a félelem ahhoz vezet, hogy a gyerek azonosul a felnőtt vágyaival, kívánságaival és büntudatával. Az agresszort belsővé teszi, introjiciálja, így az belső tárggyá válik számára, és ezáltal megszűnik külső valóságként létezni.

Egy eddig ártatlannak tűnő cselekvés most büntudat tárgyává válik, és büntetést von maga után. A gyerek egyszerre érzi magát ártatlannak, bűnösnek és összezavarodottnak – az eddigi értelmezési rendszerek jelentőségüket (jelentésüket) veszítették. Ahelyett, hogy megvédené magát, a gyerek szorongásos azonosulással reagál, képtelen arra, hogy az örömtelenség ellen fellépjen. A gyerek gépiesen engedelmeskedik, nem tud nemet mondani, és nem tudja, miért. Ezeknél a gyerekeknél általában nem fejlődik ki a szexualitás, vagy torzzá, perverzzé válik.

Ahhoz, hogy a gyerek normálisan fejlődjön, szüksége van a szülei gyengéd szeretetére, különösen az anyjára. Ferenczi ezt a szakaszt a passzív tárgyszeretet vagy passzív gyengédség szakaszának nevezi, amikor az Ödipusz-korszakban már láthatók az aktív tárgyszeretet kezdeti jelei (a gyerek a fantáziájában szeretné eltávolítani az azonos nemű szülőjét – de csak a fantáziájában –, és képes eljátszani a gondolattal). Ebben a különös időszakban mindenekfelett szeretetre és gyengédségre van szüksége a gyerekeknek, azért, hogy képes legyen oda-vissza mozogni a passzív, szeretett gyermek állapota és az aktívan szerető gyerek állapota között.

A nyelvzavar állapota akkor lép fel, amikor a felnőtt érzéketlen a gyerek gyengéd szeretet iránti szükségletére, és szexuális tárgyként használja a gyereket – a gyerek elfogadja a felnőtt közeledését (nem tehet mást) mint gyengédséget, és „azon veszi észre magát”, hogy elárasztotta a felnőtt szexualitása. Ferenczi szerint a gyengédségre vágó gyerekekre a felnőtt szexualitás olyan patológiás hatással van, mint, mondjuk, a szeretetmegvonás vagy depriváció. A szenvedélyes, felnőtt szerelemre kényszerített éretlen gyerekek elkerülhetetlenül traumatikus élményben lesz része, és büntudata és szégyenérzése lesz.

A zsarnoki szeretet, csakúgy, mint a büntetés, megrögzötté válik, és megváltoztatja a gyerek belső egyensúlyát. Az eredmény a hasadás lesz, amikor a lélek egyik része regresszióba süllyed, a trauma előtti állapotba – ami természetesen veszélyezteti a gyerek érési képességét. Olyan ez, mintha a gyerek egyik része elmenekülne egy biztonságos helyre, mint a Peter Pan mesében Neke- resdországba, ahová Peter Pan menekül, hogy soha ne kelljen felnőnie.*

Másrészt ez a traumatikus helyzet az ellenkező hatást is kiváltja a gyerekekből – a hirtelen érés folyamatát. Mintha egyik lábbal a Neke- resdországban lennének, az örökké tartó gyerekkorban, másik lábbal pedig egy öregember sírjá-

* Lásd jelen cikk szerzőjének könyvét: *Peter Pan, avagy a szomorú gyermek*. Filum, Bp., 1997.

ban. Egy hirtelen megrázó élmény mintha kioldaná az addig latens érési folyamatokat – a szexuális trauma hatására a gyerek koraérett felnőtté válik, az anya és az apa bonyolult érzelmi terheinek súlyával –, de nemcsak érzelmi, hanem intellektuális érésről is szó van.

Ferenczi ezt a traumára adott neurotikus reakciót a „bölcsecsemő” jelenségnek nevezte el. Az újszülött, aki a kiságyában elkezd beszélni a családjával, hogy megossza velük bölcs gondolatait: „A gátlás nélküli, tehát csaknem bolond felnőttől való félelem a gyermeket mintegy pszichiáterré teszi, és hogy az-za lehessen és megvédhesse magát az önfegyelem nélküli személyek részéről fenyegető veszélyektől, először teljesen azonosulnia kell velük. Biztosan hihetetlenül hangzik, hogy valójában milyen sokat tanulhatunk tudós gyerekeinktől, a neurotikusoktól” (111. o.).

Minden egyes sokk hasításhoz vezet, míg végül a személyiség már millió apró darabból áll – néha lehetetlen újra összerakni (lásd Tojás Tóbiás). Emellett Ferenczi elmondja, hogy van egy harmadik módja, hogyan lehet egy gyermeket rabszolgává tenni, mégpedig a „szenvedés rémuralmán” keresztül. Vagyis hogy a gyerek gyenge vállaira terhelik a család összes problémáját és fájdalmát. A gyerek ezt azzal a hiú reménnyel fogadja, hogy meg tudja majd oldani mindenki problémáját, és hogy visszaállíthatja a családi békét. Például az az anya, aki állandóan panaszodik a gyerekének, bizonyos, hogy lelkiismeretes „ápolónővé” változtatja őt.

Ez vezetett írásom klinikai részéhez: „Szexuális kíváncsiság, trauma és a nyelvzavar”. A következő rész gyakorlati tapasztalataimból táplálkozik, huszoneves lányokat vizsgáltam, akikben az a közös, hogy mindegyiküket nagyon korán bevonták a szüleik a saját vitáikba, és azzal töltötték gyermekeiket, hogy megpróbálták „kezelní” a szülők közötti harcokat. Ennek eredményeképpen kóros tünetek léptek fel náluk (pl. képtelenek voltak egy kielégítő szexuális kapcsolatot kialakítani), továbbá még mindig ragaszkodtak a szüleikhez. Ez meggyőződött arról, hogy ezek a kora gyerekkori tapasztalatok már traumatikusnak tekinthetők.

Más munkatársaim hasonló gondolatokat osztottak meg velem fiatal női pácienseikről, akiknek látszólag mindenük megvan, hogy kielégítő életet éljenek – vonzóak, intelligensek, műveltek, sikeresek –, és mégis képtelenek arra, hogy végre belekezdjenek „saját életükbe”, például saját szexuális életük rendezésébe, elköteleződjenek egy férfi mellett a majdani gyerekszülés lehetőségével együtt stb.

Céлом, hogy megvizsgáljam azt a feltételezést, hogy a nyelvzavar, traumatikus jelentőségével és neurotikus következményeivel együtt, nagyon sokféle és bonyolult helyzetben merülhet fel, és nem csak akkor, ha fizikai szexuális visszaélés történt a gyerekekkel. Mivel az emberi lélek olyan törékeny (például képesek vagyunk az izgalommal is túlterhelődni), a kisgyerek szenvedhet a felnőtt szexualitással való megterhelés következményeitől. A szülőknek kell

létrehozni egy „átmeneti teret” a gyerek számára, ahol kedvére játszhat növekvő szexuális kíváncsiságával, anélkül, hogy közvetlenül be kellene kapcsolódnia a felnőtt szexualitásba. Egy klinikai esetet mutatok be e gondolat ábrázolására.

Biztosan állíthatjuk, hogy a legtöbb gyerek már nagyon korán kifejleszt egyfajta szexuális kíváncsiságot, kezdve a fizikai érzésektől, saját testük feltérképezésén át, feltéve a „nagy kérdést” – amire Freud a kis Hans esetéről szóló írásában számol be:

„[A kis Hans] számára a nagy rejtély abban állt, hogy honnan jöttek a gyerekek; talán ez az első probléma, amelynek megoldása igénybe veszi a gyerek szellemi erejét, a thébai szfinx rejtélye valószínűleg ennek egy torzítását adja”.*

Szeretem ezt az idézetet, mert megerősít abban, hogy Freud nagy jelentőséget tulajdonított a gyerekek szexuális kíváncsiságának, mi pedig, úgy érzem, hajlamosak vagyunk túl könnyedén venni ezt a problémát. Ezt az „első szellemi erőfeszítésre készítő” problémát nagy gondossággal kell hogy kezeljék a szülők, ha azt akarják, hogy a gyerek képes legyen elégséges átmeneti tér kialakítására, amely a későbbi szexuális életére való felkészüléshez szükséges. Ahogyan André Green megjegyezte (Winnicott-ról szóló írásában), az átmeneti tér nemcsak „közvetítő”, hanem egy olyan tér, ahol a jövőbeni alany „átutazóban” van, méghozzá úgy, hogy a gyerek birtokában van egy általa létrehozott tárgynak (szeretettárgynak) a külső, valódi személy közelsége mellett, még mielőtt elérte volna azt (*International Journal of Psycho-Analysis*, 78, 6, 1997.). Tehát a szülőket úgy tekinthetjük, mint az ilyen átmeneti tér megteremtőit, amely lehetővé teszi a gyerek számára, hogy felfedezze a szexualitást (honnan is jönnek a kisbabák), méghozzá nem traumatikus módon, ez pedig elősegíti a felkészülést a saját felnőtt kori szexuális tapasztalataira.

Ma már történelmi jelenségnek számít a nukleáris családok leszűkülése a két szülőre és egy vagy két gyerekre, ugyanígy a válások növekvő száma szintén jelentősen befolyásolja a gyerekek személyiségfejlődését. Több gyereknek vannak elvált szülei, mint ahánynak még együtt élnek (gondoljunk csak a *Hurra, a szüleim válnak!* c. filmre) – számos családban egyre csak növekednek a házastársi konfliktusok, és ez jelentősen befolyásolja azt, hogy a szülők képesek-e megfelelő átmeneti teret nyújtani felnövekvő gyermeküknek. A gyerekek nagyon korán közvetlenül szembesülnek a felnőtt szexualitással, és ez olyan kóros tünetekkel terheli meg őket, mint amilyenekről Ferenczi írt a „Nyelvezavar a felnőttek és a gyermek között” című tanulmányában.

Az a feltevésem, hogy ha egy kíváncsi kisgyerek tanúja a szülei veszekedésének, az legalább olyan káros hatással van rá, mint ha egy gyereket folyama-

* Sigmund Freud: Egy öt éves kisfiú fóbiájának analízise [A kis Hans]. In: S. F.: *A Patkányember. Klinikai esettanulmányok I.* Cserépfalvi, Bp., 1993. 111–212. Idézet a 202. oldalon.

tosan bevonnak az „ősjelenetbe”, vagyis állandóan részt kell vennie a felnőtt szexualitásban.

Az ilyen események legalább annyira durva nyomokat hagynak a gyerek tudattalan élményeiben, mintha szexuálisan visszaélt volna vele egy felnőtt. A nyelvzavar egyre csak újratermelődik; a szülők nem veszik figyelembe a gyerek szexuális belekeveredését – a gyerek viszont túlterhelődik az egyszerű, gyerekes kérdésre (Honnan jönnek a kisbabák?) kapott zavaros, rendezetlen és durva választól. A szexuális harc passzív részesének lenni nagyon veszélyes, hiszen a gyerek nagyon gyorsan aktív részesévé válik a rémítő hármasnak. Ahogy azt Ferenczi érzékletesen leírta, a gyerek hasít, egyik része koraéretté válik és megpróbálja „elromlott” szüleit a lehető legjobban „megjavítani” – míg a másik része elmenekül Nekeresdországba, ahol a szexualitás nem létezik. A kisbabák iránti kíváncsiság immár a „Nem akarom tudni!” felkiáltással alakul át.

Nagyon nehéz felnőni ezzel a hasítással – az analitikusnak képesnek kell lennie rá, hogy a trauma súlyosságát kellő komolysággal kezelje, és ne ismétlje meg a szülők zavarodottságát ezen a téren. Milyen sokszor halljuk, hogy a gyerekek milyen jól alkalmazkodtak a szüleik válásához! Társadalmunk kezd szinte büszke lenni rá, milyen jól kezelik gyerekeink ezt a hasított-többszörös életmódot... ami fogyasztói kultúránk jól beépült része.

A fiatal lány, akit most bemutatok, középosztálybeli családból származik, az apa sikeres üzletember, az anya egy tekintélyes nagyvállalatnál dolgozik szakképzett alkalmazottként. Életmódjuk látszólag normális, nem értik, legkisebb lányuk miatt olyan bizonytalan és szomorú. Egy személyes barátjuk (aki történetesen analitikus) adta meg nekik a telefonszámom.

Haiku

Haiku egy vegyes házasságból származik, a legfiatalabb lány a családban. Az anya ázsiai (értelmiségi családból származik, az apja filozófiaprofesszor volt), Amerikába ment tanulni, aztán szerelmes lett egy amerikai férfiba, de nem működött a kapcsolat. Mivel nem akart visszatérni a szülőföldre, úgy döntött, feleségül megy egy francia üzletemberhez, Haiku apjához. Két lányuk született, Haiku nővére hat évvel idősebb nála. A gyerekeket francia nyelven nevelték, anyjuk anyanyelvét (!) nem beszélik.

Haiku 18 éves volt, mikor 1996-ban először jött hozzám. Azért keresett segítséget, mert nagyon lehangoltnak, depressziósnak érezte magát, mióta egy fiatal férfi megtámadta az utcán. A férfi útbaigazítást kért, ő követte a fiatalembert, az pedig bevonszolta egy sötét sarokba („az ártatlanok helye”). Késsel megfenyegette, és megparancsolta, hogy kézzel elégítse ki. Volt annyi lélekjelenléte, hogy rávette a férfit, esküdjön meg Isten nevére, hogy ha teljesíti, amit kér, akkor elengedi. Antropológiai tanulmányaiból tudta, hogy egy ilyen, Isten

nevére tett esküt megszegni halálos bűn. Megtette, amit kért, aztán a férfi elengedte. Ahogy elmesélte a történetet, hozzátette, hogy volt már hasonló helyzetekben, és azt gondolta, talán nem véletlen, hogy ilyen sokszor történik ez vele – talán valahogy tudattalanul úgy viselkedik, hogy előhívja ezeket a helyzeteket. Nagyon szokatlannak találtam egy ilyen kérdést egy ebben helyzetben lévő fiatal lánytól.

Hetente kétszeri találkozásra, pszichoterápiára szerződünk. Haiku hihetetlenül befogadó volt, és korához képest láthatóan sokkal érettebb. Munkánk kezdetén legfőbb problémája az volt, hogy mennyire utálja az apját. Meg volt győződve róla, hogy apja megnyomorítja anyja életét az állandó kritizálással, durvaságával és anyja szükségleteinek durva semmibevételével.

Már nagyon fiatal korában szenvedélyévé vált a szülei kapcsolatával való állandó foglalkozás. Mióta csak emlékszik, mindig ajtóik mögött hallgatózott, szekrényekbe leseledett, az apja pénztárcájában, zsebeiben kotorászott, és persze leveleket, jegyzeteket és képeket talált. Megpróbálta kitalálni anyja érzéseit: „Mindig tudom, mikor sír, mert a keleti vágású szemei megdagadnak, és ezt nem tudja elrejtetni.” Az anyjához és a szülők konfliktusához fűződő rögeszmés gyötördése olyan erőteljes volt, hogy mikor első osztályos középiskolás volt, még akkor is hazatelefonált a kollégiumból a szobalánynak, hogy vajon az anyja sírt-e.

Egy év terápia után elkezdett emlékezni erős kíváncsiságára, amivel szülei szexuális életét firtatta. Mialatt szokásos ellenőrzését végezte a szülők hálószobájában (hat- vagy hétéves lehetett ekkor), pornóújságokat, videókat és anyjáról készült meztelen képeket talált. Egy lány barátjával néhány filmet megnéztek – de a nővére rajtakapta őket, és zsarolással fenyegette meg Haikut. A kislány ezután rettegésben élt, hogy felfedezik tettét. Továbbá, az interneten pornográf játékokat űzött a legjobb barátjával, miközben annyira félt, hogy az iskolában felfedezik, hogy egy hónapig beteget tettetett. Inkább vállalta a vérvizsgálatokat, gyógyszereket és unalmas röntgenvizsgálatokat, csak nehogy véletlenül felfedezzék szexuális kíváncsiságát.

Haiku esetében láthatjuk, hogyan történik az, amikor a gyermeki kíváncsiság nem találkozik a védett „átmeneti térrel”, ahol a gyerek élvezhetné a szexuális fantáziával és valósággal történő szabad játék örömét. A gyerek és a felnőtt közötti tér erőszakos veszekedésekkel van tele, és anyja „titokzatos”, idegen anyanyelve egyre csak megerősítette őt abban, hogy folyamatosan találgassa és kikövetkeztesse, mit is érezhet az anyja. Egyik fő panaszja az volt a terápia kezdetén, hogy folyton büntudatot érez (különösen férfi) barátjaival szemben, ha nem tudja kielégíteni mindenki igényeit (pedig szerinte kellene). Egyértelműen büntudatot érzett, ha nem élvezte a szexet a férfakkal. Azt mondta, mindig szemlélőnek érezte magát, miközben szeretkeztek, és sokszor undorodott attól, ami történt. Úgy érezte, ő egyáltalán nem kíváncsi, mivel bűdösnek érezte magát. Mindezek az érzések távol tartották attól az felismeréstől, hogy saját szexuális

élményeinek tulajdonképpen ő az alanya. Minden miatt büntudata volt, és azt gondolta, mások haragszanak rá. Megtörtént az is, hogy nem merete elmondani a barátainak, hogy nyaralni ment, mert szégyellte szülei gazdagságát.

Legfőbb problémája az volt, hogy nem volt képes rendesen írni és olvasni. Órákig ült az egyetemi jegyzetei felett, és nem tudott rájönni, mit is jelentenek a szavak, többször is újra kellett olvasnia ugyanazt a bekezdést, ami nagyon felidegesítette. Úgy érezte, képtelen megírni a dolgozatokat. Az iskolában kitűnő tanuló volt, de itt az egyetemen teljesen szétesettnek érezte magát. Az üléseken rendszerint megkérdezte, értem-e, amit mond, néha nem volt képes mondatokat összefüggő szöveggé szerkeszteni, és a hangja elhalkult. Valójában kinek a nyelvét használta? Mivel annyira el volt foglalva saját szülei életével és szexualitásával, hogy sem ideje, sem tere nem maradt játszani, talán elvesztette volna a saját hangját (nyelvét)?

Itt szeretnék utalni a Winnicott-féle átmeneti tér és átmeneti jelenség fogalmára: ahhoz, hogy a gyerek fel tudja ismerni a kapcsolatot a tárgyilagosan (objektíven) észlelt és a belsőleg (szubjektíven) elképzelt között (a különbséget az én és a másik között), az kell, hogy „legyen egy közvetítő terep, amely lehetővé teszi a gyerekeknek, hogy a valóságot a két világ (az elsődleges kreativitás és az objektív észlelés) közötti térben vizsgálja meg”.

Az átmeneti jelenség az illúzió korai időszakban történő használatára utal, ami nélkül az emberi lény számára nincs jelentése egy olyan tárggyal való kapcsolatnak, amelyet mások a személyhez képest külsőnek érzelenek. A növekedés szükségyszerű illúzióját az anya szolgáltatja, ahogyan alkalmazkodik a csecsemője szükségleteihez: „ez azt az illúziót adja a babának, hogy a külső valóság összhangban van a saját alkotóképességével”. Az illúzió ezen szakaszát szükségyszerűen követi a fokozatos kiábrándulás folyamata, amikor az anya lépésről lépésre nem alkalmazkodik teljesen a kisgyerek minden szükségletéhez, ami lehetővé teszi a kisgyerek számára, hogy elkezdje gondolkodási folyamatokkal helyettesíteni az anyai gondoskodást. Tehát a tapasztalatot át kell gondolni, ki kell élni fantáziában, és képekben kell élvezni, mielőtt valósággá változik. Ez egyfajta pozitív alkalmazkodás ahhoz, ami kellemetlen és frusztráló lehetne – egy tér, ahol kifejlődhet a saját tapasztalat, és a külső és a belső valóság megszervezéséhez szükséges folyamatok.

A trauma ezzel ellentétben egy hirtelen kiábrándulás, anélkül, hogy lenne bármiféle átmeneti tér, ami figyelembe venné a gyerek szükségleteit – többek között a fokozatos kiábrándulásra. Ferenczi szerint a trauma lelki zavarodottságot okoz – nagy nyugtalanságot, amit nem lehet egyszerűen túllépni. Az átmeneti jelenség olyan teret biztosít, ahol kidolgozhatjuk a nyugtalanságunkkal való megküzdés módját – gondolkodással, fantáziával – imaginációval és a feldolgozás képességével. Ezzel ellentétben a trauma következményei a szorongás, képtelenség a helyzethez való alkalmazkodásra, sőt egyáltalán, a végiggondolására.

Ferenczi szerint az egyetlen alkalmazkodási lehetőség az én lerombolása, egy „biztonsági szelep” létrehozása. Ez megkönnyebbülést hozhat a szorongásra – egy olyan módszer, amivel inkább csendben szenvedünk. Először a gondolatokat, a tudatosságot, a mentális összefüggőséget kell elpusztítani. A szétszakított elme látszólag kiküszöbölte a lelki fájdalmat.

Vajon Haiku zavarodott tudatállapota azért következett be, mert túl sokat akart tudni – és tudása aztán elárasztotta – szülei szexualitásáról? Winnicott szerint, ha a szükséges anyai szeretet hiányzik, és átmeneti tér nem létezik, akkor a gyerek a gondolkodásával fogja pótolni az anyai gondoskodást, feltéve, ha megfelelő szellemi képességekkel rendelkezik. A gyerek azzal kényezteti magát, hogy megért dolgokat, sőt túl sok mindent megért. Megtanul élni a legfontosabb anyai gondoskodások nélkül is – amik a megbízhatóság, és az alkalmazkodás az alapvető szükségletekhez. Winnicott ezt az értelmes agy „kizsákmányolásának” tartja. A „túl sok minden megértésének” ténye (Ferenczi „bölcs csecsemője”?) eszköz az elhagyatottság leplezésére. Emellett azonban óriási a veszélye annak, hogy az intelligencia és a megértés összeomlik a szellemi káosz és a szétesett személyiség állapotába.

A gyakorlatban a részleges összeomlás jelenségével a kényszeres szerveződéskor találkozhatunk, amikor állandóan a szétesés veszélye fenyegeti a személyiséget. Bár a gondolkodás a személyiség alkotó- és képzelőerejének része, könnyen válhat a személyiség egyensúlyának fenntartásához szükséges védekező eszközzé, célja pedig az ősi szorongásokkal, káosztól és széteséstől, elhagyatástól (vagy ezek emlékeitől) való félelemmel szembeni védekezés.

Előfordult, hogy Haiku teljesen összetörve érkezett az ülésre, sírt, és azt sem tudta, miért. Úgy érezte, nem találja a szavakat, nem tud beszélni. Beszélt arról, hogy elképzelte, hogy eltűnik, hogy egyszerre akar mindenhol és seholl sem lenni. Voltak erőteljes vágyfantáziái a világ megmentéséről is, úgy érezte, minden rajta múlik, és ez a felelősség felizgatta és meg is ijesztette egyszerre. Mindemellett képtelen volt kapcsolatot teremteni emberekkel, mert attól félt, a gonoszt szimatolják benne.

Bár nem szándékozom részletekbe menően leírni Haiku terápiáját, mégis szeretném röviden ismertetni a két év együttműködés alatt felmerült tudattalan anyagot. Az első dolog, ami megjelent, az apja iránti haragja volt, úgy mutatta be őt, mint egy figyelmetlen, goromba, durva férfit, aki nem tudja megszerettetni magát az anyjával. Saját magát anyja védelmezőjeként látta, miközben apjának hazudott az iránta érzett érzéseiről – nem volt képes bevallani haragját. Ezek az érzések később lecsöndesedtek, és egyfajta sajnálatá változtak át (az apa iránt). Elfogadta, hogy együtt dolgozzanak az első középiskolai év utáni nyári szünetben, és voltak pillanatok, amikor úgy érezte, most már képes vele hitelesen beszélgetni.

Amikor Haiku először kezdett beszélni az anyjáról (aki eddig érinthetetlen volt), szimbiotikus szavakat használt kapcsolatuk leírására, például, hogy tud

olvasni a gondolataiban, hogy az anyjának szüksége van rá, hogy megvédje őt, hiszen olyan sebezhető. Fokozatosan egyre kritikusabbá vált az anyjával szemben – emlékezett, valójában milyen keveset törődött vele az anyja, mikor még kicsi gyerek volt. Mindig dajkák voltak körülötte, sőt volt olyan is, aki rosszul bánt vele. Volt egy indiai lány, aki mindig megosztotta a kislánnyal a szexuális élményeit, pl. hogy hátulról hatoltak belé, vagy szájjal elégitették ki. Ez a dajka szintén hozzájárult Haiku szégyenéhez a testével kapcsolatban: egy szőrös mellű nőről mesélt neki, ez pedig olyan mértékig megrémítette a kislányt, hogy mikor elkezdett nőni a melle, minden látható szőrt kitépdesett (amitől persze még jobban nőni kezdett a szőrzet). Azt is mondta neki, hogy rossz szagú, miután egy apjától kölcsönvett pólót viselt. A dajka szerint a testszagot bizonyos körülmények között „elkapjuk” valakitől.

Bár Haiku ritkán említette nővérét (számomra egykének tűnt), ragaszkodott a tényhez, hogy anyját csak ő foglalkoztatta, hogy kiképezze őt hegedűművésszé, míg Haikuval nem törődött, neki dajkák és szomszédok között kellett töltenie az idejét. Ezt a témát sosem dolgozta fel igazán, és néha megkérdezi magát, vajon miért olyan nehéz a nővéréről beszélnie? Az anyáról szóló időszak tele volt álmokkal is, pl. az emberek babákká változtak, ahogy közeledett hozzájuk, vagy az anyjával szeretkezett az ágyban (ez visszatérő álom volt).

Azután újszerű helyzetekben kezdte felfedezni az anyját, ezen sokszor meg is lepődött: például elkísérte őt ázsiai szülőföldjére, és bár nem értette a nyelvet, látta, hogy anyjának milyen jó humora van, mennyire meg tudja nevetetni az embereket, és milyen könnyedén teszi ezt. Egy másik út alkalmával lehetősége volt az anyját mint szakképzett, hozzáértő személyt látni, akit munkatársai megbecsülnek. Talán mégsem olyan gyámoltalan, mint ahogy gondolta, és talán nincs is szüksége Haiku védelmére! Haiku tudta, hogy az anyja izgul miatta, nem értette, miért van szüksége pszichoterápiára. Az apja attól félt, hogy lánya öngyilkosságot követ el.

Azt mondta, lehangeltnak érzi magát, és egyre inkább rettegett az emberekkel való találkozástól. Nagy kerülőutat tett meg, csak hogy ne találkozzon az a gyerekkori barátnőjével, akivel a szülei hálószobájában kutakodtak. Ha valaki meglátogatta őt otthon, egy percre sem hagyta el a szobáját, mert meg volt győződve róla, hogy megtalálják a naplóját, titkos leveleit stb. A másik kényszerszergondolata a csábítással kapcsolatban lépett fel – ha egy férfi vagy nő vonzódott hozzá, máris piszkosnak és romlottnak érezte magát, mintha valami ledér nő lenne (Jezabel...).

Ez alatt az időszak alatt történt, hogy Haiku elhatározta, beszélnie kell szexuális kíváncsiságáról és erőteljes szexuális aktivitásáról, amely egész gyermekkorát végigkísérte – kezdte végre összekapcsolni ezt a büntudatával és gyötrő érzéseivel. Azt is felismerte, hogy a szülei szexuális életével való túlzott foglal-

kozás akadályozta az ő saját fejlődését. A szexre egy túlterhelt gyerek szemével nézett, nem egy fiatal, vágyakozó lányként. Nem tudta felfogni, hogy a szülei hálószobájában talált pornóanyagok hogyan férhetnek össze az anyja prúd felfogásával, például azzal, hogy sokszor rákiabált a férjére, hogy öltözzön fel, ha hallotta, hogy a lányok közelednek a lépcsőn. Szülei szexuális életét kezdte tárgyilagosan szemlélni, és elkezdett a saját „nyelvén” beszélni róla.

A tanulás is könnyebben ment most már neki, tudta összpontosítani a figyelmét az olvasmányaira. 1997 júliusában bejelentette, hogy Amerikába megy tanulni, és abbahagyta a terápiás üléseket. Mint a legtöbb dologról beszélve, amivel foglalkoztunk az ülések alatt, most is olyan bizonytalan és halk volt, hogy mindig az a furcsa érzésem volt, mintha tudná is meg nem is, hogy mit akar. Ugyanígy csöngetett – nagyon halkán, mindig fülelnem kellett, vajon tényleg szól-e a csengő. Aztán olyan halkán tipegett be a dolgozószobámba, hogy az az érzésem volt, felhőkön jár. Gyakran képzeltem azt, hogy úgy tud tárgyak között átsiklani, hogy egy madártollat vagy egy porszemet sem mozdítana el a helyéről.

Októberben felhívott, hogy újra el szeretné kezdeni a terápiát. New Yorkban tanult, és nehezen feldolgozható és érdekes tapasztalatokat szerzett. Legfőképp arról beszélt, milyen elveszettnek érezte magát, hogy nem tudott igazán hasznot húzni New Yorkból, az a benyomása volt, hogy nem látott semmit, mert teljesen üres volt belül. Angol nyelvet tanult, de egy nap francia barátai-val találkozott, és mikor franciául szólították meg, nagyon megrendült, és ideges lett. Nem értette, miért. Mikor visszatért, a szülei házába költözött vissza.

Október óta, úgy érzi, jelentős változásokon ment keresztül: először is már nem érzi felelősnek magát a szülei kapcsolatáért, sem a veszekedéseikért. Egy este mindenki mogorván ült az asztalnál vacsora közben, ő úgy döntött, inkább hamarabb befejezi a vacsorát, és felmegy tanulni a szobájába. Ez volt az első alkalom, amikor képes volt függetlennek érezni magát: „Az anyám problémái nem az enyéim, végül is ő akart férjhez menni az apámhoz, nem én!”

A velem való kapcsolata is láthatóan változik: ha nem jön el egy alkalommal, nem érez büntudatot, hanem tisztán elmagyarázza, hogy nem tud jönni, vagy nem akar, mert más dolga van. Ez fel is tűnik neki, elmondja, hogy mostanában nehezebbé esik jönni a terápiába. „Van valami, amin nem akarok gondolkodni?”

Egy utóbbi ülésen azzal kezdte, hogy milyen aktívá vált, hogy már nem kerül el az embereket, és már a csábítás kérdése sem okoz gondot számára. „Ha valaki vonzódik hozzám, már nem érzem bűnösnek magam – ez az ő választásuk, és én szabadon választhatok.”

Ugyanezen az ülésen el tudta mondani, hogy négy hónapon belül befejezi a jogosítvány megszerzését, és 1999 szeptemberétől Angliában szeretne tanulni – ez egyfajta végső határidő számára. Megjegyzem magamnak, hogy ez az első

alkalom, hogy tiszta, érthető információt kapok arról, mivel is foglalkozik. Aztán azzal folytatja, hogy részletesen elmeséli, hogyan dolgozik analfabéta felnőttekkel (erre ezelőtt soha nem volt képes). Beszél arról, hogy az intézet egyik szervezetében milyen aktív szerepet vállalt, hogy jobbá tegyék a munkát: „Én mondtam nekik, hogy figyelembe kéne venniük az intézet múltját, különben nem tudnak új, működő dolgokat létrehozni.” Először nem akart igazán erről beszélni, hiszen ez nem része az analízisnek. Mikor azt mondtam, azért ebben van valami, elkezdett figyelni magára, halkán felnevetett, és azt mondta: „ez pontosan az, amit én itt csinállok – emlékezem, és közben valami újat építetek... és ez az írás és olvasás tanulásáról szól...”

Más témák is felmerültek ezen a gazdag ülésen: például azzal indokolja, hogy nem akar járni az ülésekre, hogy most végre learatja a velem való munka hasznait, és képes aktív életet élni. „Mindig csinállok valamit!” Az ülésekre járás gondolkodást jelent, az pedig a múltban nagyon fájdalmas volt, kényszeres gondolkodást jelentett, ezt Haiku el akarja kerülni. Az asszociatív gondolkodás azonban más, talán éppen ez az, amit most csinálunk...

Összefoglaló megjegyzések

„Ha egy éretlen gyerekre felnőtt szerelmet kényszerítenek, az elkerülhetetlenül traumatikus hatásokat fog okozni, büntudatot és szégyenérzést kelt.” – Haiku esete szépen bemutatja, hogy az ilyen „felnőtt szerelem – felnőtt szexualitás” hogyan rontja meg a kisgyereket, azáltal, hogy szellemi erejét arra összpontosítja, vajon honnan jönnek a kisbabák – ami minden gyerek alapvető kíváncsiságát jelképezi. Haiku szülei valószínűleg nem voltak tisztában azzal, kislányuk milyen szenvedélyesen kutakodik, amit eredetileg az ő veszekedéseik indítottak el a gyerekekben. Képtelenek voltak megteremteni számára a biztonságos „átmeneti teret”, ahol ez a kíváncsiság könnyen kielégíthető lett volna, és a megfelelő gondolkodási folyamatok fejlődése indulhatott volna el.

Az utolsó ülésen Haiku a következőket mesélte el: az előző alkalom után (fentebb részleteztük) olyan jól érezte magát, hogy elment egy kávézóba, és egy apja korabeli férfival beszélgetésbe elegyedett, aki történetesen egy filozófiaprofesszor (vö. anyai nagypapa!) volt. Elkezdtek beszélgetni, a férfi pedig odaadta neki egy épp akkor befejezett írását. Bár nagyon egyszerű szöveg volt, próbálkozásai ellenére mégsem tudta elolvasni, mintha olyan zavarodott állapotban lett volna, amikor nem tud észlelni és érezni semmit. Ahogyan erről beszélt, sírni kezdett. „Miért van az, hogy néha egy üvegfal van köztem és mások között, vagy egy szöveg, egy könyv és énköztem, és képtelen vagyok érezni, gondolkodni, mintha börtönben lennék?” Miért volt olyan erős hatással ez a férfi rá? Mitől lett hirtelen olyan passzív és kicsi, mikor a férfi elárulta, hogy ő

filozófiaprofesszor? Végül is az ő projekciói hozzá tartoznak, nem Haikuhoz. Hiszen a lány is egy személy...

Az ezelőtti alkalommal újra részletesen elmesélte, hogyan történt, amikor az erőszakos arab fiatalemberrel találkozott. Utána jobban érezte magát. Azonban a filozófiaprofesszorral való találkozást is erőszakosnak élte meg, hiszen tétlenné vált, nem tudott beszélni, gondolkodni, érteni (zavarodottság). Együtt rájöttünk, hogy a felnőttek nyelve (könyvek, gondolatok, a filozófus szövege) egyenértékű lehet a felnőtt szexualitással (titokzatos pornóújságok, képek, könyvek), amit gyerekkorában annyira meg akart érteni, de nem sikerült. Újra szembe kellett néznie a felnőttek nyelvével, amit ő a szexualitással kapcsolt össze.

Az analízis is átmeneti térként szolgál – ahol a tudattalan tartalmak megjelenhetnek (sokszor első alkalommal), a tér új formában tartalmazza ezeket a „tudattalan tárgyakat”. Ez a tér ellenpontként szolgál a hasított lelki térhez képest, amit a páciens már belsővé tett és elzárt a lelke többi részétől. Amikor az analitikus segítségével ez a terület megnyílik, a megkülönböztetés munkája elkezdődhet. A páciens elkezdhet gondolkodni, megkülönböztetni a különböző részeket, azt, hogy melyek voltak az agresszorral való azonosulás eredményei, és melyek a sajátjai.

A hasított részekkel való ilyenfajta munka, a szétszakadt részek egybeolvasztása egyfajta „anyagcsere”, feldolgozás, elaboráció, ez pedig asszociatív gondolkodást igényel. Mint a játékban, ez a művelet magába foglalja az előre és hátra mozgást a „Nekeresdország” és az analitikus tér között – az „akkor” és a „most” között.

Ha egy biztonságos helyen felelevenítjük a traumatikus élményeket, egy megbízható terapeuta segítségével, akkor lehetővé válik az érzelmek újrafelfektetése, a kényszeres gondolatok átformálása asszociatív (alkotó) gondolkodásba. Ez a folyamat olyan, mintha valaki újra visszaszerzné a saját „nyelvét”, azzal, hogy értelmet nyer a hasított tapasztalata. Nagyon nagy figyelmet kell fordítanunk a páciensre, hogy képes legyen valódi átjáróként használni az analitikus teret, hogy átjárhasson a hasadt lelki tér és a jelenlegi élete között, vagyis a traumatizált gyerek és a jelenlegi felnőtt között. Az analitikus elméleti keretei, értelmezései nem szabad, hogy megismételjék a felnőttek és a gyerekek közötti nyelvzavart – ahogy azt Haiku esetében is láthattuk, a felnőtt nyelv, a szófordulatok könnyen átértékelődnek az erőszakos felnőtt szexualitássá, amit a kisgyerek tapasztalt meg.

Ebben a cikkben megpróbáltam egy napjainkban előforduló eseten keresztül bemutatni Ferenczi elméletét a felnőttek és a gyerekek közötti nyelvzavarról. Egészen pontosan azt akartam kifejezni, hogy az ártatlan, gyengédséget kereső gyereket nem szükségszerűen csak a valós szexuális visszaélés traumatizálhatja. Ha figyelembe vesszük a kisgyerek tudattalan hajtóerőit –

amelyek szexuális kíváncsiságként jelennek meg –, és a biztonságos kiélésükre való igényt, akkor a gyermeket ugyanúgy traumatizálja, ha az ősjelenet (vagy az azzal egyenértékű jelenetek, a szenvedélyes veszekedés, verekedés) szemtanúja lesz, mint ha fizikai visszaélésben van része. Ez a feltevés klinikai gyakorlatomból származik, különösen huszonéves lányok eseteiből – Haiku egy a sok eset közül. Bár látszólag fontos dolgokban sikeresek – megjelenésben, intelligenciában, szakmai életben stb. –, ezek a fiatal lányok még mindig szüleik életével (leginkább szexualitásával) vannak elfoglalva, ez pedig veszélyezteti saját szexuális tapasztalataikat.

Véleményem szerint a mai pszichoanalízisnek fel kell térképeznie, hogy az egyre bonyolultabbá váló „csábítás” hogyan fejt ki hatását a tudattalanra, és milyen lelki folyamatokat eredményez. Tudjuk, hogy ha valóban megtörténik a gyerekekkel való szexuális visszaélés, annak végzetes következményei vannak, de emellett azt is tudjuk, hogy az erről való képzelődés, miközben valójában nem történik semmi, szintén létezik. Amit fel kell fedoznünk (és ebben az értelemben Ferenczi nyelvzavar-tanulmánya nagyon is modern), az a szexuális csábítás és visszaélés hatásai a gyerekekre; az, hogy miként befolyásolják ezek a hatások a lelki életet, és később a fiatal felnőttek valós életét. Végül a kérdés az, hogyan tudunk mi, analitikusok a legjobban dolgozni ezekkel a páciensekkel, elkerülve a nyelvzavar révén történő visszaélést.

Székelly Zsófia fordítása

**OEDIPUS ÉS ÉLEKTRA KOMPLEXUSA.
A KÉT ALAPKONFLIKTUS MÚLTJA ÉS JELENE
SZOPHOKLÉSZ HÁROM DRÁMÁJA ALAPJÁN***

Agárdiné Malek Zsuzsanna

Freud a *Három értekezés* egyik lábjegyzetében írja: „az Ödipusz-komplexus a neurózisok alapkompexusa. [...] Minden újszülött előtt az a feladat áll, hogy úrrá legyen az Ödipusz-komplexuson, akinek ez nem sikerül, neurotikussá válik”.¹ Ide kívánczik egy másik gondolat a *Metapszichológiai írásokból* is: a tudattalan tartalmát egy pszichikus őslakossághoz hasonlíthatjuk, ez képezi a tudattalan magját.²

De vajon hogy került a mitológia a pszichológiába? Mi vonzotta a pszichoanalízist a mítoszok világához, a vallástörténethez, az etnológiához, a humán- és társadalomtudományok egyéb ágaihoz – hogy a pszichoanalízis néhány „klasszikusát” (C. G. Jung, Theodor Reik, Otto Rank, Szondi Lipót, Róheim Géza, Margaret Mead) említsük?

Mint ismeretes, a pszichoanalízis klinikai gyakorlata retrospektív jellegű: minél jobban elmélyed az analizált múltjában, annál inkább megérti jelenét. Ezzel a módszerrel jutott el Freud – önanalízise és analitikus praxisa során megtapasztalva, felismerve – a gyermek korai életszakaszában zajló nagy konfliktushoz, amit Szophoklész tragédiájának hősről, Oedipus királyról nevezett el.³ A komplexust egyetemlegesnek, mindenki által átélt fejlődési fázisnak tartotta, ami később a felejtés homályába merül.

Amikor Freud behatóbban kezdett foglalkozni a kényszerneurózissal, érdeklődése a totemizmus felé fordult. Így fedezte fel a totemizmus két tabutör-

* A tanulmányban elemzett és idézett Szophoklész-drámák: *Oedipus király* és *Oedipus Kolonoszban* Babits Mihály fordításában; *Élektra* Devecseri Gábor fordításában. In: Szophoklész drámái. 1983. Budapest: Európa 163–229., 353–427.; 231–291. A görög neveket természetesen az említett kiadás, illetve Kerényi Károly névhasználata szerint használom.

¹ Freud, 1995b: 117.

² Freud, 1997: 106.

³ Első említése az 1900-ban megjelent *Álomfejtésben* történt.

vénye és az Ödipusz-komplexus kettős tartalma közötti megegyezést. A tabu-törvény így szól: a totemet megölni és ugyanazon totemklánhoz tartozó nővel nemileg egyesülni nem szabad. Az Ödipusz-komplexus tartalma pedig úgy szól: az apát az útból eltenni és az anyát feleségül venni tilos. A totemállatot ugyanakkor az apával mint a klán ősapjával azonosította.

Újraolvasva Szophoklész drámáit az Ödipusz-komplexus tartalmának elemzése szempontjából, egyaránt törekszem a műalkotások irodalompszichológiai vizsgálatára és a mítoszok rejtett tartalmainak a megértésére is. A mitológiában tükröződő léttörténeti összefüggéseket vizsgálva azt feltételezem, hogy rajtuk keresztül eljutunk az alapkonfliktusokban összesűrűsödő mélyebb okokhoz.

I.

A múlt század második felében jelent meg egy, az óorkutatásban azóta korszakosnak számító – de a tudománytörténetben nem eléggé méltatott – tanulmány: *Az anyajog. Tanulmány a régi világ nőuralmáról, vallási és jogi természetéről alapján* (1861).⁴ Freud ismerte a művet, ez kiderül a *Totem és tabu* egy félmondatos utalásából, de jelentőségét ő sem fedezte fel.

Johann Jakob Bachofen, a szerző „betolakodó” volt: svájci jogászprofesszorként jelentette meg a prehistorikus és az ókorral foglalkozó írásait. Ha kívülálló volt is, nem dilettáns: klasszikus műveltsége, az óorkutatás legfontosabbnak számító egyetemi központjaiban végzett tanulmányai, sokrétű klasszika-filológiai ismeretei, utazásokkal egybekötött levéltári kutatásai hitelesen megalapozták tudományos munkáját. Ez a maga korában és utóéletében nem kellően értékelt tudós úttörő szerepet játszott az őstörténeti és tudományos családtörténeti kutatásban.⁵

Ókori történeti forrásokra, néprajzi leírásokra, a vallások, misztériumok, kultuszok, mítoszok világára, az antik művészek alkotásaira támaszkodva dolgozta ki koncepcióját.

Gondolatrendszerének lényege, hogy az emberi nem legkorábbi társadalmi, kulturális szerveződési foka nem a patriarchátus volt, mint ahogy ezt a korabeli tudomány és közfelfogás tartotta, hanem azt megelőzte a matriarchátus. Pontosabban, az általa feltételezett fejlődéstörténeti vonal: hetairizmus–matriarchátus–patriarchátus.

A matriarchális kultúra középpontjában az anya joga, az anya mint szülőanya áll. A matriarchátusban élők a legszorosabb kapcsolatban vannak a ter-

⁴ Bachofen, 1978: 97–310.

⁵ Érdekes módon F. Engels *A család, a magántulajdon és az állam eredete* című munkája – amelyben kritikai értékelését is adta a műnek – hozta meg a szélesebb ismertséget Bachofen számára.

mészet törvényeivel, a fizikai, anyagi világgal. Minden dolgok kezdete és forrása a föld, minden termékenység belőle ered. Az egész gondolkodást áthatja a fizikai-anyagi léthez, a termékenységhez való kötöttség. A termékeny szülőanya a termékeny föld élő mása.

A férfierőt a földből fakadó vizekkel azonosítja, s így a nemző nedvet „alárendeli” az anyaölnék. A Föld-anyához kötöttséget őrzik többek között az *anyanyelv, anyaország, szülőháza, anyaszínház, anyaszentegyház* szavaink. Az anyajog nem ismer apát, a gyermeket apa nélkülinek, sokapájúnak tünteti fel. A gyermekeket az anya után tartják számon, a geneológiai felsorolásokban az anyai ősokeket emelik ki. Ezt a matrilineáris leszármaztatást őrzi például a zsidó hagyomány, amely szerint zsidónak az számít, akinek az anyja zsidó. A gyermekek társadalmi rangját az anya helyzete adja. Jogilag kizárólag a leányok örökölhetnek, viszont a nővérek házasítják ki és látják el hozománnyal a fivéreiket. A nővérek egymással anyai-vérségi alapon nagyon szoros és bensőséges kapcsolatokat tartanak fenn. Kizárólag a leánygyermek kötelessége az időszülőkről való gondoskodás (az *Oedipus Kolonoszban* című drámában Oedipust Antigoné kíséri vándorlásai során).

Bachofen álláspontja az, hogy a mitológiai hagyomány az ősi korok léttörvényeinek hű tükré, az ősi eredetű gondolkodásmód megnyilatkozása. A mítosz magába foglalja a kezdeteket. De vajon milyen ősi eredetű léttörvényekre utal az Oedipus- és Élektra-történet?

Oedipus azzal, hogy feleségül vette anyját, birtokába, fennhatósága alá vonta őt. Tehát a fiú önmagát az anya fölé helyezte. Ezzel a matriarchátus legfőbb uralkodó elvét, az anya elsőbbségét sértette meg. Iokasté vigasztalónak szánt szavai: „Álmaiban már sok ember szeretkezett / saját anyjával.”, a hetairikus, korlátozás nélküli elvre utal.

A történet előzményében Laios, az apa elrabolja, házába viszi és „feleségszerepben” tartja Khrysipposzt a szép ifjút, Pelops király fiát. Ezért küldi büntetésül Héra, a házasság istennője a Szfinxet Thébába. Oedipus tragikus élete még meg sem kezdődik, de már sérül a déméteri matriarchátus uralkodó elve, a házasság szentsége és tisztasága.

Itt egy kis kitérőt kell tennünk a hetairizmus és a déméteri matriarchátus jellemzésére és összehasonlítására. A szerző szerint a hetairikus elv őrzi a legtisztábban a természeti-anyagi törvényeket; leráz magáról minden bilincset, bármiféle korlátozást isteni lény elleni véteknek tart. Ez egyfajta – az utókor szemében – rendezetlen szexuális magatartásformát jelent, amit csak nagyon lassan vált fel a déméteri matriarchátusban megjelenő rendezettebb állapot és vele együtt a házasság intézménye és uralkodó eszméje, a házasság tisztaságának elve. Úgy látszik, hogy a déméteri elv egy vele ellenkező, eredetibb, ősi elv megcsoorbítása, maga a házasság pedig egy vallási törvény megszegése. Erre a különböző vallási misztériumokból, a női engesztelő áldozatokból lehet visszakövetkeztetni. A hetairizmus egy szakaszában ugyanis ki kellett hogy en-

geszteljék az anyag természeti törvényeitől való elhajlást, amely a házasságban öltött testet, hogy újból visszanyerjék az istenség jóindulatát.

A női engesztelőáldozatok az idők folyamán mind kisebb méretűvé váltak, mind könnyebb szolgáltatásokká zsugorodtak. A matrónák hetairikus gyakorlatát a lányoké váltja fel, a házasságon belülit a házasság előtti, a mindenkinek válogatás nélküli szexuális felkínálkozást az egyes személyekre korlátozás. Ezt a messzi múltba visszanyúló engesztelőáldozatot őrizte meg a „*ius primae noctis*” feudális hagyománya. Az egész női nem adósságát egy külön rend, a templomi szolgálatot teljesítő papnők vállalják magukra, ezen az áron mentve fel a matrónákat az odaadás mindennemű kötelezettsége alól. Az egyéni szolgáltatás legenyhébb formájaként a női haj feláldozása jelenik meg, a haját ugyanis a viruló női testtel egyenértékűnek tartották. Ennek az „áldozat”-nak az emlékeit őrizi az ortodox zsidó hagyomány, amely szerint esküvő után az asszonyok kopaszra nyíratják fejüket (így egész életükön keresztül parókat kell viselniük).

A vallási törvények és misztériumok ily módon őrzik a házasság tisztaságát, egyúttal a korábbi, a hetairikus állapotba való – a tisztán természeti törvényeknek engedelmessé – visszalépést is megakadályozzák. Így válnak egyúttal társadalmi szervező erőkké is. Ebben a korban minden szülő-anya mint „Nagytermészetanya” egyesíti magában az anyaság mindkét fokát: az alacsonyabb rendű, tisztán természetit és a magasabb rendű, házassággal rendezettet. A házasság intézményének e korai megjelenése a déméteri matriarchátus győzelmét jelenti. És csak a fejlődés további fokozata lesz a házasságban az apajogúság elismerése.

Oedipus – ha mégoly akaratlanul is – megölte Iokasté (történetesen saját anyja) férjét s helyébe lépett, ezzel megsértette a déméteri elvet, a házasság tisztaságának az elvét is. Azzal pedig, hogy saját anyja férjeként egyúttal nemzője lett testvéreinek is, az anyai vérségi kapcsolatokat zavarta össze, és ezáltal az anyai vérségi jogból fakadó törvényeket is megszegte.

Az apa megölésének a bűne már egy másik fejlődési szintet jelent. Mivel a nemző apa ebben a korban bizonytalan, ennek megszüntetésére a férfi birtokába veszi a nőt. Az anya uralmát így felváltja az apa uralma: a természeti törvényeket és az ezeknek való alárendeltséget egy másik, magasabb, „szellemi” törvényeknek való engedelmisség, ami már az apához kötött. Oedipus az apaiglykossággal e magasabb szellemi törvények ellen is vét.

Oedipus története – amint látható – együtt őrizi a matriarchális és patriarchális gondolkodás törvényeit, a még meglévő matriarchátus és a már létező patriarchátus uralkodó elveit. „Tragikus bűnei” – az uralkodó elvek elleni vétkek – egyrészt kifejezik a matriarchátus „öntudatlan” törvényeivel való ütközést, másrészt az apajog által szentesített törvények, az új rend megsértését is.

Szophoklész másik drámájában, az *Oedipus Kolonoszban* címűben a vak, öreg király, halála közeledtét érezve, az Eumenidák vagy más néven az Erinnuszok szent ligete felé igyekszik. Ők a legöregebb istennők, ők képviselik

a mitológiában a legősibb anyai jogokat. Mint ahogy az előző fejtegetésekből kitetszik, Oedipus bűne anyjával szemben „többes”, végül közvetve öngyilkosságáért is felelős. Az anya megölését az Erinnüszek soha nem hagyják megtorlatlanul, így már érthető, hogy miért éppen ide megy vándorlásai végén Oedipus. Halálával, előttük, a „Nagy-természetanya” előtt akar mintegy élő áldozatot bemutatni, tőlük akar engesztelést kapni.

Oedipust azonban helyettük Zeus, az apajogot képviselő főisten szólítja meg: „Hallod-e, hívlak, Oedipus, mit késelekedsz?” Ezután nagy fény kíséretében eltűnik Oedipus a föld színéről, nem tudni, hogy „vagy égből jöttek érte, vagy a föld / nyílt meg s magába vette őt jóságosan.” Bűneitől való megszabadulását, a megbocsátást jelképezi fájdalom nélküli halála. Ezt a fájdalom nélküli halált azonban *már* a büntető-jutalmazó, az apajogot képviselő Zeusznak köszönheti. Oedipus halálának a körülményeiben is megmutatkozik a két gondolatvilág találkozása. Az átmenet az egyikből a másikba; az anyauralmat – mely nem ismer megbocsátást, csak vérbosszút – felváltja az apai kiengesztelődés és a törvények megszületése.

Hogyan tükröződik mindez az Élektra-drámában? A Trójából hazatérő királyt, Agamemnónt felesége, Klütaimnésztra és szeretője, Aigiszthosz meggyilkolja. Élektra egész életét a gyásznak szenteli, miközben visszavárja Oresztést, az öccsét, hogy bosszút álljon a gyilkosokon.

Itt is két állítás (tiltás) fogalmazódik meg; az apát megölni bűn, és az anyát megölni bűn. És egy kérdés: vajon az anya megölését indokolja-e az apa megölése?

Élektra Klütaimnésztrában, az anyában csak apagyilkost lát, és nem veszi tekintetbe védekezését, ami az anyajog alapján áll: „Annak megölni lányomat nem volt joga.” Azzal, hogy Agamemnón a trójai háborúba indulás előtt feláldozta lányukat, Iphigeneiát, súlyos bűnt követett el az anyajog ellen: a leánygyermek megölésével a női természetprincípiumot, magát a Föld-anyát érte sérelem. Az anyai vérbosszú az anyai szülés jogához tartozik, tehát Klütaimnésztra bosszúja ezen az alapon jogos tett volt.

Amikor Klütaimnésztra véghezviszi véres tettét, az Erinnüszek nem mozdulnak, viszont – a mítosz Aiszkhülosznál és Euripidésznél olvasható irodalmi feldolgozásban – az anyagyilkos Oresztészt üldözőbe veszik. „A férfival, kit ölt, nem volt vére egy” – mondják Aiszkhülosz *Eumeniszekében*. A férjgyilkosság nem tartozik az ő „hatáskörükbe”, az anyajog legősibb, legerősebb isteni képviselőinek természeti törvényei nem sérültek meg. Az Erinnüszek és Klütaimnésztra egyszóval alaptörvényből, az anyag, a Föld, a természet, a szülés jogából, az anyajogból indulnak ki, így nyer igazolást a maga természeti-anyagi törvényeinek engedelmeskedve az anyai vérbosszú.

Élektrában is munkál a vérbosszú, de ő más szempontok szerint ítél. Élektra szemében *már* többet ér az apai leszármazási jog, mint a vad, szenvedélyes, csak a természeti törvényeknek engedelmeskedő anyajog. Ezen az alapon vá-

lik számára az apa megölése nagyobb bűnné, mint az anyáé. Élektra azonban passzív, a megoldást a férfitől várja. Amíg Oresztész nem érkezik meg, csak átkozódik, szóban ítéli el az apa- és férjgyilkosságot, a házasság szentségének a meggyalázását. És csupán öccse megérkezésekor bátorodik fel, mintegy maga elé tolva a cselekvő Oresztészt, az apollói törvények képviselőjét. (A mítoszban Oresztész Apollóntól kap „felhatalmazást” az apagyilkosság megtorlására, és a tőle kapott nyilakkal próbál védekezni a bosszúszomjas Erinnuszekkel szemben.)

Élektrában ugyanakkor már Oresztész megérkezése előtt megérlelődik minden. Az anya jogai elé helyezi az apa uralmi jogait, s hatalmi jelképeit elismeri. Élektra már elsősorban ezeket tiszteli, velük azonosul, őket képviseli. Személyével (Oresztésszel együtt) az anyajogot meghaladó apollói törvények és elvek, az apajog normái kerülnek be a kultúrába.

Apollón egyik ragadványneve: „Phoibosz”, ami tisztát, fényeset, ragyogót jelent. Isteni hatásköre kiterjed a szellemi életre, a művészetekre, ugyanakkor elsősorban a rend, a harmónia, a törvényszék (és nem a véres törvénykezés), a kiengesztelődés elveit érvényesíti. Az Olümposz több más főistenével együtt a kultúrantropológiai fejlődés újabb fokozatának, az apauralomnak a képviselője. Élektra közelségét Apollónhoz – az apajog megszemélyesítőjéhez – mi sem bizonyítja jobban, mint a neve, ugyanis Élektron *ragyogót* jelent. Élektra passzív, de cselekvést katalizáló magatartásában jól megragadható az anyajogot felváltó és azon győzedelmeskedő apauralom.

Ezek a mitológiai történetek és művészi megfogalmazásaik az emberi létezés legősibb mozzanataihoz vezetnek vissza minket. Ahogy az embrió fejlődése mintegy megismétli a törzsfelföldést, ahogy az embergyerek néhány év alatt reprodukálja az emberi faj felegyenesedését és két lábra állását, a kommunikációban az emberi nyelv kialakulását, úgy az emberi psziché is – felgyorsítva – mintegy bejárja azt a sok ezer éves múltat, amit az emberi nem fejlődéstörténete során megtett.

Az Oedipus- és Élektra-mítosz, illetve ókori művészi feldolgozásaik hűen őrzik az őstörténet nagy társadalmi-kulturális fordulatát, az átmenetet a matriarchátusból a patriarchátusba, a véresen tragikus események pedig a változásokat kísérő nagy konfliktusokat. Úgy gondolom, ez az Ódipusz- és Elektra-komplexus forrásvidéke. Mondhatnánk úgy is: így élt és gondolkodott freudi elnevezéssel élve a „pszichikus őslakosság”, a *Totem és tabu* népe. Ezt a pszichikus őslakosságot őrzi tudattalanunk az alapkonfliktusaiban. De míg az emberiségnek sok ezer év állt a rendelkezésére, hogy ezeken a konfliktusokon keresztüljusson és feldolgozza azokat, addig az egyes embernek „csak” röpké egy-két évtized.

Az viszont, hogy egy fiú vagy egy lány ezt a fejlődési szakaszt, illetve folyamatot neurózis nélkül „megússza” és hogy – az egyéni predispozíciók mellett – aktív-alakító én-erővel bíró, hasznosan tevékenykedni, pihenni, örülni tudó

felnőttté váljon, nos, ez mindenekelőtt a nukleáris család miliójén, érzelmi, nevelési sajátosságain, identifikációs mintáin és interakciós mintázatán múlik.

II.

Eddig az Ödipusz- és Elektra-komplexus léttörténeti forrásvidékét vizsgáltuk meg a mítoszok világán keresztül. A továbbiakban a Szophoklész-drámák néhány jellegzetes motívumát, szimbolikus alakját és mozzanatát emelem ki, és ezek pszichológiai értelmezését mutatom be. Majd az *Oedipus király* című tragédia drámai logikája és a pszichoterápiás folyamat közötti analógiát elemzem, végül Oedipus tragikus sorsát és Elektra személyiségének az alakulását.

A Dögvész

A dráma expozíciója szerint a Szfinx talányának megfejtése után Oedipus jutalmul megkapja a királyságot és Iokasté, az özvegy királynő kezét. Sokáig békében uralkodnak, majd egyszer csak „Dögvész” sújtja Théba városát. A város lakói esdeklőn járulnak Oedipus elé, hogy tegyen valamit.

De mit jelent a „Dögvész”, ami elindítja a tragédiát? A virágzó város lakóit betegség tizedeli. Oedipus mint „jó király” azonosul a város szenvedésével: „de az én szívem egyként nyög rajtam, rajtad, s a hazán”.

A várost pusztító betegség valójában Oedipus neurotikus tünetének a szimbolikus kivételése; azt a rejtett, tudattalan konfliktust jeleníti meg, teszi láthatóvá és megragadhatóvá, ami szenvedésnyomásával Oedipust a tünet okának felderítésére készteti. Ezt nem cáfolja az a tény, hogy – miként annyi más nagy mítosz esetében is – a korabeli valóság elemei (esetünkben az athéni pestis tragikus emléke) is beleszövődnek a költői megformálásba.

A Szfinx

Ekhidna kígyóistennő (félíg szép arcú, csillogó szemű ifjú nő, másik felében rettenetes, mindent felfaló óriáskígyó) és Orthos (kegyetlen félíg kígyó félíg kutya alakú) az alvilágot őrző kutyák egyikének gyermeke. Sőt egy elbeszélés szerint nagyanyja egyenesen Gaia, a nagy Földanya volt. „Kemény dalnok”, „oroszlántestű szárnyas csodalány”, „a talány szörnye”, „szárnyas szűz” elnevezései fordulnak elő vele kapcsolatban.

Egyes mitológiai történetekben rejtvényét énekelve adta elő. E tulajdonsága, „kettős lény” alakja révén a szirénekkal rokonítható: ők félíg nők, félíg madárlények, akik nem csak elcsábítják és a halálba éneklük a szerencsétlenül járt hajósokat, hanem mindenkit elkísérnek a halál birodalmába, énekükkel enyhítik is a halálfélelmet.

A Szfinxet Héra, a házasság tisztaságán őrködő istennő küldte Thébába még Oedipus érkezése előtt, megtorlásul Laios házasságtörése miatt. Egy elbeszélés szerint Théba legszebb ifjait rabolta és falta fel. Amikor Kreonnak, Iokasté fivérének a fiát is megölte, Kreon kihirdette, hogy azé lesz Iokasté és a királyság, aki megfejt a Szfinx rejtvényét. Az ismertebb mitológiai változat szerint a thébaiak mindennap összegyűltek, hogy a találós kérdésen törjék a fejüket. Amikor ez nem sikerült nekik, egyet elrabolt és elpusztított közülük. Oedipus megfejtette a talányt: „Az emberre gondoltál!” – mondta. A Szfinx erre a mélybe vetette magát.

A Szfinx – véleményem szerint – egész lényével a női princípiumot képviseli. Születése okán a chtonikus, a sötét alvilághoz kötődik, természeténél fogva a vad, kiismerhetetlen természeti-anyagi világ része. A titok, amit őriz, Kerényi Károlyt idézve, így hangzik: „Van egy kétlábú a földön és egy néglábú, ugyanazzal a szóval nevezett, és háromlábú is. Minden élőlény közül, ami a földön, a levegőben és a tengerben mozog, egyedül ő változtatja az alakját. Akkor halad a leglassabban, amikor a legtöbb lábán jár.”⁶ A találós kérdésben rejlő titok az emberről szól, a születés, a halál félelmetes misztériumáról és körforgásáról, amit a Természet-anya és minden anya birtokol, de aminek a hatása alól semmi és senki nem vonhatja ki magát.

De mi vonzotta Théba legszebb ifjait rendületlenül a próbatevésre? Értelmezésemben az a szexuális fantázia mutatkozik meg itt szimbolikusan, amit az Ödipusz-vágy képvisel: egyesülni az anyával, ami meg is történik a felfalás által. Abban, hogy nem tudtak megfelelni a rejtvénynek, a szellemi (pszichikai?) impotencia jele érzékelhető, ami analitikusan visszavezethető az intrauterin helyzettől való félelemre, amely olykor a coitust kíséri.

Ők az infantilis libidó és erkölcs azon korai fejlődési szakaszában vannak, amelyben a tabu tilalmáról még „tudattalan tudásuk” sincsen. A következő fejlődési fázist képviseli már a titkot megfejtő Oedipus, aki a dráma végére eljut a tabu tilalmának a tartalmához.

A Szfinx a női természet sötétebb, orálszadisztikus agresszív oldalait egyesíti magában: az anyát, aki nem engedi el a fiát, inkább „bekebelezi”, nehogy a saját útját járhassa; a bosszúálló családanyát, aki az őt ért sérelmet megtorolja (Héra); a lányt („szárnyas szűz” „csodalány”), aki csábít, de nem adja át magát a testi örömöknek, ezzel kínozva a férfinemet; és végül az agresszív, „felfaló”, „kasztráló” nőt.

Grünberg Béla magyar származású, Franciaországban élő pszichoanalitikus *A kincsestárat teremtő gyermek* című tanulmányában⁷ foglalkozik a Szfinx alakjával is. Azt írja, hogy az Oedipus-mítosz interpretációi között nem található

⁶ Idézi: Kerényi, 1977: 249.

⁷ *Thalassa* 1997, 8(2-3): 5-20.

olyan, amelyik koherens módon magába foglalná ezt az elemet. Megemlíti, hogy Freud apai figuraként értelmezi a Szfinxet, mint az apagyilkosság előképét (*Dosztojevszkij és az apagyilkosság* című tanulmányában), mások fallikus anyaimágónak tartják.

Grünberg e tanulmányában a serdülőök lelki folyamatában zajló narcisztikus védekezésékként írja le az Oedipus–Szfinx-találkozást, mint az Ödipusz-szituáció kikerülésére szolgáló elhárítást. A Szfinx az ő interpretációjában „szimbólumok aggregátuma”, „neme szerint meghatározatlan”, egyiptomi változata „egy kincstár őrzője” és mint ilyen, „szimbólumok üres hordozója”, ezáltal párhuzam vonható a Szfinx és a Bálvány között. Konceptiójában a Szfinx (vagy a Bálvány) a kamaszkori rajongás tárgya, a narcisztikus projekciók központi figurájaként – ami valójában kígyó, s mint ilyen, anális szimbólum – „a hatalmas és veszedelmes anális mágikus falloszt” és bizonyos mértékben az análszadisztikus anyát képviseli (az apai fallosz birtokosaként) rejtélyes ígéréssel és kétértelműségével. E felfogás Szfinx-értelmezésébe ehelyütt nincs mód belefogni, azonban azt sem állítom, hogy nekem sikerült megoldanom a Szfinx rejtélyét. De be szerettem volna mutatni, hogy egymástól eltérő nézőpontokból kiindulva, a görög mitológiai összefüggésekből részben kiragadva, mennyire eltérő értelmezési tartományához lehet eljutni a Szfinx alakját illetően.

A vak jós, Tiresias

Neve szerint a jelek, a *teira* magyarázójaként a múlt és jövő összekötője, a jelen ismerője, aki a transzcendens erők és az emberi valóság között közvetít.

Két történet is szól a megvakulásáról. Az egyik szerint pelyhedző állú ifjú korában, vadászat közben szomját oltva egy forrásnál, véletlenül megpillantotta az éppen ott fürdőző Athéné kebleit és ölet. Az istennő megharagudott rá, szemére helyezte a kezét és megvakította. Egy társnője rimázkodására – aki történetesen Tiresias anyja volt – azonban jövendőmondóvá tette.

A másik történet szerint mint ifjú pásztor egyszer egy kígyópárt látott párzani. Botjával megölte a nőstényt, s abban a szempillantásban nővé változott. Ezután hét esztendeig nőként élve, megtapasztalta a férfiak szerelmét. Hét év után ismét látott egy szeretkező kígyópárt, most azonban a hímet ütötte agyon, s nyomban visszaváltozott férfivá. Eppen akkor vitatkozott Zeusz és Héra – az uralkodó isteni házaspár – arról, hogy a férfi vagy a nő nemnek jelent-e nagyobb örömet a szerelem. Tiresiaszt hívták meg döntőbírónak, aki azt válaszolta: „Csupán egy tizedrészét élvezzi a férfi és tízszer annyi gyönyörrel telik el az asszony, örvendezve lelkében.”⁸ Mivel Tiresias kimondta azt, amit nem szaba-

⁸ Idézi: Kerényi, 1977: 251.

dott volna, Héra haragjában megvakította, Zeusz viszont látnoki képességgel kárpótolta.

Mindkét történet a szexualitással kapcsolatos. Ez volt a büntetése azoknak, akik valami olyasmit láttak, amit nem volt szabad megpillantaniuk: ahogy Tiresiasnak a meztelen istennőt vagy a szeretkező kígyókat (szinte kínálkozik az ősjelenetre való asszociáció), úgy Oedipusnak az anyja ölét. Mindkettő vak-sággal bűnhődött. Az analitikus gondolkodás szerint megvakításuk a tudattalan szexuális vágyfantáziákat kísérő kasztrációs szorongás szimbolikus megfelelőjeként értelmezhető.

Iokasté, az anya és Oedipus párbeszéde

Iokasté és Oedipus feszült párbeszédéből egyre több részletre derül fény. Amikor már kezdene összeállni a kép, Iokasté ködösíteni próbál, le akarja állítani Oedipus kutatását:

„*Iokasté*: Mi az? Kiről szólt? Mit törödsz te velem?
[.....]
Iokasté: Az istenekre, hogyha kedves életed,
ezt ne kutasd! – Elég kín ez *énnekem!*
[.....]
Iokasté: Mégis; fogadj szót, kérek, ne kutass tovább!”

De Oedipust az igazság kiderítése tovább hajtja:

„*Oedipus*: Hogy fogadjak szót? Nekem látni s tudni kell.
Iokasté: Én jót mondok... Én a legjobbat akarom...
Oedipus: Már ez a jó régóta gyöttri lelkemet.”

Vajon miért éppen Iokastéval zajlik Oedipusnak a részleteket feltáró párbeszéde? Miért próbál ködösíteni Iokasté?

Az anya, az Ödipusz-szituáció központi szereplője (gerjesztője) az infantilis szexuális vágy tárgya, s mint ilyen, olykor a vágy kiszolgálója vagy éppen maga is saját megoldatlan Ödipusz-konfliktusának a foglya, amelyben eszközként használja fel a fiát. Így találkozhat össze a pszichoszexuális fejlődés természetes velejárójaként jelentkező infantilis vágy az anya tudattalan vágyaival.

N. Chodorow idézi⁹ J. Whitting és munkatársai megállapításait olyan kultúrákról, ahol gyakori szokás, hogy az anyák együtt alszanak gyermekükkel, és ahol hosszú ideig fennáll a szülés utáni szexuális tabu, olykor néha csábító mó-

⁹ Chodorow, 2000: 73.

don kezelik fiaikat. A mai klinikai praxisban szintén nem egy élettörténetből kiderül, hogy a fiúgyermek hosszabb-rövidebb ideig együtt aludt az anyjával, néha még a kamaszkoron túl is. Arra is van példa – erre a páciens patológiájából, tüneti viselkedéséből lehet visszakövetkeztetni, s ezt azonosítani és kezelni kell tudnunk a pszichoterápiában –, hogy az anyai (lányoknál az apai) gondoskodó magatartás latens csábítást takar.

A túloltalmazó szülői magatartáson gyakran átsejlik a gyermek felé irányuló anyai (apai) rejtett erotizmus. Mindez, ha különböző mértékben is, a felnőtt világ leplezett szexuális abúzusának tekinthető (ennek az összefüggésnek a valódisága és jelentősége mellett Ferenczi Sándor¹⁰ Freud revideált csábításemélete ellenében is kiállt), ami patogénizáló hatású, mert „anyásított (apásított) világot” teremt a fiú (lány), illetve a felnőtt férfi (nő) számára. A csábítás eme finomabb formáját nevezik az aktív analitikusok így: „az anya (apa) szemet vetett a fiára (lányára)”.

Oedipus elhárításai

Freud az *Álomfejtésben* így ír az *Oedipus király* című drámáról: „A darab cselekménye [...] nem más, mint az egyre fokozódó, emelkedő, művészién készletetett és a lélekelemzés munkájához hasonló leleplezés.”¹¹

Ahhoz azonban, hogy ez a leleplezés megtörténjen, Oedipusnak le kell bontania saját elhárítási formáit. Érdekes megfigyelni ezek változatosságát a dráma szövegében.

Az első nagy sokk, ami a gyanútlan Oedipust éri, Tiresiasztól jön, aki vonakodik feltárni az igazságot. Oedipus fenyegetőzésére mégis a szemébe mondja: „e föld szennye, akit átkozol, te vagy!”, majd: „Azt mondom: a gyilkos, akit kutatsz, te vagy!” A szörnyű állítások és az önképe közötti kognitív disszonancia csökkentésére Oedipus először a jós vakságát gúnyolja, majd megrágalmazza, végül őrülnék nevezi. Önmagát pedig fölértékeli, mint a talány megfejtőjét és a város megmentőjét. A párbeszéd végén Tiresias összefoglalja a múltat, megjósolja a jövőt és elmegy. Oedipus is sarkon fordul és bevonul a palotába. A Kar hosszú monológja következik, amit Oedipus belső hangjának is tekinthetünk, de egyébként Oedipus verbálisan nem reagál a hallottakra. Ez emlékeztet arra a pszichoterápiás helyzetre, amikor a terápiában egy idő előtti értelmezés hangzik el, aminek a befogadására még nem kész a beteg, ezért nem is vesz róla tudomást.

Oedipus a Kreonnal való vitájában később ismét tagadásba menekül, majd megvádolja őt, hogy a hatalmára tör. Analitikus nyelven szólva projektív elhá-

¹⁰ Ferenczi, 1997: 102–112.

¹¹ Freud, 1985: 189.

rítással próbálkozik: tudattalan agresszív indítékát, amely eredetileg az apára vonatkozott, eltolja Kreonra és az agresszív indulatokat neki tulajdonítja.

A drámai történet kifejlése és az analitikus feltárás hasonlósága

A drámában az előzmények feltárása lépésről lépésre halad visszafelé:

- Először tudomást szerzünk az Oedipus–Szfinx-találkozásról és következményeiről.
- A thébaiak úgy tudják, hogy egy hármas keresztútnál útonállóok ölték meg a királyt, Laiost, nem sokkal Oedipus megérkezése előtt.
- Oedipus elmondja, hogyan élt Korinthusban.
- Oedipust valaki „cserélt gyerekek” nevezi.
- Oedipus a származását kutatja és egy „szörnyű” jóslat miatt elmenekül („nevelő”) szülei házából.
- Oedipus elmondja, hogyan ölt meg egy öregembert.
- Megtudjuk, hogy vélt szüleinek nem vérszerinti gyermeke.
- A pásztorok elbeszéli megtalálásának és kitevésének a körülményeit.
- Végül kiderül az eredeti ok: „baljóslat miatt”, mivel apja azt a jóslatot kapta a születése előtt, „hogyan fogja ölni szüleit.”

Minél jobban távolodunk a múltba, annál érthetőbbé válik a jelen. A rejtett patológia tudatosul és szétveti a jelent. A feltáró munka befejeződött, Oedipus magára ismer: „Óh, jaj, jaj, jaj! Minden tisztán napvilágra jő!” És következik a gyötrelmes belátás: „Ott születtem, hol nem kellett; azt vettem el, / kit nem lehet; s megöltem, akit nem szabad!”

A mitológiai elemektől megfosztott Oedipus és Elektra „biográfiája”

Oedipus sorozatosan traumatizált ember: a jóslat miatt nem kívánt gyermek, akinek meg sem szabadott volna születnie. „A szubjektum már fogantatása előtt megkezdte létezését a leendő szülők fantáziájában” – írja Lefft – ez döntően befolyásolja a gyermek későbbi sorsát és a szülői gondoskodást is.¹² A mítosz szerint alkoholos mámorban történt Oedipus fogantatása. Néhány napos csecsemőként elszakad szülőanyjától, ami súlyos pszichotraumát okoz. Fizikai traumát is elszenved, mert bokáját átfúrnak.

Hosszú ideig biztonságban és jólétben él, de lelkét megzavarja a „titok a családban”, az örökbefogadás titka. Majd váratlanul és felkészületlenül el kell hagynia otthonát, s ez újabb lelki traumát jelent. Az éretlen személyiség tudattalan vágyrezdüléseinek engedve vét az „erkölcsi” tilalmak ellen. Büntetése a szimbolikus kasztráció és a számkivettség, a menekülés saját büntudata elől.

¹² Idézi Lust, 1999: 32.

Elektra személyiségének a sajátosságai és személyiségalakulásának a hátterén szintén kiolvashatók a drámából. Személyiségfejlődését meghatározza anyjához való ellenséges viszonya. Klütainnésztra valószínűleg nem volt „elég jó anya”. A kapcsolódó mitológiai történetekből erre némi magyarázatot kapunk, megtudhatjuk belőlük, hogy Agamemnón rablás útján, erőszakkal hozta őt a házába, miután megölte első férjét és csecsemőjét.

Elektra elmondja, hogy a kisgyermek Oresztészt anyja helyett pótanyaként dajkálta és gondozta. Elektra mindig is úgy érezte, hogy anyja gyűlöli őt.

Az anya tragikus körülmények között veszítette el legkedvesebb leánygyermekét, Iphigeneiát, aminek kettős hatása lehetett. Egyrészt nem tudta szeretni az élőket, mintha rájuk haragudott volna az elveszettért, másrészt gyűlöletét áttolhatta a gyilkos apáról annak megmaradt gyermekeire (kivéve a behódolót). Elektra tehát szükségképpen ellenséges az anyjával, mert rossz anyának tartja; mert apa- és férjgyilkost lát benne, aki a házasság tisztaságát is beszennyezte; mert úgy véli, hogy a királyi hatalomra is tör; s végül mert irigyli anyjától az újabb terhességet, ami neki nem adatik meg.

Elhunyt apját viszont idealizálja Elektra, elhúzódo gyászába szadisztikus elemek is vegyülnek: „gyötröm őket, mert a haltat ennyire tisztellem” – mondja. Anyjával, a fallos birtokosával ellenséges, ezért nem tud vele identifikálódni és így megfelelő női szerepviselkedést sem képes kialakítani. Elektra menekül a nőiség elől,¹³ személyisége nélkülöz minden nőiességet. Magát csökkent értékűnek, cselekvésre alkalmatlannak tartja, ezért passzívan alárendeli magát a férfierőnek, maga elé helyezve a férfit, a pénisz birtokosát, Oresztészt, és tőle várja a megoldást. Elhúzódo gyásza és ellenséges női magatartása mögé rejtí péniszirigységét. Mindez infantilis rögzítettségben tartja elhunyt apjával, így nincs mód az Elektra-komplexus feldolgozására. Elektra mintegy sűrítve magában hordozza a lányok előtt álló feladatot, a péniszirigység feldolgozását és a saját értékek megtalálását.

* * *

Dolgozatom egyszerre tett kísérletet mitológikus, historikus oknyomozásra és irodalompszichológiai értelmezésre. Freud az *Álomfejtés*ben azt írja: „Talán mindannyiunknak az volt megírva a sors könyvében, hogy első nemi eszmélésünk az anyára, első gyűlöletünk és erőszakos kívánságunk az apára irányuljon; legalábbis álmaink erről győznek meg.”¹⁴

Azt próbáltam bizonyítani – Bachofen matriarchátuskonceptiójának a segítségével –, hogy az emberi nem alapkonfliktusa (sorsa), amelyeket Szophoklész drámái hordoznak magukban, nem csupán tudattalan fantáziák

¹³ Horney, Karen, 1996 (1926): 7–20.

¹⁴ Freud, 1985: 189.

és vágyak megjelenési formái, hanem az emberiség fejlődéstörténetének történelmi–társadalmi–kulturális „emlékmaradványai” is.

Következésképpen megkülönböztetem a férfi és a nő alapkonfliktusait, abból kiindulva, hogy a pszichoanalízis alapvetően szexuális (fejlődés-) elmélet. A klasszikus megfogalmazás a nemi identitás és a társadalmi nem kialakulásában kizárólagos szerepet tulajdonított az Ödipusz-komplexusnak és az apának. Az Ödipusz-komplexus egy ontogenetikus szakaszról, illetve egy folyamatról és következményeiről alkotott elméleti konstrukció, amit Freud elsősorban a férfienre vonatkoztatott. A női szexualitás és fejlődésmenet, valamint a nő, mint felettes énnel bíró és magas fokú kreativitásra képes, a férfival egyenértékű személyiség ebbe a konstrukcióba viszont meglehetősen kidolgozatlanul, sematikusán, immanens módon leértékelve épült be.

Az ortodox freudizmussal szemben az újabb elméletek a női és férfi fejlődésmentéről már differenciáltabb képet dolgoztak ki, bio-pszichokulturális-szociológiai-társadalmi kontextusba ágyazva azt. Elméleti irányultságuknak megfelelően különböző hangsúlyokkal, de az Ödipusz-komplexust, mint meghatározó konfliktust egyik sem kerülhette meg. Legfeljebb, mint a tárgykapcsolat-elmélet feminista követői, a preödipális és ödipális szakaszban az anya szerepét és az anya–gyerek kapcsolatot emelik ki, vagy mint az interperszonális pszichoanalízis képviselői, az interperszonális dinamikára és a kulturális hagyományokra teszik a hangsúlyt.

A pszichoanalízis eddigi történetének ellentmondása, mondhatni hiányossága, hogy a lányoknál is meglévő és a fiúkétól különböző fejlődési szakaszt – megannyi felhalmozott elméleti és klinikai tapasztalat birtokában – a „női Ödipusz-komplexus” vagy a „lányok Ödipusz-komplexusa” névvel illeti. Az Ödipusz-komplexus elnevezés férfifalálmány. Freud zseniális szimbólumteremtő képességét, ugyanakkor paternalista, férficentrikus szemléletét is őrzi. A *női Ödipusz-komplexus* megkülönböztető jelzős szerkezete – ami valójában azt jelenti, hogy „nem férfi” –, egy uniformizáló, uniszex attitűd és terminus technicus, miközben az elméleti diskurzus – ebben élen jár a feminista pszichoanalízis – az eltérő sajátosságokról szól.

Jung megkísérelte az *Élektra-komplexus* szinonima alkalmazását,¹⁵ amit azonban a szakmai nyelv nem fogadott be. Ennek oka lehetett Freud ellenállása a tanítványok újításaival szemben és Jungnak a freudi pszichoanalízistől való elhajlása is.

A Szophoklész-dráma *Élektrája* nagy fejlődéstörténeti fordulatot hajtott végre azzal, hogy elköteleződött az apa és mindazok az értékek és normák mellett, amelyeket az apai elv a kultúrában képvisel. A világirodalom nagy nőalakjai között ezért is válik alakja különlegessé. De ha *Élektrát* mint drámai

¹⁵ Vö. Laplanche, J.–Pontalis, 1994: 99.

hősnőt analízis alá vonjuk, véleményem szerint egyértelmű, hogy személyisége esszenciálisan hordozza magában mindazokat a sajátosságokat, amelyeket az újabb analitikus elméletek és a klinikai tapasztalatok a nőiség alakulásáról és buktatóiról összegyűjtöttek, tudatosítottak.

N. Chodorow leszögezi: az, hogy „...mindenkinek van biológiai és társadalmi neme, hogy mindnyájan sajátos szexuális szerveződéssel és irányultsággal rendelkezünk, hogy mindnyájan vagy férfiak, vagy nők vagyunk – ez része alapvető identitásunknak és a világban való létezésünknek”.¹⁶ Ezzel a megfogalmazással egyetértve hívom fel a figyelmet arra, hogy bár „pszichológiai értelemben nemekkel vagyunk »ellátva«”,¹⁷ a pszichoanalízis teoretikus szókészletéből még hiányzik a nőkre jellemző alapkomplexus valódi elnevezése.

(Ezúton mondok köszönetet dr. C. Mohnár Emmának a tanulmányom megírásához nyújtott ösztönzéséért és tanácsaiért.)

IRODALOM

- BACHOFEN, JOHANN JAKOB (1978): Az anyajog. Tanulmány a régi világ nőuralmáról, vallási és jogi természete alapján. In: Bachofen, J. J.: *A mítosz és az ősi társadalom. Válogatott írások.* Budapest: Gondolat. 97–310.
- CHODOROW, NANCY J. (2000): *A feminizmus és a pszichoanalitikus elmélet.* Budapest: Új Mandátum.
- CSABAI MÁRTA–ERŐS FERENC (szerk.) (1997): *Freud titokzatos tárgya. Pszichoanalízis és női szexualitás. Válogatott tanulmányok.* Budapest: Új Mandátum.
- FERENCZI SÁNDOR (1997): Nyelvezavar a felnőttek és a gyermekek között. In: *Technikai írások (1921–1932).* Budapest: Animula. 102–112.
- FERENCZI SÁNDOR (1997): *Katasztrófák a nemi működés fejlődésében.* Budapest: Filum.
- FREUD, SIGMUND (1985): *Álomfejtés.* Budapest: Helikon.
- FREUD, SIGMUND (1992): *Rossz közérzet a kultúrában.* Budapest: Kossuth.
- FREUD, SIGMUND [1993]: *Önéletrajzi írások.* Budapest: Cserépfalvi.
- FREUD, SIGMUND (1995a): *Totem és tabu.* Budapest: Cserépfalvi.
- FREUD, SIGMUND (1995b): Három értekezés a szexualitás elméletéről; Az Ödipusz-komplexus elűnése; A nemek közötti anatómiai különbségek néhány lelki következménye. In: Freud, Sigmund: *A szexuális élet pszichológiája.* Budapest: Cserépfalvi.
- FREUD, SIGMUND (1997): *Ösztönök és ösztönorsok. Metapszichológiai írások.* Budapest: Filum.
- FREUD, SIGMUND (1999): *Újabb előadások a lélekelemzésről.* Budapest: Filum.
- GRÜNBERGER BÉLA (1997): A kincsestárat teremtő gyermek és a kitérés az Ödipusz elől. *Thalassa* 8(2–3): 5–20.
- HORNEY, KAREN (1996 [1926]): Menekülés a nőiség elől. *Thalassa* 7(1): 7–20.
- KERÉNYI KÁROLY (1977): *Görög mitológia.* Budapest: Gondolat.
- LAPLANCHE, J.–PONTALIS, J.-B. (1994): *A pszichoanalízis szótára.* Budapest: Akadémiai.
- LUST IVÁN (1999): Vágy és hatalom. *Thalassa*, 10(2–3): 7–44.
- RITOÓK ZSIGMOND–SARKADY JÁNOS–SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY (1984): *A görög kultúra aranykora.* Budapest: Gondolat.

¹⁶ Chodorow, 2000: 234.

¹⁷ Uo.

MŰHELY

2000/4. SZÁMÁNAK TARTALMÁBÓL:

- KATHERINE MANSFIELD leveleiből
- IN MEMORIAM PARANCS JÁNOS:
Balla Máté, Bihari Sándor, Bíró József, Borbély János, Hárs Ernő, Horváth Elemér, Kemsei István, Kerék Imre, Pátkai Tivadar, Tolnai Ottó versei; Deák László, Bacsó Béla, Karátson Endre, Nagy Pál, Ferenczi László, Kiss Endre, Nagy Gáspár, Ágh István írásai; Kemsei István tanulmánya
- INGEBORG BACHMANN: A csodálatos zene; Ludwig Wittgenstein
- BOMBITZ ATTILA: Bachmann szerint a világ
- BENEY ZSUZSA, GÉCZI JÁNOS, JÁSZ ATTILA, KULCSÁR KATALIN, MAKAY IDA, MÉHES KÁROLY, PÉK PÁL, POLGÁR PÉTER, STENZEL RITA ÉS TOLNAI OTTÓ versei; BRATKA LÁSZLÓ prózája
- JÁSZ ATTILA: Az azúrkék flamingó esete
- TANDORI DEZSŐ: A „felnőtt”
- HOMAS DRUYEN: Az öregkor

A Műhely megrendelhető a szerkesztőség címén:
9002 Győr, Pf. 45.

TEREBESSY KÁROLY ÉS A PSZICHOANALÍZIS SZLOVÁKIAI RECEPCIÓJA A NEGYVENES ÉVEKBEN*

Adam Bžoch

A szlovák pszichológia, amely intézményi alapjait csak 1928-ban tudta megteremteni, kezdettől fogva élesen elhatárolódott a pszichoanalízistől és a mélylélektani iskolától, tehát ezeknek az irányzatoknak értelemszerűen nemcsak a terápiás és teoretikus, hanem a kultúrfilozófiai és kultúrkritikai törekvéseitől is. Anton Jurovský (1908–1985), az első szlovák pszichológiaprofesszor 1948-ban írott visszaemlékezésében azt olvashatjuk, hogy a kialakulás stádiumában lévő új hazai tudományágnak „nem volt ideje arra, hogy különféle kimódolt és absztrakt problémákkal foglalkozzon: csakis a mindennapi élet olyan valós, életszerű és aktuális kérdései foglalkoztatták, amelyekre maga az élet követelt megoldást.”¹ Az 1928-as alapítású Pszichotechnikai Intézet gyakorlati feladatok felé orientálódott, ami lényegében annyit jelentett, hogy különböző munkaterületeken dolgozó alkalmazottak számára pszichológiai tesztek állítottak össze és értékelték ki. A kassai ideggyógyászati klinikán működő úgynevezett Kassai Csoport (J. Stuchlík, Lóránd Sándor, E. Windholz, J. Frank) pszichoanalitikus praxisa, továbbá egyes pozsonyi gyermekgyógyászok arra tett szörványos kísérletei, hogy megfelelő kiképzés nélkül pszichoanalitikus kezelésbe vegyenek betegeket (S. Löwy, J. Tusserer), nem hagytak olyan nyomot sem a szlovák lakosság tudatában, sem a szlovák orvosok és pszichológusok közösségében, hogy a pszichoanalízis szlovákiai jelenlétéről bármiféle képzetük kialakulhatott volna. A szlovák pszichológusok közössége különben is igen kicsi volt akkoriban – 1945-ben csak tíz pszichológus volt Szlovákiában!² –, úgyhogy nemigen lehet csodálkozni azon, hogy nem történt meg a pszichoanalíti-

* A tanulmány német nyelvű változatát a szerző kéziratban bocsátotta rendelkezésünkre.

¹ Jurovský, A.: Dvadsať rokov psychológie na Slovensku. In: *Psychologický zborník*. Turciánsky Svätý Martin, III. évfolyam, 1948, No. 1., p. 11.

² Pardel, T.: *Psychoanalýza včera a dnes*. Pezinok 1995, p. 153

kus, illetve mélylélektani alapvetések feldolgozása, hogy a hiányzó kiképzésről már ne is beszéljünk, hiszen olyan rengeteg tudományszervezési feladat állhatott egy alapító generáció előtt. A pozsonyi egyetemen pszichológiát 1938-ig a filozófia keretein belül oktattak, a Comenius Egyetem filozófiai fakultásán csak 1957-ben alakult meg a Pszichológiai Intézet.³ A szóban forgó pszichoanalitikus kezdeményezések hatása így kezdetben leginkább a magyar orvosértelmiség Szlovákiában az idő előrehaladtával egyre szűkülő körére korlátozódott, úgyhogy Harmat Pál joggal sorolhatja Lóránd Sándor írásait inkább a pszichoanalízis magyar fogadtatásának kontextusába.⁴ A szlovák lakosság szélesebb köreiből a legtartósabb hatása talán még a pszichoanalízis katolikus kritikájának volt, ami a harmincas években Alexander Spesz *nihil obstat* jelzést kapott írásai⁵ révén nyert bebocsátást a templomba, és ezzel a népesség katolikus hányadának a tudatába is (1930-ban a katolikusok a szlovák össz lakosság 71,6%-át tették ki.). Ez a tudományos szempontból messzemenően a korszerű morálteológiai érvelésre támaszkodó kritika emocionális indíttatását tekintve erősen magán viseli az antiszemitizmus, az antifeminizmus és számos más, a „hétköznapi tapasztalatra” és az „egészséges emberismeretre” hivatkozó előítélet nyomait. A pszichoanalízis eszmekincse csak az 1946–1948 közötti rövid időszakban lépett először valódi funkcionális kapcsolatba a szlovák pszichológiával, amikor a nemzeti kultúrintézmény, a *Matica Slovenská* pszichológiai tagozata Turócszentmártonban kiadta a szlovák pszichológia első periodikáját, a *Pszichológiai Évkönyvet (Psychologický sborník)*. Ez az évkönyv szinte minden akkoriban létező lélektani iskolára reflektált, és ennek a pluralitásnak pragmatikus szempontból az volt a jelentősége, hogy serkentette a köztük zajló információáramlást.

A tudomány emancipációjának égíse alatt aztán, már a 40-es évek elején, megeremtődtek Szlovákiában a pszichoanalízis befogadásának feltételei. Ebből a szempontból produktívnak bizonyult három kezdeményezés találkozása: az egyik a fiatal pszichológia volt, a másik a Tudományos Szintézis Egyesületének programja, a harmadik pedig az avantgárd művészet, vagyis a megkésett szlovák szürrealizmus, amely belföldi kontextusban saját néven fut (kb. „realizmus feletti” irányzat).

Vannak, akik ma „a neopozitivizmus árnyékaként”⁶ írják le a pszichoanalízis, vagy akkoriban (a katolikus egyház kritikáját kikerülendő) gyakrabban használt álneven a mélylélektan szlovák recepcióját a Tudományos Szintézis

³ Ibid., p. 155

⁴ Vö. Harmat, 1994. 117–118.

⁵ Spesz, A.: *Psychoanalýza kresťanstvo*. Rožnava 1934.

⁶ Matejov, F.: Ein Chiasmus von Literaturtheorie und Lebenswelt. In: Zajac, P.: *Auf den Taubenfüßchen der Literatur*. Blieskastel 1996, p. 402.

Egyesületében, ebben a Pozsonyban működött szabad tudományos közösségben, amelynek filozófiadocensek, etnológusok, nyelvészek és irodalomtudósok voltak a tagjai. Hogy milyen összefüggést ragad meg ez a metafora, az némi magyarázatot igényel.

A Tudományos Szintézis Egyesülete, amely 1937-ben alakult Pozsonyban, a különböző szakterületeken folyó tudományos kutatások koordinálását tűzte ki céljául. Nem volt itt szó semmiféle interdiszciplinaritásról, a fiatal tudósok igyekezete a különféle tudományágak elméleti és módszertani egységesítésére irányult. Ennek megfelelően automatikusan felvetődött ebben a körben a tudományos szaknyelv szabványosításának igénye is. Ebben a tekintetben sokat ígérőnek tűnt a Tudományos Szintézis egyik vezető elméje, Igor Hrušovský⁷ számára az együttműködés a mélylélektannal, amely az értelmezést természet-tudományossággal ötvözi.

„A kultúrtörténet a mélylélektannal karöltve feltárhatná azt is, milyen gyakran abszolutizáltak és tárgyiasítottak színtiszta fikciókat abban az esetben, ha valaminek társadalmi-emocionális alapjai voltak.”⁸

A mélylélektan (a pszichoanalízis) azonban nem töltötte be a Tudományos Szintézis keretein belül neki szánt szerepet. Egrészt ugyanis a pszichoanalízis, mivel alapvetően nem tudott elterjedni, csak mellékága maradt ennek a mozgalomnak, semmi esetre sem válhatott Hrušovský szintetizáló törekvéseinek katalizátorává. A Tudományos Szintézis Egyesületében a szintézis eszméjének helyét pedig hamarosan teljesen átvette a Bécsi Kör logikai formalizmusának hegemoniája.

Másodszor azoknak a „mélylélektani” elméletkísérleteknek, amelyekről a későbbiekben szó lesz, nem volt elég hatóerejük ahhoz, hogy valóban lerántásák a leplet a társadalmi és tudományos gondolkodás megcsontosodott fikcióról. A szlovák közönség – a tudományos közéletet is beleértve – ebben az időben teljesen felkészületlen volt arra, hogy befogadja és feldolgozza a mélylélektan sajátos téziseit. A pszichoanalízis fogalmi apparátusának nem létezett szlovák megfelelője, illetve azok a fogalomjavaslatok, amelyek az akkor egyetlen szisztematikus recepció – nevezetesen a katolikus kritika – eredményeképpen létrejöttek, elméleti szempontból tökéletesen alkalmatlanok voltak. A fogalomhasználatot emiatt nagyvonalúság és önkényesség jellemezte. Ezt példázza az is, milyen szabadon használja mindenki a mélylélektan kifejezést úgy, hogy voltaképpen a pszichoanalízist érti alatta. Az egyesület végzett ugyan felvilágosító tevékenységet, többek között előadásokat is szervezett a pszichológia témakörében (1939 és 1948 között összesen hét, közös vitával záruló elő-

⁷ Igor Hrušovský (1907–1978) szlovák filozófus, a Tudományos Szintézis Egyesületének egyik alapító tagja.

⁸ Hrušovský, I.: Vztah vedy a spoločnosti. In: *Slovenské pohľady*, 58.évfolyam, 1942, No. 1., p. 7.

adás volt), ennek ellenére a tisztán elméleti problémák felvetésére irányuló mélylélektani, illetve pszichoanalitikus kísérletekkel szemben még később is valamiféle tanácstalanság érezhető, többek között a korábban már említett *Pszichológiai Évkönyv* recenzió rovatában is, ahol jó szándékúan, ámde mindenféle tudományos álláspont nélkül tárgyalnak aktuális külföldi pszichoanalitikus publikációkat. Másfelől a kultúra szilárd pozícióban lévő, idősebb és középgenerációhoz tartozó őrei, akik bizonyos klasszikus tudományterületekre teljes egészében jogot formáltak (ilyen volt a történelem, az irodalomtörténet és az irodalomkritika), már előre, a negyvenes évek első felétől kezdve olyan heves kritikával fogadták a pszichoanalízis tételeit, hogy a mélylélektan (a pszichoanalízis) nem tudott megmaradni az uralkodó pozitívizmus árnyékában a tudományos szintézisen belül, hanem teljesen helytelenül abba az irányba mozdult el, hogy autonóm és transzparens társadalom- és eszmekritikává fejlődjön, ahogy ezt Hrušovský is sürgette. Amit a pszichoanalízis valóban köszönhet az Egyesületnek, az az új irányzatnak szóló szimpátia és jóakarató hozzáállás, amellyel fogadták.

Szlovák miliőben a pszichoanalízis a fiatal szlovák „realizmus feletti” avantgárd művészek környezetében tudott méltó és viszonylag kötetlen inspiráló szerephez jutni. Az *Álom és valóság* (*Sen a skutočnosť*, 1940) és a *Nappal és éjjel* (*Vô dne a v noci*, 1942) című szürrealista gyűjteményes kötetekben, amelyek egyfajta esztétikailag érzékeny interdiszciplinaritás szlovák kontextusban egyébként is ritka példáit képviselik, van néhány szlovák cikk, amely művészet és társadalom problémáit mélylélektani (pszichoanalitikus) nézőpontból tematizálja. Szeretnénk néhány szót szólni a szerzőjükről, a szlovák művelődéstörténet elfelejtett alakjáról.

Terebessy Károly,⁹ akiről szó van, 1910-ben született Nyitrán. Apja ügyész volt, anyja (leánykori nevén Hackenberger) pozsonyi cukrászdatulajdonos családból származott. A család a gyermek születése után Pozsonyba költözött. Terebessy itt járta ki a kereskedelmi akadémiát (középsiskola). Ezután Prágában a kereskedelmi főiskola hallgatója lett, később eltöltött valamennyi időt Párizsban és Londonban is. A 1930-as évek elején részt vett Pozsonyban a Sarló mozgalom (fiatal szlovákiai magyar marxis-

⁹ Szlovák nyelvű publikációiban Karol Terebessy.

ta értelmiségiek köre) munkájában, azonban hamar konfliktusba került az egyetlen sztálinista vezetésével. Ebben az időben fordította magyarra Trockij néhány rövidebb írását, és 1935-ben közreadta *Az ár ellen* című folyóirat két számát, amelyet hasonló szellemben szerkesztett. Alapító tagja volt a *Magyar Demokrata Írókörnek* (1937). Az 1939-es év meghiúsította azt a tervét, hogy átszökjön Lengyelországba, és a csehszlovák légió oldalán harcoljon a faszizmus ellen. A háború alatt Pozsonyban lakott, tartotta a kapcsolatot a szürrealista költőkkel, néhány szürrealista gyűjteményes kötet mecénásaként is szerepelt, 1942-től pedig egyik alapítója és szerkesztője volt az *Urbánkova vedecká knižnica* című tudományos publikációsorozatnak, amely a Tudományos Szintézis Egyesülete számára néhány évig a nyilvánosság egyetlen fórumát jelentette. 1946-tól (valószínűleg 1950-ig) a Pszichotechnikai Intézetben dolgozott Pozsonyban, röviddel ezután pedig a *Forma (Tvar)* nevű művész szakszervezetben. Emellett fordított is magyarból és angolból. 1952-ben trockista múltja miatt fizikai munkássá minősítették vissza. 1957-ben letartóztatták „államellenes tevékenység” vádjával. Kilenc év börtönre ítélték, büntetése idejét (az 1960-as amnesztiáig) a csehországi Příbram kényszermunkatáborban töltötte. Ezután (1974-ig) vilamosvezetőként dolgozott Pozsonyban. 1985-ben halt meg, nem túl terjedelmes, mindazonáltal a szlovák kultúrtörténet szempontjából igen érdekes életművet hagyva hátra, amelynek kritikai kiadása éppen most van előkészületben.

Az első szöveg, amellyel Terebessy belépett a szlovák irodalmi kommunikáció közegébe, a *Szlovák Hamlet (Slovenský Hamlet)* című tanulmány volt, amely az 1941-es *Álom és valóság*-kötetben jelent meg. Ez a szöveg Ladislav Novomeský fiatal szlovák költő¹⁰ *Szent a falu végén (Svätý za dedinou)* című verseskötetének pszichoanalitikus interpretációját adja. A verseskötet Prágában jelent meg 1939-ben, a Csehszlovák Köztársaság széthúzása után, és az akkori irodalomkritika (csakúgy, mint később a szlovák irodalomtörténet is) aktuális, kortárs témájú költészetként értékelte. Terebessy értelmezése gyökerelesen eltér ezektől a magyarázatoktól. Egészen más mozzanatokot tart hangsúlyosnak ebben a költészetben, olyanokat, amelyek a politikai aktualitással akár ellentétben is állhatnak. A verseskötet szándékolt (manifeszt) tartalma az értelmező számára csak annyiban érdekes, amennyiben a költő személyes történetének mélyebb, latens, általánosításra alkalmas adó értelmét takarja. Ez a történet Novomeský Ödipusz-komplexusának története, ez jelenik meg a versek szimbolikájában. Az elemi szimbolikát (ló, ház, vonat) Terebessy nem az alapvető művészi újszerűség jeleként kezeli (Novomeský végül is nem volt tagja a „realitás felettiek” csoportjának, csak szimpatizált velük), hanem olyan konstans rejtjelek rendszereként fogja fel, amelyeket az ortodox pszichoanali-

¹⁰ Ladislav Novomeský (1904–1976) szlovák költő, kommunista publicista és kultúrpolitikus.

tikus szimbolika segítségével kell megfejteni. Pszichoanalitikus magyarázatában kitér az elfojtásra is, ami Novomeský költészetének védekezés jellegét adja: Terebessy úgynevezett „társadalmi felettes-énről” beszél, amely rákényszeríti cenzúráját az énrre. Ezt a fogalmat nem közvetlenül veszi át a freudi terminológiából; a cenzúrákat mint funkciót nem az egyéni cselekvésből és az egyéni felelősségből vezeti le, hanem a társadalom szervezetének működésmódjából. Az esszé zárómondatai olyan terápiás célt fogalmaznak meg, amelynek lényege az én racionális önmegismerése:

„Amikor az ember megtanulja uralni ösztöneit, és elkezd gyémánttá csiszolni tudat alatti életének nyersanyagait, amikor az eredendő bűn árnyai elvesztik hatalmukat, akkor az emberiség új korszaka kezdődik. Az emberi együttélés harmóniája az egyén testi és lelki összhangjában tükröződik vissza. Érzékei kifinomulnak, cizellálódnak, mozdulatai hajlékonyabbá és ritmikusabbá válnak, hangja csengőbb lesz. Viselkedésével és mimikájával azt fogja kifejezni, amit érez és gondol.”¹¹

A Szlovák *Hamlet* bekerült annak a kommunikatív interakciónak az erőterébe, amely a konzervatívoknak a szürrealistákkal szemben en bloc tanúsított ellenállása körül forgott. Jozef Kútnik-Šmálov,¹² aki az 1940-es évek első felében a szürrealista költők és teoretikusok elleni, irodalmilag és érvelésmódjukban is alantas támadásaival vált ismertté, azzal a megjegyzéssel utasította el Terebessy értelmezését, hogy „foglalkoznunk vele ugyanolyan felesleges lenne, mint amilyen nevetséges”.¹³ Šmálov meg volt róla győződve, hogy az Ödipusz-komplexus Szlovákiában nem más, mint divatos, mesterséges külföldi importcikk. Ebben az értelemben csak az Ödipusz-komplexust illető 1930-as évekbeli szlovák katolikus kritika (A. Spesz) előítéleteit variálta tovább. Terebessy Šmálov kritikájára írott, nem publikált válasza amellett, hogy kivédi a támadást, azt is megpróbálja tisztázni, mit jelent az irracionális művészetben, illetve az esztétikatudományban. Ez esszenciális kérdésnek tűnt ahhoz, hogy el lehessen különíteni, mi tekinthető a művészetben és reflexiójában megerősítő-konzerváló, és mi kritikai (és terápiás) komponensnek. Terebessy, aki számos, az Ödipusz-komplexus létezését elismerő orvosi szaktekintélyre (Homburger, Lange, Meinerz, Bleuler) hivatkozik, a pszichiátria terápiás gyakorlatában használt „feltáró” és „elfedő” módszerek közötti összekötő láncszemről beszél. Az „ötvözés” – a pszichoanalízis, a hipnózis, az organikus pszichiátria és a különböző kiértékelő módszerek összekapcsolása – tudja megteremtteni annak lehetőségét, hogy kapcsolatba kerülhessen a racionális az irracionálissal, és így az analitikus végül bizonyos felismerések

¹¹ In: *Sen a skutočnosť*. Bratislava 1940, p. 65.

¹² Jozef Kútnik-Šmálov (1912–1982) szlovák katolikus pap és írodalmár.

¹³ In: *Slovenské pohľady*, 57. évfolyam, 1941, No. 1., pp. 65–66

közébe juthasson. A továbbiakban Terebessy megemlíti Šmálov *Élet a szóban (Život v slove)* című, Milo Urban¹⁴ szlovák prózaíróról szóló könyvét,¹⁵ és rámutat, hogy Šmálov szövegében minden utalás az új pszichoanalízisre pusztán a formalitás, mivel a szerző ignorálja a pszichoanalízis alapkérdését, a szexus (az Ödipusz-komplexus) szerepét. Tény, hogy a pszichoanalízis szexualitás-felfogása maradt a katolikus kritika számára az elmélet legsúlyosabban megbotrányozó momentuma. Sőt, Michael Šebek cseh pszichoanalízis-történész úgy véli, hogy a pszichoanalízist körülvevő cseh kulturális közeg legfeljebb a tudattalan gondolatát értette meg és dolgozta fel igazán, a szexualitás témáját soha. Még inkább jellemző ez szlovák kontextusban, és itt nemcsak annak a hátrítása áll a háttérben, hogy egy kis közösségben, ahol „mindenki mindenkit ismer”, a kreativitást szexuális összefüggésekben kelljen magyarázni, hanem a katolikus kritika klasszikus előítélete is.

Hogy Terebessy számára nem a személyes elégtétel volt ennek a polémiaának a lényege, az világosan kitűnik a következő, *Megjegyzések az automatikus szövegről (Poznámky k automatickému textu)* című írásából.¹⁶ Šmálov szürrealizmus elleni vitairata gyenge argumentatív értékű kirohanásokból állt ugyan, de kétségtelenül azokat az „örök” konzervatív kétségeket vezette elő, amelyek a normák (jelen esetben az esztétikai normák) eltörlésének következményeivel kapcsolatosak. Az említett *Megjegyzésekben* Terebessy a metafizikai szorongást és az ürességtől való félelmet kiindulópontul véve keres magyarázatot arra, miért tűnik úgy, mintha a szürrealista költészet a rendet veszélyeztetné, amikor szétrombolja a logikus versszerkezetet. Ebben a viszonylag rövid szövegben Terebessy azt javasolja, hogy szemléljük az automatikus írás problémáját a kortárs pszichiátria nézőpontjából, mivel az a kérdés, hogy „az automatikus szöveg által tökéletesen megragadható-e a belül zajló gondolatfolyam, nem olyan egyszerű, mint ahogy a szürrealizmus teoretikusai korábban gondolták, és ennek a kérdésnek a valódi megválaszolása kívül esik a művészet kompetenciáján.”¹⁷ Terebessy a pszichiátria szemszögéből nézve (itt Eugen Bleulerra hivatkozik) patológiás jelenségként értékeli a tudattalanból felfakadó spontán kreativitást. Nem a tudattalan, hanem csak „a tudatos és a tudattalan közötti pszichikus feszültség” képes arra, hogy esztétikai tartalmakat közvetítsen és a művészet kritériumait hordozza magán, és „ebből a szempontból az automatikus szövegek teljességgel elégtelennek bizonyulnak”.¹⁸ Elismeri ugyan, hogy van

¹⁴ Milo Urban (1904–1982) szlovák prózaíró.

¹⁵ Šebek, M.: Predválečný vývoj psychoanalýzy v Čechách. In: *Psychoanalýza v Čechách*. Nakladatelství Franze Kafku. Praha 1997, pp. 7–20, de különösen pp. 15–16.

¹⁶ In: *Vo dne a v noci*. Bratislava 1941, p. 128–129.

¹⁷ *Ibid.*, p. 128.

¹⁸ *Ibid.*, p. 129.

összefüggés az elmebetegek és az avantgárd művészek (a „skizofrének” és a „futuristák”) spontán kreativitása között, de arra az álláspontra helyezkedik, hogy a két dolog közös elemeinek keresése megkerüli az esztétikai kritériumok kérdését.

„A futurista is, a skizofrén is szétrombolja a mondatszerkezetet, infinitivusban használja az igét, eltávolítja a központosítást, sok neologizmust talál ki, és mindkettő esküdt ellensége a logikus gondolkodásnak. Műveiket Marinetti művészetelveinek szellemében komponálják: *Logikátlan sorozatokat akarok létrehozni... mellékes analógiákból, amelyek nem állnak egymással kapcsolatban.* Ezzel a megjegyzésünkkel nem a futuristák művészi érdemeit akarjuk kisebbiteni, csak arra szeretnénk rámutatni, hogy ha a pszichológia nézőpontjából egyszer józan és elfogulatlan pillantást vetünk a művészetre, számos sokat vitatott kérdést megvilágíthatunk. A realizmus feletti mozgalom nagy érdekének tartjuk, hogy a futurizmus automatikus szövegei és követelményei nem elégitik ki, hanem azon fáradozik, hogy teljes terjedelmében ragadja meg a művészi kreativitást, amennyiben súlyt fektet a tudatalatti emberi impulzusok valóságára, egyúttal azonban strukturálisan nagy teret ad a költészet és a képzőművészet fejlődési tendenciáinak is, tehát ragaszkodik a művészi érték bizonyos kritériumaihoz.”¹⁹

Terebessy a művészet (a művészi nyelv) reflexiójához keresett tudományosan megalapozott pszichológiai bázist. Abból a feltevésből indult ki, hogy a nyelv mint forma alapját és jelentésadási módját tekintve²⁰ lényegileg konzervatív, és nem enged meg olyan költői nyelvi forradalmat, amely a forma- és jelentésadás fundamentális megváltoztatásával járna. Soron következő, *Nyelv és mélylélektan (Jazyk a hlbinná psychológia)* című írásában, amely szintén a már említett kötetben jelent meg,²¹ arra a kísérletre vállalkozik, hogy a jövő számára felvázolja a nyelvtudomány és a pszichológia szintézisét; megemlíti, milyen „legyűrhetetlenek tudnak lenni a kulturális fejlődésre nézve azok a béklyók, amelyekkel a beszéd és az írás megköt bennünket”.²² Terebessy a nyelvnek azt az oldalát helyezi előtérbe, amely szerinte az ősi affektív energiákat őrzi. Ezeknek az energiáknak a kutatásában ígéretesnek tartja a pszichológiát. Egyúttal megjegyzi, hogy „az affektív erők jellegére mindenesetre csak a mélylélektannak sikerült jobban rávilágítania”.²³ A pszichés diszpozíciók és a nyelv közötti

¹⁹ Ibid., p. 129.

²⁰ Terebessynél nem szerepel „langue” és „parole” megkülönböztetése, mint ahogy ez már abban az időben a cseh strukturalistáknál szokásos volt, hanem a „nyelv” fogalmát „language” értelemben használja.

²¹ In: *Vo dne a v noci*. pp. 136–141.

²² Ibid., p. 137.

²³ Ibid.

összefüggéseket kutató Terebessyt a mélylélektan iránti érdeklődése egyúttal arra is rávezeti, hogy tudatára ébredjen az egyénpszichológia határainak. Az affektív energiák ugyanis, mint írja, nemcsak az individuum, hanem a tömegek és népek nyelvét és emlékezetét is meghatározzák. Ezek az erők, mivel a hatásuk tetten érhető a mindnyájunk által használt szavak és fogalmak keletkezésénél, mindenképpen befolyásolják a kultúrát. Terebessy úgy vizsgálja a nyelvet, hogy „nyelvfilozófiájában” elsősorban izolált szavakra és fogalmakra koncentrálna, amelyeknek szimbolikus jelentést tulajdonít, és nem foglalkozik a konkrét nyelvhasználat jelenségeivel, ahogy azok például a költői szövegekben megmutatkoznak.

Terebessy kulcsszavakra és kulcsfogalmakra (szimbólumokra) összpontosító irányvonalának ugyanebben az időben Mikuláš Bakoš²⁴ strukturalista teoretikus törekvéseiben lelhető fel a pandanja; Bakoš, aki a Tudományos Szintézis és a „realizmus feletti” csoport környezetéhez tartozott, a jelentéskohézió szétrombolását tanulmányozta a szürrealista költészetben, és figyelmét az egyes szavak jelentésére irányította. Terebessy mindazonáltal azokhoz a szaktekintélyekhez maradt hű, akik szeretett tudományához, a mélylélektanhoz állnak közel. Jóllehet gyakran hivatkozott a svájci iskolára, Bleulerhez vonzódott a leginkább, és egyáltalán nem vett tudomást C. G. Jungról, aki pedig az archetípusok elméletével teoretikusan következetes koncepciót teremtett a freudi topológia egyénpszichológián túli alkalmazásához, amivel Terebessy is kísérletezett. Van még egy svájci, aki nyilvánvaló hatással volt Terebessy elméleti munkásságára: a 19. századi jogász és kultúrtörténész, Johann Jakob Bachofen (1815–1887).

Az, hogy Terebessy reflektált Bachofenre és közreadta két írását,²⁵ az 1940-es években valamiféle megkésett visszhangja volt az 1920-as és 1930-as évek széles körű, Európára és Amerikára kiterjedő vitájának Bachofennel és a Homérosz előtti idők matriarchátusával kapcsolatban, amelyet a szóban forgó elméletek szerint később váltottak volna fel a patriarchális társadalmi viszonyok az ókori Görögországban. Az 1927 körül kezdődött vitának, amelyben R. Briffault, Wilhelm Reich, Erich Fromm, Bronislaw Malinowski, több berlini pszichoanalitikus és a frankfurti Társadalomkutató Intézet (Institut für Sozialforschung) néhány munkatársa is részt vett, az volt az alapkérdése, hogy mennyiben fogható fel a ginekokrácia történelmi periódusa az emberiség „aranykoraként”, és mennyiben tekinthető ebben az értelemben a nemek

²⁴ Mikuláš Bakoš (1914–1972) szlovák irodalomtudós, a szlovák strukturalizmus egyik megalapítója.

²⁵ Bachofen, J. J.: *O materskom práve (Vom Mutterrecht)*. Trnava 1942, fordította Daniel Husár, előszó: K. Terebessy; Bachofen, J. J.: *Lykijšký mýtus (Der Mythos der Lykäer)*. Trnava 1943, fordította és az előszót írta I. Hrušovský.

olyan együttélési modelljének, amely tájékozódási pontul szolgálhat a jövő társadalmi utópiái számára.²⁶

Terebessy mindazonáltal nem a fent említett vitában kirajzolódó felszíni, aktuális problémák és világos politikai implikációk (az autoriter személyiség, a fasizmus és a kapitalizmus kritikája) érdekelték igazán: Bachofen egykor felvázolt problematikájának egy másik aspektusa foglalkoztatta, amely a kortárs recepció nézőpontjából első pillantásra kevésbé tűnt izgalmasnak. *Az anyajogról (Vom Mutterrecht – O materskom práve)* című könyv előszavát – Bachofen *Az anyajog. Vizsgálódás az ókori ginekokrácia vallási és jogi természetéről* című chef d'oeuvre-jének első fejezetéről van szó –, amely Terebessy *Johann Jakob Bachofen – a mélylélektan előfutára* című cikkének bővített változata, tekinthetjük egyrészt a szlovákiai Bachofen-recepció programszövegének, másrészt pedig fontos építőkönek is Terebessy mélylélektani elméletalkotó munkájában.

Szerzőnk *Az anyajogról* című műhöz írt előszavában Bachofent bizonyos tekintetben a mélylélektan egyik előfutaraként jellemzi: legalapvetőbb teljesítményének az irányzat szempontjából azt tartja, hogy Bachofen „állandóan hangsúlyozta a pszichikus valóság érvényességét, elmosta a határokat mítosz és történelem között, és úgy vélte, hogy mindenképpen véget kell vetni a történelem racionalizálásának”.²⁷ Ugyanakkor elméletének néhány konkrét sarkpontjára is felhívja a figyelmet, mindenekelőtt a nőuralom és a férfiuralom közti történelmi kapcsolatot illető alap gondolatokra.

„A mítosz a szimbólum magyarázata”, mondja Bachofen, Terebessy pedig ebből a tézisből kiindulva viszonylag szabad szemléletet alakított ki a nyelven belüli szubtilis kapcsolatok mikrovilágának vizsgálatához, és utat talált a nyelvi ambivalencia problematikája felé, amellyel Freud már 1916-ban, a *Bevezetés a pszichoanalízisbe* előadásában foglalkozott. Az ambivalencia fogalma egyébként a pszichológiában eredetileg szintén a Terebessy által különösen nagyra tartott svájci orvostól, Eugen Bleulertől származik. A nyelvi megnyilatkozásokban megjelenő ellentmondásosság problematikája, ahogy Bleuler és Freud látta, Terebessy figyelmét arra kérdésre irányította, hogy miért különbözik az ún. szimbolikus szavak nyelvtani neve a különféle nyelvekben. Itt látott ugyanis lehetőséget arra, hogy Bachofennek a szimbólumok nemi tartalmára vonatkozó elméletét valamiféle nyilván spekulatív, de mindenképpen plauzibilis szintézisbe lehessen hozni a pszichoanalízis fogalmi apparátusával. Ennek a szintézisnek a célja abban állt, hogy felfedje az egykori kultúrák nemhez kötöttségének elemeit, amelyek valószínűleg még mindig benne rejlenek a (modern) nyelvekben, és bizonyos körülmények között láthatóvá válnak, működés-

²⁶ In: *Vo dne a v noci*, pp. 134–135.

²⁷ Bachofen, J. J.: *O materskom práve*. Trnava 1942, Bevezetés, p. 6.

be lépnek. Bachofen mítoszértelmezésekre alapozott meglátásait – például, hogy a nőuralom és a férfiuralom közötti különbség hogyan hatja át az egész kultúrát – jól kiegészítették Terebessy közép-európai multietnicitással kapcsolatos megfigyelései és tapasztalatai. Neki az volt a véleménye, hogy az egyes közép-európai nyelvekben – a magyarban, a németben és a szláv nyelvekben – a szimbólumnak tekintett szavakra (főnevekre) megkülönböztetett szexuális *túldetermináltság* jellemző, amit vagy a nyelvtani nem eltérő használatában, vagy az ezt helyettesítő formákban lehet megfigyelni. Úgy gondolta, hogy ebben megmutatkozik az egyes a közép-európai kultúrák lényegi különbsége abban a vonatkozásban, hogy andokratikus vagy ginekokratikus társadalmi modellekhez kötődnek-e.

A szexuális túldetermináltságról Freud már 1900-ban írt az *Álomfejtésben*. Itt utánaolvashatunk, hogy a szexuális túldetermináltság olyan affektusokból származik, amelyek lényegüknél fogva ahistorikusak és változtathatatlanok. Terebessy az ember szexuális alapbeállítottságának a biszexualitást tartja, és kifejti, hogy ebben keresendők annak az ambivalenciának a gyökerei, amelyek az emberi alapszimbólumok kettős szexualitásáról tanúskodnak. A nyelvtani nem a nyelvben ezek szerint a társadalmi fejlődésnek csupán azt a szintjét (nőuralom vagy férfiuralom) tartja meg, amelyre a mindenkori nyelv (és ezzel értelemszerűen a mindenkori kultúra is) a nemi struktúráit alapozta, és ezáltal egy nemileg konkretizált (női vagy férfi) túldeterminációról tanúskodik:

„Ha a nyelveket a szimbólumok pszichológiája felől nézzük, érdekes és értékes felismerésre juthatunk. A mélylélektanból ismert, hogy sok szimbólumnak van ambivalens, kettős jelentése, egy férfi és egy női. Ilyen pl. a híd, a gylkosság, a halál. Érdekes, hogy a szláv nyelvekben ezek a szavak ellentétes neműek, mint a germán nyelvekben. Ez nem véletlen. A germánság nyelvi-kulturális kifejlődése alapvetően a ginekokrácia korában zajlott le, míg a szlávoké csak az apai princípium hegemoniájának korában.”²⁸

Ez a tézis Ariadné fonalaként szövődik tovább nyelvészeti kutatásainak labirintusában *A nyelvfejlődés ambivalenciájának problémájához*²⁹ című párhuzamos szerkezetű cikkében is. Azon nem nagyon lehet meglepődni, hogy a szlovákiai kulturális nyilvánosság nem igazán tudott mit kezdeni ezzel a gazdag empirikus anyaggal (különböző nyelvekből származó példákkal) alátámasztott feltételezéssel. Terebessy ugyanis nem adott semmiféle aktualizáló élt ennek a tézisnek, és szimptomatikus, hogy mindössze egyetlen reagálás jelent meg rá, a szlovákiai Bachofen-kiadás egy recenziójában:

„Terebessynek *Az anyajogról* elé írott bevezetője rendkívül érdekes ugyan, de néha olyan távoli területekre kalandozik, ahol könnyen eltévedhet az em-

²⁸ Ibid.

²⁹ *K problému ambivalencie v jazykovom vyvine*. Bratislava 1942. Németül: Trnava, Urbáne 1944.

ber. (...) Elhamarkodottnak tűnik számunkra pl. az a végkövetkeztetés, hogy »A germánság nyelvi-kulturális kifejlődése alapvetően a ginekokrácia korában zajlott le, míg a szlávoké csak az apai princípium hegemoniájának korában.« A kisszámú példából nem lehet ilyen nagy horderejű végkövetkeztetést levonni, ehhez alaposabb kutatásra lenne szükség. Amit a szlávok földműves-kultúrájáról tudunk, kevésbé fejlett vallásos elképzeléseikről és szervezeteikről, vendégszeretetükről, a haza mint apa iránti szeretetükről stb., az Bachofen alapján inkább az anyai princípium hosszú továbbéléséről tanúskodna, talán egészen a történelem hajnaláig.”³⁰

Akaratlanul is összeütközésbe kerül itt két pseudohistorikus, romantikus képzetvilág a szlávok múltjáról: az egyik, amelyet a fiatal kritikus, M. Chorváth³¹ is képviselt, a szlávság reflexiójának abban az eszmekörében gyökerezett, amelyet 1848 után mindenekelőtt a szlovák politikus és irodalmár, Ľudovít Štúr kultivált. Ez az eszmekör kezdettől fogva – egészen a mai napig – a szlovák nacionalisták áltörténelmi öngazolási kísérleteinek képezte az ideológiai alapját. A másik az a szlovák kultúra kontextusában mindaddig ismeretlen képzetvilág, amely a nyelvi szimbólumok magyarázatán nyugodott, és ugyancsak valamiféle késő romantikus konstrukciót hozott létre. A polémiának ez a kis szikrája mindazonáltal nem lobbantott fel további vitát.

Terebessy ezt követő munkái – mindenekelőtt 1942-ben megjelent terjedelmes tanulmánya, *Az ambivalencia problémája a nyelvfejlődésben* – szélesebb spektrumot felölelő empirikus bizonyítékokkal támasztják alá az egyes kultúrák eltérő nemi hovatartozásának téziséét, ugyanakkor arra is kísérletet tesznek, hogy alkalmazhatóvá tegyék a pszichoanalízis fogalmi apparátusát a jövő nyelvfilozófiájában. Terebessy itt már nem szorítkozott a „szimbolikus szavakra”, hanem alászállt a nyelv fonetikai alapjának mélységeibe. Később egyenesen az affektusok mechanikáján alapuló „fonetikai-szimbolikus túldetermináltságról” beszél.³²

„Míg a szláv nyelvekben a »duch« [szellem] a férfiúi potencia szublimációjának eredménye, a német »Geist« [szellem] hangtani jellemzőivel (»ge« és »ei«) rendkívül erős ginekokratikus túldetermináltságra utal.”

Elgondolásait megpróbálta a cseh strukturalizmus közegéből vett nyelvészeti ismeretekkel is alátámasztani. Valamikor 1964 előtt jutott például arra a meggyőződésre, hogy a nyelvtani nemeknek a különféle nyelvekben megjelenő variabilitása összefüggésbe hozható a nyelvi jelenségek potencionalitásának Vilém Mathesius cseh nyelvész által kifejlesztett fogalmával. Potencionalitáson

³⁰ Chorváth, M.: Dve vedecké publikácie. In: *Elán*, 1943 június, p. 16.

³¹ Michal Chorváth (1910–1982) szlovák irodalomkritikus és publicista.

³² Terebessy nem publikált, németül írott tanulmánya: *Zum Problem der Ambivalenz, Affektivität und Überdeterminierung in der Sprachenentwicklung*. Gépírat 1971, p. 13.

Mathesius már 1911-ben a nyelvi (elsősorban fonetikai) jelenségek „statikai kielégését” értette, ami a különféle dialektusokban a kiejtés eltérését eredményezi. Hogy Terebessy elméletei, illetve alkalmazásai nem találtak visszhangra sem a szlovák nyelvészek, sem a pszichológusok körében, az kutatásainak különlegességével is összefügg ugyan, de azzal is, hogy a hazai művelt csoportok képtelenek voltak ezeket a kísérleteket a független, emancipált tudomány szemszögéből mint spekulatív hipotéziseket vagy tudományos intuíciókat kritizálni. Ehelyett csak olyan összeszólalkozásokra találtak bennük alkalmat, amelyek legfeljebb az ellenfelek világnézeti előítéleteit voltak képesek bemutatni. 1948 után Terebessy nem publikálhatott többé. A Tudományos Szintézis legtöbb képviselőjéből hamarosan marxista lett, a pszichoanalízist pedig, mint nem marxista tudományt, betiltották. Terebessy munkássága annyit mégis feltétlenül megérdemel, hogy *pro domo*, a szlovák kultúrtörténet keretein belül megőrizzük mint a kor előítéleteivel szembeszállni kész, formabontó próbálkozást. Sokáig nem lehetett foglalkozni ezzel az életművel, de mégis *pro mundo* is megvan a helye a pszichoanalízis kelet- és közép-európai hatástörténetében.*

Nádasdy Nóra fordítása

* Terebessy szlovák nyelvű tanulmányából nemrégiben válogatás jelent meg Adam Bžoch szerkesztésében a pozsonyi Kalligram Kiadónál (*Jazyk, kultúra a hlbiná psychológia* [nyelv, kultúra és mélypszichológia], 1999.)

LOST CHILDHOOD KONFERENCIA, 2001. február 23–25., Budapest tervezett program*

1. NAP – PLENÁRIS ELŐADÁSOK

André HAYNAL: Az elveszett és megrálatált gyermekkor

Livia JAVOR: A reziliencia fogalma

Jeffrey PRAGER, Ph.D.: Lost childhoods, Lost generations: The intergenerational Transmission of Trauma

WORKSHOPOK

Judith E. VIDA Teratoma: another misreading of Ferenczi with clinical consequences

Nancy A. SMITH, Psy.D. On the Possibility of Intrapsychic Repatriation after Trauma

Susan N. THALI, Ph.D. Reworking childhood: considering affect regulation and attachment expectations

George PICK A survey and analysis of the secret diaries of children – reactions to trauma

Benjamin KILBORNE The Wise baby and Oedipal Shame

Olga M. CLEMENT One analysis: two childhoods

Jay FRANKEL "Trauma and play": Inverse structures

Kata LENÁRD, Tamás TÉNYI PhD: The view of infant is implicitly present in Ferenczi's late writings

Antal BÓKAY A gyermek fogalma Ferenczi Klinikai Napójában

Katherine B. SCHWARZENBACH, Ph.D., Psy.D. "The lost childhood": Lost or stolen?

Zsuzsa LŐRINCZ, dr. A gyermekor ábrázolása az 1930-as évek szociográfiai igényű irodalmában – a pszichonanalitikus pszichoterapeuta szemével

Vera BÉKÉS Philosophy and the Early Childhood

Livia NEMES, Dr. Az elveszett gyermekkor traumáinak ábrázolása Radnóti Miklós szépprozájában

Klára, László, Dr. Gyermekkortalanság (Kezféssz Imre Sorstalanság c. regényének elemzése)

Anna VALACH, József Jolán, Etelka és Attila arvaság-kompenzáció leletsztratégiái. Három testvér – háromféle kísérlet az elveszett gyermekkor visszahódításáért

Nicholas T. RAND: Who owns Oedipus – Psychoanalysis and Literature or the Group Psychology of Family Shame and Secrets

Judith DUPOINT Traumas and explanations

Bennett SIMON, MD Psychoanalysis, sexual abuse, and hysteria: The case of Rachel, Boston, 1912

Judit Mészáros The subjective truth in Ferenczi's trauma theory

Ety COHEN, Ph.D. The evolution of the transference countertransference matrices with traumatized adolescents: engagement, safety, and erotic phases

Ann SILVER

Attila Bánfalvy Psychoanalysis as a battlefield for "pro and against trauma" tendencies of our culture

Thamaré BAKÓ, dr. A megcsönkített én (egy szexuális abúzus feloldozása) *(The mutilated self – An elaboration of sexual abuse)*

Michelle MOREAU RICAUD The (dethroned) Little Prince: a case of early trauma

Eva WELL The psychological effects of cocybe donation or what we would want to know about the children born of it

Roberta J. APFEL, MD, MPH Emotional impact of assisted reproductive technologies

Judith HAREL "Primitive anxieties" in the treatment process of an Adopted children

Meryle GELLMAN, Dr. "The use of the telephone in analysis: Therapeutic Compromise Primary Modality of Treatment?"

Irene ZASLAVSKY THELEMYTHE – Aventures d'un psychotherapeute dans la scene sociale

Anna TARDOS, Krisztina MODROVICS, Tímea KOVÁCS (PICKLER INTÉZET) Kiút az érzelmek zűrzavarából – esszétanulmány

Éva KÁLLÓ (PICKLER INTÉZET) A csecsemőoththonokban nevelkedő gyermekek találkozása a múlttal

* A program folytatását lásd a 220. oldalon!!!

VARGA JENŐ, A PSZICHOANALÍZIS, A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG ÉS A SZTÁLINIZMUS*

Christfried Tögel

Amikor 1992-ben először olvastam Freud és Ferenczi akkor még publikálatlan levelezését, feltűnt nekem többek között az a levél, amelyben Ferenczi a Magyar Tanácsköztársaság első napjairól számolt be. A levél négy nappal a kommunista hatalomátvétel után íródott, és az események érdekes látásmódját nyújtja:

„Az itteni – látszólag teljes nyugalomban lejátszódott – folyamatok pszichikai hatásairól csak azt mondhatom, hogy lenyűgözőek voltak, és azok is. A háború és az első forradalom izgalmait nem lehet ezekhez hasonlítani. Az oly jelentős, mélyen gyökerező libidómegszállás áthelyezése, ahogy azt most megkövetelik, hallatlan követelmények elé állítja az eddigi vagyonos osztály alkalmazkodóképességét; hiszen magam is ehhez az osztályhoz kezdtem tartozni, és tehetős szülők gyermeke lévén, tulajdonképpen mindig is ehhez tartoztam. A forradalom első napja spekulációkkal telt el; a mélyebb hatás csak a második-harmadik és a negyedik napon mutatkozott meg. Nem kevésbé élezi a belső [helyzetet] az a fenyegetés, hogy Magyarország meg nem szállt részét *minden* élelmiszertől elzárják. Csekély vagyonom ipari részvényekből és bankbetétből állt; az előbbieket el fogom veszíteni, az utóbbit (kb. húszszet) havi kétezres részletekben fogják kifizetni. Biztos pontként megmarad az állásom a munkások betegbiztosítójánál, amelyről – mint tudja – mindig le akartam mondani. Az ügyfelek teljesen elveszítették fizetőképességüket, de egyesek továbbra is meg akarnak fizetni engem. Úgy hallom, nekünk, „szellemi munkásoknak” az állam évi tizenkétszer 1800 koronát akar fizetni, de ennek fejében rendelkezni akarunk munkaerőnkkel. (A Ψα Egyesület egyik tagja, Dr. V. pénzügyi népbiztos.) – Néhány napon belül el akarom hagyni mostani lakásomat, és a feleségemhez akarok költözni. A családja tulajdonát képező házat, mint minden házat, „szocializálják”, vagyis nem fizetnek többé lakbért. Egy bizottság fog rendelkezni a lakáselosztásokról.

* A pszichoanalízis története 12. szimpóziumán Tübingenben, 1999. január 23-án megtartott előadás szövege.

Azt hallom, hogy igen erősen rekvirálják az élelmiszereket, de az aranyat, ezüstöt, ékszeret és pénzt is. – Abból a szempontból is visszatértünk az ósállapothoz, hogy szinte minden bűncselekményt halállal büntetnek.

Ma sokkal nyugodtabbnak, vagyis megfontoltnak érzem magam; sőt arról kezdek gondolkodni, mi lesz a helyzete a $\Psi\alpha$ -nak az új érában. Természetesen a legújabb vezetők is rendkívül barátságtalanok, de talán a modernitásukat vélik bizonyítani, amikor, amint hallom, támogatni akarnak minket. Természetesen szigorúan a tudományosság-ra kell korlátozódunk, hiszen a diktatúra cenzúrája nagyon szigorú. – Tóni a végén el fogja érni a célját, hogy $\Psi\alpha$ legyen. Mert hogy a gyárat („előmunkásként”) megtarthatja-e, még kérdéses. – Sógorom (G[zizella] fivére), aki magas rangú bíró (törvényszéki főtanácsos), valószínűleg elveszíti állását. Az egyetem jogi fakultását felosztatták, mivel mostantól nincsenek perek. Mindent az állam adminisztrál, először rendeletek útján.

Új háborúra készülnek a csehek, a szerbek és a románok ellen. Két, angol legénységű dunai monitort elfogtak, a francia helyőrséget letartóztatták. Az új hadsereg tiszta proletársereg lesz, a polgárság kizárva.

Minden attól függ, hogyan halad előre a kommunizmus külföldön, és milyen hamar jönnek segítségünkre az oroszok.”¹

Engem természetesen az érdekelt különösen, kit takar a „Dr. V.”, hiszen számomra rendkívül fontos információnak tűnt, hogy a Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesület egyik tagja a Magyar Tanácsköztársaság idején Kun Béla kormányában népbiztosi posztot töltött be, mégpedig a pénzügyi, majd a szociális termelési népbiztos posztját. Ugyanis egy csapásra világossá lett számomra, hogyan nevezhette ki Ferenczit Kunfi Zsigmond, a közoktatási népbiztos négy nappal a Tanácsköztársaság kezdete után rendes egyetemi tanárrá,² holott az orvosi fakultás tanácsa éppenséggel egyhangúlag elvetette Ferenczi meghívását.³ A nevezett Dr. V. egyszerűen megkérhette erre a szívesre népbiztoskollégáját.

Kutatásaim során rémlett valami, hogy Jürgen Kuczinski⁴ többször mesélt nekem igen tisztelt tanáráról és barátjáról, Jevgenij Vargáról (vagyis Varga Jenőről). Azt is tudtam, hogy Varga magyar származású volt, és szerepet játszott a Tanácsköztársaság idején. Igen hamar kiderült, hogy a „Dr. V.” valóban Varga Jenőt jelöli. A Nemzetközi Pszichoanalitikai Egyesület értesítője szerint Varga 1918. március 17-től tagja volt a Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesületnek, és 1919. március 21-én pénzügyi népbiztos és a Magyar Tanácsköztársaság Népgazdasági Tanácsának elnöke lett. Ferenczi időközben megjelen-

¹ Sándor Ferenczi–Sigmund Freud, 1919. március 25. 798 Fer, in: Sigmund Freud – Sándor Ferenczi *Briefwechsel*, Bd. II/2. Wien, Böhlau, 1996, 217.

² A Tanácsköztársaság bukása után minden kinevezést semmisnek nyilvánítottak, és Ferenczi 1919. augusztus 2-án ismét elvesztette professzori állását, vö. Harmat, 1994, 101.

³ Harmat, 1994, 95–96.

⁴ Német (NDK) marxista közgazdász és gazdaságtörténész; az NDK Tudományos Akadémiájának tagja és a berlini Humboldt Egyetem professzora volt. (*A szerk.*)

tett levelében a kiadók lábjegyzetben megjegyzik, hogy a „Dr. V.” Varjas Sándort takarja,⁵ ez azonban nem helytálló.

Igyekeztem hát többet megtudni Vargáról. Miféle ember volt, és hogyan zajlott tudományos és politikai karrierje.

Varga Jenő 1879. november 6-án született egy zsidó tanító fiaként Nagytényben. Már 19 évesen bejelentette rabbijának, hogy kilép a zsidó hitközségből,⁶ de Freudhoz hasonlóan egész életében a zsidóság elkötelezettje maradt. Még 1947-ben is szemére vetették Moszkvában, hogy intézetében zsidó kollektívát gyűjtött maga köré.⁷ Gimnáziumi tanulmányai után 1902-ben a budapesti egyetemre iratkozott be. Történelmet, közgazdaságtant és filozófiát tanult, egy időben Berlinben és Párizsban is. Még tanulmányai idején, 1906-ban tagja lett a Magyarországi Szociáldemokrata Pártnak, és ettől fogva rendszeresen publikált a Népszavában, de Karl Kautsky *Neue Zeit*jében is. 1907-ben a kanti antinómiákról írt dolgozatával doktorált filozófiából.⁸ A budapesti egyetemen a neves filozófus, Alexander Bernát volt egyik tanára. Mivel Varga Alexander tanítványainak szűkebb köréhez tartozott, megkérték, írjon tanulmányt az Alexander 60. születésnapjára 1910-ben megjelentetett ünnepi kötetbe. Alexander Bernát édesapja volt a pszichoanalitikus Alexander Ferencnek, aki később Berlinbe került, majd az Egyesült Államokban a pszichoanalízis első professzora lett, és megalapította a chicagói Pszichoanalitikus Egyesületet. Itt, Alexander Bernát körében bukkanunk rá először Varga és a pszichoanalízis találkozására.⁹

1912 és 1914 között Varga középiskolában tanított, és ebben az időszakban vette feleségül Charlotte Gruent. A házasságból két gyermek született: András, aki a második világháborúban elesett, és Mária, aki később biológus lett, s ma Moszkvában él.¹⁰ 1918 novemberében Vargát a budapesti egyetem tanárává nevezték ki. Ugyancsak 1918-ban lépett be a Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesületbe.¹¹

Amint már említettük, Varga 1919. március 21-én pénzügyi népbiztos és a Nép gazdasági Tanács elnöke lett Kun Béla kormányában.¹² 1919 végén, a Ta-

⁵ Sigmund Freud–Sándor Ferenczi, *Briefwechsel*, Bd. II/2, Wien, Böhlau, 1996, 218.

⁶ Duda, 1994, 251.

⁷ Duda, 1994, 251.

⁸ Duda, 1994, 32.

⁹ Alexander Bernát még idős korában is írt egy tanulmányt az *Almanach* számára Spinoza és a pszichoanalízis címmel, lásd Alexander, 1928.

¹⁰ Maria Varga–Christfried Tögel, 1999. január 24.

¹¹ Korrespondenzblatt der IPV, *IZP*, 5 (1919), 59. Cím: Prof. Dr. J. Varga, Budapest VIII., Sándor tér 4.

¹² Varga később Moszkvában ismét összefutott Kunnal. Az 1937 kora tavaszán, a nagy tisztogatási akció idején véletlenül létrejött találkozás során Kun megkérdezte Vargát: „Hogy megy Önnek?” (Hogy él Ön?). Varga így felelt: „Egyelőre szabadon.” Kun túlzottnak találta ezt a borúlátást, ám kevéssel később őt magát tartóztatták le, és a börtönben halt meg, vö. Duda, 1994, 133. Vargáról vastag kötetnyi feljelentésanyagot gyűjtött a GPU, vö. Duda, 1994, 146. és 381.

nácsköztársaság bukása után Magyarországon halálra ítélték Vargát. Ausztriába menekült, ahol először Karlstein kastélyába internálták. Ott írta meg *A gazdaságpolitika problémái a proletárdiktatúra idején* című munkáját.

Am hamarosan szabadon engedték Vargát, aki ezután Bécsbe ment. Írt Freudnak, és találkozót kért tőle. Freud 1920. február 20-ára hívta meg a Berggasséba.¹³ Freud információi a Tanácsköztársaság hónapjairól szemmel láthatóan nem voltak feltétlenül jóindulatúak, hiszen ezekkel a szavakkal fogadta Vargát: „No, vérszomjasnak éppen nem látszik!”¹⁴ E beszélgetés során Varga nyilvánvalóan engedélyt kért arra, hogy részt vehessen a Bécsi Pszichoanalitikus Egyesület ülésén. Megkapta az engedélyt, és lányának adatai szerint hetente részt vett egy magánszemináriumon Freud lakásában. A dokumentumok szerint 1920 februárja és júniusa között a bécsi egyesület hat ülésén vett részt.¹⁵

Ezek közül az első 1920. február 22-én zajlott le. Hermann Nunberg referált „a libidókonfliktus lezajlásáról a szkizofréniában”. Varga ekkor még nem vett részt a vitában.¹⁶ Figyelemre méltó, hogy ez az este az orvostanhallgató Wilhelm Reich számára is az első olyan ülése volt a Bécsi Pszichoanalitikai Egyesületnek, amelyen részt vett. Az ülésről szerzett benyomását Reich később így írta le:

„A pszichoanalitikai egyesület olyan emberek gyülekezetének hatott, akiknek együtt kell harcolniuk az ellenséges világ ellen. Szép volt. Meg kellett becsülni ez efajta tudományt.”¹⁷

Hasonlóan érezhetett Varga Jenő is, hiszen kommunistaként könnyen azonosulhatott egy olyan csoporttal, amellyel egy ellenséges világ áll szemben. Egyébként az azonosulás témájáról referált az Egyesület következő ülésén, március 7-én Paul Schilder. A vita során Varga megjegyezte, hogy bizonyos pontokon egybefolyt a projekció és az identifikáció.¹⁸

Van abban bizonyos tragikum, hogy a következő vitaestet,¹⁹ amelyen Varga is tevékenyen részt vett, „a kisebbségi mániák és a nagyvárosi hóbort problémái” témájának szentelték. Később még látni fogjuk, hogy Varga számára egyáltalán nem volt problémamentes Sztálinhoz fűződő viszonya, és biztonsággal állíthatjuk, hogy messzemenően átlátott a diktatúrán.

¹³ Vö. Sigmund Freud – Sándor Ferenczi, 1920. március 4. Varga megsemmisítette Freudnak hozzá intézett leveleit. Leánya ezt írta nekem: „Apám akkoriban nem akarta, hogy Moszkvában 'nyoma' maradjon külföldiekkel fenntartott kapcsolatainak. Akkoriban féltünk...”; Maria Varga–Christfried Tögel, 1999. január 18.

¹⁴ Vö. Maria Varga–Christfried Tögel, 1999. január 18., Sigmund Freud–Sándor Ferenczi, 1920. február 4.: „Pénteken találkozom Vargával.”

¹⁵ Fallend, 1995, 348.

¹⁶ Fallend, 1995, 191–192.

¹⁷ Vö. Reich, 1969, 43.

¹⁸ Fallend, 1995, 195.

¹⁹ 1920. május 21-én, vö. Fallend, 1995, 199–200.

1920. június 16-án Varga utoljára vett részt a Bécsi Pszichoanalitikai Egyesület ülésén. Paul Schilder tartott előadást „A pszichoanalitikus eredmények kauzális jelentőségéről” címmel. Varga többször is beavatkozott a vitába, és hozzászólásai azt mutatják, hogy az összes résztvevő közül ő rendelkezett a legalaposabb filozófiai képzettséggel.²⁰

1920. júniusában Varga elhagyta Bécset, és több állomáson át Moszkvába utazott, hogy részt vegyen a Kommunista Internacionálé II. kongresszusán. Augusztus 20-án érkezett Moszkvába. A kommunista világmozgalom vezető elvtársaira tett hatása oda vezetett, hogy letelepedett Szovjet-Oroszországban, és még ebben az évben tagja lett a szovjet kommunista pártnak. Keresztnevét oroszos formára változtatta, így lett Varga Jenőből Jevgenyij Varga.

Lenin hamar fölismerte Varga tehetségét, és megtanulta becsülni átfogó képzettségét. 1921 nyarán megkérte, hogy készítse elő egy külföldi információs intézet megalapítását, amelynek az lett volna a rendeltetése, hogy anyagokat gyűjtsön orosz újságok számára.²¹ Ezt a tervet Lenin ama meggyőződése alapján kell szemlélni, hogy a kulturális szint drasztikus megemlése és a tudomány gyorsított fejlesztése nélkül Szovjet-Oroszországban kudarcra van ítélve kommunista eszményeinek megvalósulása. Ezért élesen föllépett minden olyan kísérlet ellen, amely a kapitalista társadalom kiküszöbölésével együtt annak kulturális és tudományos vívmányait is ki akarta hajítani. Szovjet-Oroszország ifjúságához fordulva ezt mondta 1920-ban:

„Óriási hibát követne el az, aki [...] azt a következtetést próbálná levonni, hogy lehet valakiből kommunista anélkül, hogy elsajátítaná azt, amit az emberi tudás felhalmozott. [...] Kommunisták csak úgy lehetünk, hogy elménket mindazoknak a kinceseknek ismeretével gazdagítjuk, amelyeket az emberiség létrehozott.”²²

A proletkult kinövései ellen fordulva pedig azt mondta, hogy

„Proletárkultúrát csak akkor lehet építeni, ha pontosan ismerjük az emberiség egész fejlődése által létrehozott kultúrát [...]. A proletárkultúra nem készen pottyann le valahonnan, ismeretlen helyről, nem azoknak az embereknek a kitalálása, akik a proletárkultúra terén szakembereknek nevezik magukat. Ez merő sületlenség.”²³

²⁰ Fallend, 1995, 202–203.

²¹ Lenin–Varga, 1921. augusztus 31.: „Kedves Varga elvtárs! Itt küldöm Önnek a megjegyzéseimet. Ha szükségesnek tartja, telefonon beszélhetünk róluk. Üdvözlettel, Lenin.” Az intézet megalapítását egy augusztus 13-án Zinovjevhez írt levelében javasolta Lenin, vö. Duda, 1994, 35.

²² Lenin, 1974a, 289–291.

²³ Lenin, 1974a, 290. Másutt Lenin rámutatott arra, hogy a marxizmus „korántsem vetette el a polgári korszak igen becses vívmányait, hanem ellenkezőleg, magáévá tette és feldolgozta mindazt, ami az emberi gondolkodás és kultúra több mint kétezer éves fejlődésében érték volt”. (Lenin 1974, 320.).

Ilyen megfontolások vezették Lenint a tudomány- és oktatáspolitikai minden gyakorlati döntésében. Ezért Vargát is azzal bízta meg, hogy ebben a szelvényben tevékenykedjék Nyugat-Európában.

Vargát még ugyanebben az évben Berlinbe küldték, és csaknem hét évet dolgozott itt a szovjet képviselő kereskedelmi tanácsosaként. Érdekes, hogy Viktor Kopp, Szovjet-Oroszország első hivatalos képviselője Berlinben, szintén szoros kapcsolatban állt a pszichoanalízissel. 1909-ben Jofféval együtt Bécsben dolgozott a Pravdánál Trockij irányításával, és szoros kapcsolatban állt Alfred Adlerrel. Később az Oroszországi Pszichoanalitikus Egyesület alelnöke volt.²⁴

Varga igyekezett lelkiismeretesen előkészíteni az intézet megalapítását, de hamar észrevette, hogy „áthidalhatatlan szakadék” tátong egyfelől Lenin, másfelől Trockij, Zinovjev és Radek elképzelései között.²⁵ Úgy tűnik, a terv aztán nem valósult meg, hanem a neki szánt feladatot a már létező Külföldi Tudományok és Technika Irodája vette át.²⁶ Ezt az irodát az OSZSZK legfelső népgazdasági tanácsának határozatával 1921 márciusában hozták létre Berlinben, és az volt a feladata, hogy kapcsolatot teremtsen a német és nyugat-európai tudósokkal annak érdekében, hogy biztosítsák az új tudományos felismerések folyamatos és hosszú távú cseréjét Oroszország és a Nyugat között.

1923 januárjában Varga ismét fölveszi a kapcsolatot Freuddal,²⁷ és felajánlja neki, hogy segítségére lesz a német nyelvű és az orosz pszichoanalitikusok közötti kommunikációban. Ebben a kapcsolatban a berlini csoport volt a legfontosabb partner. 1923. április 1-jén Abraham, Eitingon és Sachs a „Titkos Bizottság” egyik mindeddig publikálatlan körlevelében ezt jelenti:

„Varga professzor közvetítésével még egyszer megpróbáltunk kapcsolatot teremteni a moszkvai pszichoanalitikus egyesülettel. V., akik korábban Budapesten volt tagja [a pszichoanalitikai egyesületnek], tagja az orosz követségnek, és futár révén fogja lehetővé tenni a levelezést.”

Maga Varga Magyarországról Szovjet-Oroszországba történt áttelepülése óta nem foglalkozott aktívan a pszichoanalízissel. Miután visszatért Berlinből Moszkvába, 1927-ben a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Világgazdasági és Világpolitikai Intézet igazgatója lett. Ezt a tisztséget 1947-ig töltötte be.

²⁴ Ebben az időszakban Kopp a külügyi Népbizottság Kollégiumának tagja volt, és a külkereskedelmek koordinálásáért, a diplomáciáért és a valutapolitikáért tartozott felelősséggel; vö. Etkind, 1999, 453–457.

²⁵ Jevgenyij Varga–Vlagyimir Iljics Lenin, 1921. augusztus 31.

²⁶ A Komintern Statisztikai Információs Irodája néven is ismert.

²⁷ Sigmund Freud–Sándor Ferenczi, 1923. január 25.: „Varga a berlini orosz követségen van; néhány nappal ezelőtt írt nekem.”

A II. világháború után Varga lényegileg a tudományos tevékenységre szorított, és visszavonult a politikától.

Lenin halálától a sajátjáig állandó konfliktusban állt marxista alapmeggyőződése és a Szovjetunió sztálinizmusának valósága között. Már 1925-ben ezt írta:

„A tudós marxista feladatát nem abban látom, hogy újból és újból hibátlanul felmondja a marxi alaptanokat, hanem hogy ezeket a tanokat önállóan és értelemszerűen alkalmazza a – leírásuk óta erősen módosult – jelenlegi valóságra.”²⁸

Ezt egyre inkább megnehezítették számára. A II. világháború idején például megpróbálta meggyőzni Sztálint arról, hogy a Szovjetunió csak profitálhat a kelet–nyugati kereskedelemből, és a világ két gazdasági blokkra osztása pusztító lenne. De az, hogy Sztálin elvetette a fogyasztói társadalmat, illetve a Nyugat ellenezte, hogy a Világbank újabb hiteleket adjon a Szovjetunióknak, megbuktatta ezt a politikát.²⁹

1947-ben Varga kegyvesztett lett, de 1949-ben rehabilitálták. 1959-ben Lenin-rendet, 1963-ban Lenin-díjat kapott. Röviddel halála előtt elhatárolódott a sztálinizmustól, de a Szovjetunióval szembeni kritikáját csak halála után hozták nyilvánosságra. Varga Jenő 1964. október 7-én halt meg Moszkvában.

Engedjenek meg nekem még néhány megjegyzést a pszichoanalízis szovjet-oroszországbeli, ill. szovjetunióbeli korai történetével kapcsolatosan. Lenin tudomány- és oktatáspolitikájából a pszichoanalízis is hasznot húzott. Itt elsősorban az Állami Kiadó programját kell megemlíteni, amellyel elindította Freud műveinek oroszra fordítását. Az Állami Kiadó a közoktatási népbiztossághoz tartozott, s ennél fogva állami intézmény volt. Igazgatója 1921-től 1924-ig Otto Juljevics Smidt volt (1891–1956). Otto Smidt központi figurája volt a szovjet tudománytörténetnek, különösen a pszichoanalízis történetének a húszas évek Szovjetuniójában. 1924 és 1941 között a híres *Nagy Szovjet Enciklopédia* főszerkesztője volt, de ismertté különösen sarkkutatói és sarki expedíciói révén vált. Ezenkívül nagy teljesítményt nyújtott a matematika, az asztronómia és a

²⁸ Internationale Presse-Korrespondenz, 5 (1925), Nr. 21, 278.

²⁹ „A háború idején a Szovjetunió vezető közgazdásza, Jevgenyij Varga, a Világgazdasági és Világpolitikai Intézet igazgatója azzal érvelt, hogy az Egyesült Államok kormányzati ellenőrzése mérsékelte a monopóliumok befolyását, engedélyezve mind a dinamikus növekedést, mind az érettebb külpolitikát, s a Szovjetunió ennél fogva hasznot húzhatna a kelet–nyugati együttműködésből, és megakadályozhatná, hogy a világ gazdasági blokkokra osztodjék. Úgy látszott, Sztálin eltűri ezt a nem hagyományos látásmódot, feltéve, hogy lehetőség van nagyméretű kölcsönökre az Egyesült Államoktól és a Világbanktól. De a kölcsönös segítségnyújtás felfüggesztése, az amerikai külügyminisztérium ellenállása a további szovjet kölcsönökkel szemben, valamint az, hogy Sztálin ismét elvetette a fogyasztói szemléletet, pusztulásra ítélte ezeket e mérsékelt világgazdasági elképzeléseket.” 20-Century International Relations: The End of East-West Cooperation, Britannica CD, Version 98© 1994–1997, Encyclopaedia Britannica, Inc.

geofizika területén. A Szovjetunió Tudományos Akadémiája tagjává választották, háromszor tüntették ki Lenin-renddel, végül pedig megkapta a Szovjetunió Hőse érmet. Számunkra azonban az a tény érdekes, hogy Smidt az 1921-ben alapított Oroszországi Pszichoanalitikus Egyesület alelnöke is volt. Feleségét, Vera Smidtet mégis jobban ismerik pszichoanalitikus körökben *Pszichoanalitikus nevelés a Szovjetunióban* című könyve³⁰ révén. Ebben a könyvében, amely 1924-ben a Internationaler Psychoanalytischer Verlag gondozásában jelent meg, Smidt asszony a Jermakov professzor és általa vezetett moszkvai pszichoanalitikai gyermekotthon-laboratórium munkájáról számol be. Ezt a gyermekotthont 1923 őszén ambuláns részleggel ellátva és pszichoanalitikai kurzusok és szemináriumok bevezetésével Állami Pszichoanalitikai Intézeté bővítették.

Otto Juljevics Smidt tehát elkezdte kiadójával orosz nyelven megjelentetni Freud munkáit. Részben az októberi forradalom előtti időszakból származó fordításokra támaszkodhatott, a munka nagyobb része azonban új kiadás volt. Freud összesen ötven oroszra fordított munkájából harmincnégy 1917 után jelent meg, és ezek közül huszonnyolc az Otto Smidt vezette Állami Kiadónál. Freud szinte minden ott lefordított munkája a Pszichológiai és Pszichoanalitikai Könyvtár sorozatában látott napvilágot. E sorozat első két kötete Freud *Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse* című művét foglalta magában (Freud 1922, 1923a), a harmadik pedig Freud kilenc írásának gyűjteményét tartalmazta *Alapvető pszichológiai elméletek a pszichoanalízisről* címmel (Freud 1923b). Ez a három kötet Lenin személyes tulajdonában is megvolt. A negyedik kötet szintén Freud műveinek antológiája volt *A pszichoanalízis metodikája és technikája*³¹ címmel, és a következő írásokat tartalmazta: *Zur Dynamik der Übertragung*, *Über fausse reconnaissance während der psychoanalytischen Arbeit*, *Die Freudsche psychoanalytische Methode*, *Über Psychotherapie*, *Zur Vorgeschichte der psychoanalytischen Technik*, *Wege der psychoanalytischen Therapie*, *Weitere Ratschläge zur Technik der Psychoanalyse* (mindhárom rész), *Über 'wilde' Psychoanalyse* és *Die zukünftigen Chancen der psychoanalytischen Therapie*. Az ötödik kötet *Pszichoanalízis és karaktertan* címmel jelent meg; Freud két munkája mellett (*Charakter und Analerotik* és *Einige Charaktertypen aus der psychoanalytischen Arbeit*) Ernest Jones, Isidor Sadger és Hans von Hattingberg tollából közölt tanulmányokat. Hatodik kötetként Freud *Totem und Tabuja*³² jelent meg, hetediként Jung *A lélektani típusok*³³ című műve, a nyolcadik pedig ismét Freud-antológia volt, ezúttal

³⁰ Schmidt, 1924.

³¹ Freud, 1923c.

³² Freud, 1923d.

³³ Jung, 1923.

*Tanulmányok a szexualitás pszichológiájához*³⁴ címmel. Ez a kötet a következő munkákkal ismerteti meg az orosz olvasót: Zur Einführung des Nazismus, Die infantile Genitalorganisation, Beiträge zur Psychologie des Liebeslebens és Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie. A kilencedik és tudomásom szerint utolsó kötet Carl Gustav Jung, Ferenczi Sándor és Melanie Klein munkáit tartalmazta A gyermek pszichoanalíziséhez címmel. E sorozaton kívül az Állami Kiadó kiadta még Freud *Die Zukunft einer Illusion*³⁵ és *Der Moses des Michelangelo*³⁶ című munkáit.

A Közoktatásügyi Népbiztosságban, amelyhez az Állami Kiadó is tartozott, fontos szerepet játszott Lenin felesége, Nagyezsda Krupszkaja. 1921-ben Sztaniszlav Sackijjal (1878–1934) és Pavel Blonszkijjal (1884–1941) együtt megalapította a Közoktatásügyi Népbiztosság pedagógiai szekcióját, amely biztosította a pénzügyi eszközöket Vera Smidt ugyanezen évben alapított pszichoanalitikus gyermekotthona számára. Blonszkij alapító tagja volt a szintén 1921-ben létrehozott Oroszországi Pszichoanalitikus Egyesületnek, Sackij pedig a pedagógiai szekciót vezette. Mindketten vezető orosz pedagógusoknak, illetve pszichológusoknak számítottak. Sackij fölkereste Svájcot, Franciaországot, Belgiumot és Németországot, és kapcsolatot tartott fenn többek között Georg Kerschensteinerrel és Jonh Dewey-vel. A *Pravda* 1934. október 30-i számában megjelent nekrológiát részben Nagyezsda Krupszkaja írta. Blonszkij alapította a később Nagyezsda Krupszkajáról elnevezett Kommunista Nevelés Akadémiáját, és valószínűleg maga Lenin ajánlotta őt munkatársul feleségének. Ebben az összefüggésben fontos, hogy Szovjet-Oroszország ekkor bizonyára két legbefolyásosabb pedagógusa és Lenin feleségének legszorosabb munkatársai a közoktatási népbiztosságban, egyidejűleg kulcspozíciót töltöttek be az Oroszországi Pszichoanalitikus Egyesületben is. Azt is meg kell itt említeni, hogy Varga felesége és Nagyezsda Krupszkaja szoros barátságban állt. Később megpróbálták kölcsönösen átsegíteni egymást a sztálinista diktatúra csalódásain és keserűségein.³⁷

Amikor betegsége miatt Lenin már nincs abban a helyzetben, hogy megvédje a maga vonalát a politikában, a kultúrában és a tudomány területén, Sztálin megkezdi harcát a személyes hatalomért. Orvosi tilalmak segítségével elszigeteli Lenint, eltávolítja Lenin kézírataiból azokat a passzusokat, amelyek ellene irányulnak, és megakadályozza a „Levél a pártkongresszushoz” nyilvánosságra hozatalát, abban ugyanis Lenin azt javasolja, hogy váltsák le Sztálint főtítkári

³⁴ Freud, 1924.

³⁵ Freud, 1930.

³⁶ Freud, é. n.

³⁷ Jürgen Kuczinski személyes közlése, 1986. szeptember 3.

tisztségéből. Sztálin mindezeket a lépéseket a párt állítólagos érdekével indokolja. Ily módon a forradalom óta először azonosítja magát egy egyén a köz céljaival. Ez az eljárás hatékony eszköz ahhoz, hogy megvédje magát mindenkivel szemben, aki megkérdőjelezi hatalmát; ilyen feltételek mellett ugyanis minden Sztálinnal szembeni kritika automatikusan a párt alapjai elleni harcot jelenti. A *glasznosztj* politikájának köszönhetően ma már tudjuk, milyen hamisításokhoz, és sokkal, de sokkal súlyosabb bűncselekményekhez vezetett Sztálin e politikája.

A politikai és személyes ellenfelei elleni harcban alkalmazott sztálini módszerek modellé váltak a tudományos ellenfelekkel folyó vitákban. Magától értetődően mindig csak tudományos érvelésre képtelen, középszerű és áltudósok nyúltak a besúgás eszközehez, hogy kikapcsolják tudományos opponenseiket. Ennek az „áltudományos” érvelésnek az algoritmusát a következőképpen lehet leírni:³⁸

1. Egy-egy szaktudományos elméletről készített *torzkép-elméletnek* és az *empirikus területnek*, illetve a filozófiai, szociológiai, ideológiai stb. interpretációjával kevert, sőt gyakran helyettesített [eredeti] *elméletnek* az összetákolása;
2. annak sugallása, hogy a torzkép-elmélet azonos a kritizált elmélettel;
3. annak bizonyítása, hogy az elmélet ellentmond a képviselt természetfilozófiai sémának;
4. a következtetés levonása: ti. hogy az elmélet, és esetleg az empirikus terület is tudománytalan, metafizikus, idealista vagy reakciós.

Ami a pszichoanalízist illeti, Jurinyec³⁹ először e szerint a módszer szerint járt el. *Torzkép-elméletül* Aurel Kolnai⁴⁰ (Kolnai Aurél) *Pszichoanalízis és szociológia*⁴¹ című műve szolgált számára. Mivel Jurinyec „Freud egyik legbuzgóbb tanítványának” nevezi Kolnait, így módon azt sugallja az orosz olvasónak, hogy Freud hasonlóan primitív kommunizmus- és szovjetellenességet képviselt. Továbbá Jurinyec Freud szaktudományos pszichoanalitikai elméletét a pszichoanalízis általa megfogalmazott filozófiai interpretációjával cseréli föl.

³⁸ Vö. Danajlov, 1985.

³⁹ Jurinyec, 1925.

⁴⁰ Kolnai Aurél (1900–1973) Budapesten született, már tizenéves korában a Galilei Kör egyik vezéregyénisége volt, a Tanácsköztársaság bukása után Freiburgba emigrált, ahol filozófiát, történelmet és közgazdaságot tanult. (1926-ban, Bécsben bölcsészdoktorrá avatták. 1939-ben (részint zsidó származása miatt) Párizsba menekült, majd az Egyesült Államokba, kisebb-nagyobb megszakításokkal élete végéig Kanadában élt. Termékeny szerző volt, életműve főleg szociálpszichológiai, politikai és etikai érdeklődést tükröz. Vö.: Harmat Pál: *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis*. Bethlen Gábor, 1994., 146–148. (A szerk.)

⁴¹ Kolnai, 1920.

Ezzel megtakarítja magának a pszichoanalitikai hipotézisek empirikus felülvizsgálatát, és ideológiai síkon számol le Freuddal.

Ez az eljárás a legtöbb kelet-európai országban sajnos évtizedeken át paradigmának számított a pszichoanalízis kritikáját illetően.⁴² A legtöbb ún. marxista tudós hosszú évekre elfelejtette, amit a francia marxista filozófus, Lucien Sève így fogalmazott meg:

„A tudományos ismeretanyag sem nem polgári, sem nem proletár, hanem igaz..., és igazságának kritériuma az, hogy tárgyával cseng egybe, nem pedig ezzel vagy azzal a filozófiai felfogással, illetve ennek vagy annak a társadalmi osztálynak az érdekeivel.”⁴³

Egyébként ez volt Lenin álláspontja is, amelyet – jellemzően egyik Vargának írott levelében – ezekkel a szavakkal foglalt össze: „Az igazság nem függhet attól, kit kell szolgálnia.”⁴⁴

Ez az alapmeggyőződés élete végén arra ösztönözte Varga Jenőt, hogy emlékirataiban – amelyeket csak 30 évvel halála után publikáltak Németországban – leszámoljon a sztálinizmussal.

Arról a korról, amikor még hitte, hogy a negatív fejlemények csupán egy önmagában véve támogatásra méltó rendszer torzulásai, például ezt írja:

„A párt színe-virágát, a gondolkodó forradalmi elvtársakat szisztematikusan letartóztatták és megsemmisítették. A Vörös Professzúra Intézetének igazgatójaként szomorú szívvel, anélkül, hogy valamit is értettem volna, azt láttam, hogy legjobb tanítványaimat egymás után letartóztatják. Másfél évtizedig nem hallottam róluk. Olykor csak a halálukról értesültem...”⁴⁵

Emlékirataiban, amelyeket Varga azzal a meghagyással adott át lányának, hogy legalább húsz évig ne olvassa el és senkinek se mutassa meg, többek között ezt írja Sztálinról:

„Végezetül szeretném megjegyezni, hogy noha Sztálin a legeslegjobb orosz és külföldi kommunista tízezreit szolgáltatta ki a halálnak, engem kétszer megmentett: 1938-ban, amikor a GPU számtalan hamis feljelentés alapján le akart tartóztatni, és 1943-ban, amikor az alávaló Visinszkij a hitleri imperializmus védelmezésével vádolt meg. Miért tette ezt Sztálin, nem tudom! Talán azt gondolta, hogy még hasznomat veheti...”⁴⁶

⁴² Lásd erről részletesen: Erős Ferenc: *Pszichoanalízis, freudizmus, freudomarxizmus*. Gondolat, Bp., 1986. (A szerk.)

⁴³ Sève, 1973, 46–47.

⁴⁴ Vlagyimir Iljics Lenin–Jevgenyij Varga, 1921. szeptember 1.

⁴⁵ Duda, 1994, 381.

⁴⁶ Duda, 1994, 408.

Vargának a rendszerrel szembeni ambivalenciája abban is kifejeződött, hogy bár egy időben hatalmas befolyással bírt, amennyire csak lehetséges volt, mindig megpróbált háttérben maradni. A következő anekdota számomra tipikusnak tűnik:

Amikor 1949-ben a potsdami értekezlet idején Varga Sztálin tudományos tanácsadójaként a szétrombolt berlini birodalmi kancelláriát is felkereste, minden elképzelhető kitüntetéset megtalált ott, és magával vitt egy lovagkeresztet. Amikor később, miután már háromszor is kitüntették a Lenin-renddel, felesége jelenlétében – aki mindig a vezetéknevén szólította – elmesélte ezt a történetet, az megkérdezte tőle: „De, Varga, hisz a lovagkeresztet sosem láttam! Hol a csudában van?” Ő pedig így felelt: „Na, hát ott, ahol minden kitüntetésem.”⁴⁷

Gromon András fordítása

IRODALOM

- ALEXANDER, BERNHARD (1928): Spinoza und die Psychoanalyse. *Almanach*, S. 94–103.
- Das große Personenlexikon zur Weltgeschichte in Farbe (1988): Dortmund: Chronik Verlag Bd. 2, S. 1379
- DANAÏLOW, A. (1985): Die Rezeption der Weismannschen Theorien in Rußland und Bulgarien (1900–1940). *Freiburger Universitätsblätter*, 87/88:125–130.
- DEUTSCHER, ISAAC (1962): *Der unbewaffnete Prophet 1921–1927*. Bd. 2, Stuttgart.
- DUDA, GERHARD (1994): *Jenő Varga und die Geschichte des Instituts für Weltwirtschaft und Weltpolitik in Moskau 1921–1970: zu den Möglichkeiten und Grenzen wissenschaftlicher Auslandsanalyse in der Sowjetunion*. Berlin: Akademie Verlag,
- ETKIND, ALEXANDER (1997): *A lehetetlen Erősz. A pszichoanalízis története Oroszországban*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1999.
- FALLEND, KARL (1995): *Sonderlinge, Träumer, Sensitive. Psychoanalyse auf dem Weg zur Institution und Profession. Protokolle der Wiener Psychoanalytischen Vereinigung und biographische Studien*. Wien: Verlag Jugend & Volk.
- FREUD, SIGMUND (1923a): *Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse*. Moszkva: Goszizdat (oroszul).
- FREUD, SIGMUND (1923b): *Grundlegende psychologische Theorien der Psychoanalyse*. Moszkva: Goszizdat (oroszul).
- FREUD, SIGMUND (1930): *Die Zukunft einer Illusion*. Moszkva: Goszizdat (oroszul).
- FREUD, SIGMUND (1974): *Der Moses des Michelangelo*. Moszkva: Goszizdat (oroszul).
- Great Soviet Encyclopaedia. New York/London: MacMillan, 509.
- KUCZYNSKI, JÜRGEN (1977): Die Schule Eugen Vargas. In: *Studien zu einer Geschichte der Gesellschaftswissenschaften*, Bd. 7, Berlin: Akademie-Verlag.

⁴⁷ Jürgen Kuczynski személyes közlése, 1986. szeptember 3.

- KUCZYNSKI, JÜRGEN** (1983): *Dialog mit meinem Urenkel. Neunzehn Briefe und ein Tagebuch*. Berlin: Aufbau-Verlag.
- LENIN, V. I.** (1965): Levél Varga Jenőhöz. In: *Lenin összes művei*, 54. köt. Moszkva (oroszul).
- LENIN, V. I.** (1974a): Az ifjúsági szövetségek feladatai. In: *Lenin összes művei*, 41. köt. Budapest: Kossuth. 284–303.
- LENIN, V. I.** (1974b): A proletárkultúráról. In: *Lenin összes művei*, 41. köt. Budapest: Kossuth. 319–320.
- REICH, WILHELM** (1981) *Die Funktion des Orgasmus. Die Entdeckung des Orgons*. Frankfurt am Main
- SANDKÜHLER, HANS JÜRGEN** (1970) *Psychoanalyse und Marxismus. Dokumentation einer Kontroverse*. Frankfurt/M.: Suhrkamp
- SCHMIDT, VERA** (1924) *Psychoanalytische Erziehung in Sowjetrußland. Bericht über das Kinderheim-Laboratorium in Moskau*. Leipzig/Wien/Zürich: Internationaler Psychoanalytischer Verlag
- SÈVE, LUCIEN** (1973) *Marxismus und Theorie der Persönlichkeit*. Berlin: Dietz. (Magyarul: *Marxizmus és személyiségelmélet*. Budapest, Kossuth, 1971.)
- WIECZYNSKI, JOSEPH** (Ed.) (1990) *The Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History*. Gulf Breez, FL: Academic International Press, vol. 54, pp. 153–155.
- Большая Советская Энциклопедия*. гл. ред. О. Ю. Шмидт. Москва: Советская Энциклопедия 1927, т. 8, ст. 792, 793
- Большая Советская Энциклопедия*. Москва: Советская Энциклопедия 1971, т. 4, ст. 298
- Проблемы современного капитализма. К 80-летию акад. Е. С. Варга*. Москва: 1959, стр. 369–399 (список печатных трудов В.)

2. NAP – PLENÁRIS ELŐADÁSOK

Roberta J. APPEL, MD, & Bennett SIMON, MD: Childhood amidst ethnic conflict
Tamara STEINER POPOVICS: Childhood in the time tunnel

Rachel ROSENBLUM, MD: Childhood, lost and found (Naked children and the words of Others)
And till the ghastly tale is told – Sara Kofman, Primo Levi – Survivors of the Shoah and the dangers of testimony
György GERGELY, Dr. & Peter FONAGY & Mary TARGET: Attachment and Borderline Personality

WORKSHOPOK

Linda MORISSAU, Dr Development of creativity by war traumatised children	Carlo BONDI: Psychic trauma beyond ideogenesis	Kathleen KELLEY-LAINE: The metaphor of "lost Childhood" in working with Traumatised Patients	Olga MARLIN, PhD Migration as Trauma
György HIDAS Castles burning: in memory of Magda Dénes	Tom ORWAY Childhood and biology	Jancis LONG Lost children, lost adults	Vesna BEZEY–CURIĆ Adolescence in prolonged traumatic social environment
Sabine OLEWIKOWICZ-CANNI, S.P.P. Traumatic morning as a screen for a traumatic history in the past generation	Péter MOLNÁR Az eltűnt (?) idő nyomában: etológiai indítatású programok hordaléka	Ágnes RISKÓ, Dr. Testközelben	Laura KLEINERMAN No title
Gordana VULEVIC Transmission of the trauma through educational system	Orsolya KOÓS A diszorganizált kötődés kialakulása a kontingencia-detektálás elmélet szempontjából	Zoltán KERESZTES, dr. Elveszett felnőttek	Judit SZÉKÁCS Soknyelvű pszichoterápiás műhely
Júlia VALDA Search for identity, search for roots – different forms of the revival of Jewish identity in HUN	Zsuzsa ALPÁR, Dr. & Anna HALÁSZ & Katalin JAKAB Az inceszt folyamatok kapcsolata az apai jelenlet fokozódó súlytalanodásával	Térfé VIRÁG A traumák hatása a tünetképződésre – Testi tünetek lelki háttere	Ellen A. SPAFFER Life and Death, Day and Night, A life in two temporalities
Nóra BEDE A zsidó identitás változása	Ernese MOLNÁR, Dr. Gyermekkorfelfogás és gyermekbántalmazás a szülő-gyermek kapcsolat evolúciójában	Katalin MUSZEBEK, dr. Amikor a halálos betegség élette két (A rak hátratelé meg)	Christine VOYENNE Travail dans l'après-coup, travail dans l'avant-coup (Working in a different action and in prevention of trauma)
Ferenc EFSÓs Trauma, identitás, elbeszélés (Trauma, identity, narration)	Andrea RITTER Az internet használatának hatása a serdülőkre	Eszter HÁMVORAI A halott anyja élete kéltése" – korai kapcsolati traumák hatása az énszerveződésre	Elaine BRIDGE, L.C.S.W., Psy.D. Living on Borrowed Time
			Doris GOEDL: Trauma and Incest - The Aftermath of domestic childhood violence

3. NAP – PLENÁRIS ELŐADÁSOK

Bennett SIMON: (provisional title) The development of the trauma theories
Judith E. VIDA & Gershon J. MCLAD: The Ferenczian Dialogue: Psychoanalysis as a Way of Life
Kerekasztal-beszélgetés

ARCHÍVUM

FERENCZI ÉS GRODDECK A HÁZASSÁGRÓL

Ferenczinek egy ismeretlen, bibliográfiájában nem említett írására hívta fel figyelmemet Dr. Herbert Will, a Georg Groddeck Társaság elnöke. A cikk a Groddeck kiadásában havi kétszer 1925-től 1927-ig megjelenő „Die Arche” című folyóiratban jelent meg. Ebben főleg Groddeck, valamint barátai és betegei írták le gondolataikat különböző témákról, kóresetekről, terápiás javaslatokról, Groddeck magatartásáról betegeivel szemben stb. Groddeck célja részben az volt, hogy páciensei megtanulják gondolataikat szabadon kifejezni. Ez Will szerint odáig ment, hogy a nyomdászok az írások szabadosságát nem voltak hajlandók tovább tolerálni, ami a folyóirat megszűnéséhez vezetett.*

Ferenczi az erotikának a házasságban megjelenő problémáival foglalkozik. Ezt a témát folytatja Groddeck is. Mint fordító, mind a két írásnál, de főleg Groddeckénél nehéz feladatot kellett megoldanom. Mind a két szerző szándékosan igyekszik hétköznapi nyelven, Groddeck sokszor kicsit pongyolán is kifejezni magát, inkább elbeszélő stílusban, nem sokat törődve a mondat szerkesztés szabályaival. Igyekeztem stílusukat nagyjából visszaadni, és egy-két nehezen érthető mondatot nem átírni.

Fordítás közben megdöbbsentett, hogy az akkori pszichoanalízisnek mindkét kitérő és haladónak ismert személyisége mennyire korának gyermeke a női nemmel kapcsolatos – részben tudományos – előítéletek szempontjából. Így mind a két cikk kevésbé tudományos értékű, mai szemmel nézve inkább kuriózum gyanánt érdekes.

Pfitzner Rudolf (München)

* Will, Herbert (1987): *Georg Groddeck. Die Geburt der Psychosomatik*. DTV, München.

„DIE ARCHE”

Nummer 14

11. November 1925

Erotikus nehézségek a házasságban

A címben nevezett kérdés érdekelheti az „Arche” olvasóit, ezért választot-tam cikkem tárgyául.

Sok szó esik az oly gyakran boldogtalan házasságok anyagi és szociális okai-ról és túl kevés az erotikusokról. És mégis, a házasság sorsa legtöbbször a há-lószobában dől el és a legnagyobb másfajta nehézségek is csoda folytán elinté-ződnek, ha a szerelmi élet rendben van vagy rendbe jön. A pszichoanalízis már sokszor foglalkozott a társadalmunkban uralkodó szexuális bajok témájával – néha arra is utalt, hogyan lehetne ezeken segíteni. Mégis az újra és újra felhal-mozódó tapasztalat mindig újra elgondolkodtat. Amit erről most mondhatok, az elsősorban a nehézségekre vonatkozik, amelyek a házasesetben a szerelmi élet természetes fejlődésének következményeiként jelennek meg.

Az újszülött gyermekről nem mondhatjuk tulajdonképpen, hogy valamely lényt önmagán kívül szeretne; a gondoskodást, gyengédséget, hódolatot, amelynek részesévé válik, mint magától értetődőt fogadja el, és valószínűleg nem is fáradozik azon, hogy a személyről, akitől minden jót kapott, különös-képpen gondoskodják. A szeretet tulajdonképpen csak a csalódás pillanatában kezdődik, az ember csak azt szereti, amit egyszer már elveszített, amiről tehát tudja, hogy újra és újra elveszítheti. Eszerint a szeretet érzékelésének első, nagymértékű fellépése időben az első nagy megvonással, az anyamellről való leszoktatással eshetne egybe. Ebben az időben a gyermekről, legalábbis a pol-gári háztartásban, általában már nem az anya gondoskodik; az elváltas után gyakran a nagymama és a dajka lép az anya helyére. Ezért jelenik meg olyan gyakran pszichoanalíziseinkben nem az anya, hanem a nagymama és a dajka mint a szeretet első tárgya. A harmadiktól az ötödik esztendőben játszódik le a tulajdonképpeni gyermektragédia, az úgynevezett Ödipusz-konfliktus, a sze-relmi és féltékenységi dráma a gyermek és szülei között, amelynek kimenete-létől az ember egész későbbi karaktere, különösképpen azonban szerelmi éle-tének jellege függ. Ezután a viszonylag csendes fejlődés időszaka következik; a szeretet ösztöne „szublimálódik”, vagyis mint a szellemi és erkölcsi fejlődés motorja használódik; ami mégis manifeszt marad, az legtöbbször homoszexu-ális természetű, és esetleg mint szerelmi játék jelenik meg azonos nemű pájtá-

sokkal. A pubertás idején fellángol a fiú első szerelme általában egy idősebb személy, tehát egy anyai személy iránt (nagynéni, érett asszonyok), valamivel később következhetnek egykorúakkal való szerelmi kapcsolatok, amelyek esetleg korai eljegyzéshez vagy házassághoz vezetnek. Mutatis mutandis ugyanígy alakul a leányoknál is.

A morál és a vallás törvényei szerint ettől a pillanattól semmi további „fejlődés” nem kívánatos, a házastársnak kell az élet végéig az egyetlen szerelmi tárgynak maradnia. A valóságban azonban nagyon gyakran azt látjuk, hogy a házasfelek, ha nem is abnormálisak vagy neurotikusak, érzelmileg egymás iránt lehűlnek és új tárgyakat keresnek, vagy a régi, elhagyottakhoz visszatérnek. A férfi, különösen, ha idősebb lesz, fiatalabb nők, sőt gyermeki lények iránt érdeklődik, vagy a klubjába vonul vissza, a játék és ivócimborák körébe, és ott a barátságának hódol, tehát az azonos nemű szeretet egy formájának. Hasonló történik az asszonnál; unatkozik az unatkozó férjjel, keresi első szenvedélyes szerelmi élményének megismétlődését; az ő számára is férje lassan túl öreggá válik, és minél öregebb lesz ő maga, annál inkább vágyódik egy fiatalabb férfi után. Ha gyermekeik vannak, megállítható ez a csuszamlási folyamat, és a család együtt maradása jól-rosszul megmenthető; az apa szeretete leánya és az anyáé fia iránt, de az azonos nemű barátság is apa és fia, anya és leánya között valamennyire pótléket nyújtanak. De a szülői szeretet sem biztosíték a házaselet további hanyatlása ellen, ami különösen gyermekteleneknél gyakran elviselhetetlenné válik, és váláshoz vezet. És ez még szerencsés kimenetelnek nevezhető, sokkal jobb, mint egy hosszú élet a nem szeretett vagy gyűlölt lény oldalán.

A felszínes ítélet ezeknek a tapasztalatoknak alapján úgy hangzana, hogy a monogámia használhatatlan intézmény, amely nem felel meg a lelki élet természetes tendenciáinak, és annak megszüntetését és helyettesítését követelné például a mohamedán poligámia, az ágyasság ószövetségi intézménye vagy a szerelmi tárgy feleségre, szeretőre és barátira való felosztása által, mint az az ókorban szokásos volt. De néha megmutatkozik, hogy egy házasság a legkedvezőtlenebb körülmények között is az egész életre szólónak bizonyulhat, hogy vannak asszonyok, akik férjük számára feleség, szerető, megértő barát, sőt ha szükséges, anya tudnak lenni. Nemcsak nevezetes házaspárokról jegyezte ezt fel a történelem és az irodalom, de az analízis befolyása alatt is látjuk néha a személyiség és általa a házasság ilyen sokrétűvé fejlődését a neurozisz gyógyulása következtében. A minden pszichikaira jellemző „egységesítő törekvés” (F r e u d) is fellázad az ellen, hogy nem lennének képesek a tökéletes boldogságot, azaz minden szeretetünk egy tárgyra való összpontosítását valahogy elérni, mint azt gyermekkorunkban élvezhettük. Ha tehát sikerülne a sokrétűség akadályait eltávolítani, akkor legalábbis közeledni tudnánk ehhez a célhoz.

Egy ilyen akadályra F r e u d már utalt: a szexuális kultúrmorál a férfiakat a nőben az erotikus megvetésre és a gyengéd anyai felértékelésre neveli. En-

nek a következménye, hogy a kulturált férfi képtelen ugyanazt a nőt igazán szeretni és értékelni, és ide-oda ingadozik a lenézett prostituált szeretete és a morális asszony impotens imádata között. Másrészt ez a felfogás a nőt is a kető közül egyik irányba hajtja, és egyik sem képes egyoldalúságánál fogva igazi boldogságot adni. De ez nem volt mindig és ma sincs mindenütt így; Indiában nem szégyellték a nemi szeretetet fiatal, házasulandó lányok számára az oktatás tárgyává tenni, és Rómában az „Ars Amandi” sokat olvasott és nem megvetett könyv volt. És ha a régi rómaiak, azt hiszem, maga Cato jelentette ki, hogy a lupanarét (bordélyt; a ford.) meg kell védeni, mert az a házasságot a fiatal emberek támadásaitól megőrzi, én ellenvetném, hogy jobb lenne, ha az asszonyok többet tudnának a szerelemről, akkor a lupanarék ui. maguktól feleslegessé válnának. Mindenesetre a férfiaknak is egészségesebb nézetekre lenne szükségük a szerelemről.

Nehezebben megoldható probléma, hogy lehetne a barátság, azaz a homoszexualitás hiányát a házasságban pótolni. Túl nagy követelés az asszonytól, aki már úgyis a gyermekszülés és -nevelés nehéz terhét hordja, és akinek elvárásunk szerint a gyengéd és a szerető asszony ideáljának kell megfelelnie, hogy a férfiak harcában részt vegyen, azok törekvéseit többel mint jóindulatú érdeklődéssel kövesse és mindent megadjon a férfinak, amit az egy szerető baráttól megkaphatna. Ez csak egészen különleges kivételes esetekben, ha egyáltalán, lehetséges, úgyhogy a szeretet felosztása két tárgy: feleség és barát, illetve férj és barátnő között elkerülhetetlennek látszik. Ezt figyelembe véve kellene, hogy nevelés és erkölcs a nagyon elhanyagolt baráti szeretetet újra jogaiba iktassák. Nem szabad elfelejtenünk, hogy mint gyermekek is csak rövid ideig elégszünk meg szeretetünk egy tárgyával, és szeretetünket hamarosan felosztjuk apa és anya között.

Remélem tehát, hogy a moralisták által sokszor ócsárolt analízis az igazi erotikus kíváncsalmak feltárása és kielégítésük lehetőségeire való utalás által végső fokon a monogámiát fogja támogatni; mindenesetre azt sem fogja elmulasztani, ha szükséges, hogy egy házassági kapcsolat tarthatatlanságára utaljon...

S. Ferenczi (Budapest)

A házasság sorsa a hálószobában dől el, mondja Ferenczi, és ez biztosan igaz, annyira igaz, hogy kísértésbe esem, ezt meg sem említeni; igen, még tovább is mennék és azt mondanám, hogy a házasság sorsa a nászéjszakán dől el, vagy, másként kifejezve, a szeretők első nemi találkozásánál, hisz nem mindenki várja meg, hogy szerelmét az állam és az egyház engedélyezze. A fő ok,

amiért polgári körökben olyan sok, majdnem minden házasság rosszul sikerül, a homoszexualitás Ferenczi által világosan kihangsúlyozott elfojtásán túl, amittől egész kultúránk szenved, a nő hamis értékelésében található, ami valamivel több mint egy évszázad óta divattá vált.

A nőnemű ember, a nő mint nőstény sem morállal sem etikával nem rendelkezik; minden erkölcsi érzés, ami tulajdona, az anyaságban van, miközben nem felejtethetjük el, hogy a nőnek sem a foganásra, sem a terhességre, sem a szülésre nincs szüksége ahhoz, hogy anyai legyen. A legkisebb leánykában ugyanúgy, mint a hervadó vénasszonyban vagy a vénkisasszonyban, akinek sohasem volt férfival dolga, él, néha ébren, néha szunnyadva ez az anyaiasság, lényegüknél fogva megvan a lehetőségük, órákra, hetekre, évekre anyának lenni, anélkül, hogy gyermeket szültek volna, és ezekben az időkben rendelkeznek az anyai étosszal. Mint nőstény azonban csak illedelmesek tudnak lenni, de nem erkölcsösök: a nőnek nincs etikája vagy morálja, csak illeme. Pontosan ugyanez érvényes a sokgyermekes anyára; ő sem mindig anya, sokkal ritkábban, mint általában feltételezzük; legtöbbször gyermekeivel szemben is nő, és mint olyan erkölcs nélküli. Ez nem szemrehányás, csak egy tény kimondása. Már csak azért sem lehet szemrehányás, mert az anya erkölcsössége, de csak az anyáé, mindennek a forrása, amit az ember már mindig jónak és szentnek nevezett.

Más idők ismerték a nőnek – és természetesen a leánynak – ezt a teljes erkölcs nélküliséget, de illemtudását, és más kultúrák még most is ismerik és el is ismerik. A késői középkorig tagadták a nő üdvözülésének lehetőségét, éppúgy, mint a germán mitológia tette és az iszlám teszi; a nő volt maga a bűn. Egy női angyal – szemben modern gondolkodásunkkal, mint ahogy az a művészetben, nyelvben és az életben megnyilvánul – elképzelhetetlen volt, míg a női ördögök mindennapi fogalom voltak. Minden idők és minden kultúra tudta – a modern polgári gondolkodás szegényes kultúrája kivételével –, hogy a kéjes-genitális szerelmi élményre való elcsábítás a nőtől indul, hogy ugyanúgy, mint az állatoknál, a gerjedelem a nőhöz tartozik, és a férfiban a nő ébreszti azt fel. Megérné történelmileg utánajárni, hogyan és miért fordította el modern polgári érzésünk – nem a paraszti és csak kis részben a munkás érzése – mindezt olyan furcsán.

Ha biztosan tudnám, hogy olvasóim kijelentéseim abszolút formáját úgy vennék, ahogy van, egy írásmódként, ha jóakaratók lennének az abszolút megfogalmazottat helyes viszonylatba hozni az igazsággal, akkor a nő kétlényegűségéről beszélnék, amivel aztán a férfi kétlényegűsége is szemben állna: a nő egyidejűleg nőstény és anya, oly módon, hogy időnként a nőstényi, időnként az anyai van túlsúlyban, egyszer az illem, másszor az erkölcs; a férfi azonban egyidejűleg fiú és férfi, túlsúlyban fiú, nagyon ritkán férfi, de mindig, akkor is, ha erkölcstelenül él, erkölcsös, de nem illedelmes. A nőnél – még a legkisebb leánynál is – hiányzik a gyermekesség, annak helyére lép az anyaiasság, a férfi gyermekes, még a hím szerepében is.

Ha igaz, hogy a nő és a leány – főleg a leány – a szerelemben illemtudó, de nem erkölcsös, úgy a szerelemben nem is szégyenlős; de szemérmességgel rendelkezik, vagyis a szégyenkezés lehetőségével, de csak mert az illem, vagy másként kifejezve a másik szereplő, a férfi, a szemérmet megköveteli és elvárja. Az okok, amiért a szerelmes szeretője szégyenkezését megköveteli és elvárja, nem tartoznak ide, csak röviden említeném meg, hogy közülük az egyik az elpirulás; a másik elpirulásának a látványa felébreszti a szerelmi vágyat és kívánást. A szégyenérzés e hiányának leplezése – volt és nagyrészt még ma is – leányaink modern nevelésének a lényege; valami mégis megváltozott, amire a nőmozgalom a legvilágosabb példa, lényegében azonban a nő élete még mindig félelemből áll, belül égő érzékiségét, amelyet a nőnél, ha ilyen összehasonlítás lehetséges lenne, hevesebbnek kellene nevezni, mint a férfinál, amely azonban, ha felébredt, hosszabban tart, ezt az érzékiséget megmutatni. Még a szabadgondolkodó nő, aki habozás nélkül egyik férfit a másik után hódítja és öleli magához, sem képes arra, hogy magát elfogulatlanul odaadja, a szenvedély legmagasabb pillanataiban sem felejt el a férfit megfigyelni, gondolatait kitálatni és kikélni, hogy az őt kéjes vágyai miatt nem veti-e meg. Lányaink pedig, akiket állítólag jól neveltünk, valóban azonban rendszeresen hazugságra és képmutatásra, sőt hazugságra és képmutatásra önmagukkal szemben is majdnem két évtizeden keresztül, a nászúgyba kettős érzéssel mennek, először: most fogod a hihetlent, a legnagyobb szerűbet megélni, ami csak létezik, és azután: most nem mutathatod, mit kívánsz és milyen hevesen kívánod, és ennek a kettős érzésnek megfelelően viselkednek. A férfi pedig, ez a balfácán, vagy valódinak tartja a menyasszony mesterkélt iszonyát a kéjtől, szégyelli magát, mert attól fél, hogy őt vad vágyával megsérti és kíméletével valóban halálosan megsérti, hisz a nő természettől adott életelve: inkább halottnak lenni, mint nőnek, aki nem csábít; vagy elég buta ahhoz, hogy az elcsábítás tartozékait, amelyek után a lány szíve sóvárog, félretolja és a menyasszonyt férji jogainak birtokában többé kevésbé durván megerősokolja. Mindkettő végzetes a jövő házasságra. Mindkettő annyira mélyen megsérti a fiatalasszonyt, hogy az azt többé meg nem bocsátja. Ő teljes joggal úgy érezi, hogy boldog elvárásaiban becsapták, boldogságában, amelyről hosszú éveken keresztül talán hamis, de mindenesetre nagyon magas elképzelései voltak. Ez minden?, kérdezi csodálkozva a lány önmagától. És még ritka szerencse, ha nevelésünk férfiújának egyáltalán sikerül mindjárt az első kísérletnél a szüzességet elvenni. És ha nem sikerül, akkor a csalódás érzéséhez a megvetés is hozzájárul.

A művelt európai szerelmi ügyekben balfácán, nem megengedetten buta és tudatlan. Mindkettő, a kímélet és az erőszak, jogosult a maga idejében. A nő legbelsőbb belsejében nem veti meg az erőszakos férfit, ha az a törvény és az illem ellen cselekszik; az erőszakos cselekedetet mint a szerelem nagy bizonyítékát látja, mert az bátorságra és szenvedélyre utal; de ha valaki a nászészja-

kán erőszakos, az a menyasszony számára megvetendő, mert ehhez a forrón kívánt cselekedethez idegenek engedélyét várta el. (Groddeck az „idegenek engedélyén” feltehetőleg a normatív elvárásokra gondol. – A fordító). De a kímélet, amiben az esküvő előtt és után időlegesen hódolatot lát, a nászéjszakán, akkor is, ha az nem párosul a vőlegény szokásos időleges impotenciájával, a visszautasítás jele, és mert mindig a hazugság és a tettetés rossz lelkiismeretével megy a nászágyba, ezt a látszólagos visszautasítást jogosnak tartja, amiért a férfit kétszeresen gyűlöli.

A nászéjszaka nehézségeit sajtóságon küzdik le: a házasulók már az esküvő előtt egyesülnek. Ez ősrégi szokás, amely félreeső falvakban még mindig mint szokás gyökerezik, de a mi köreinkben is elterjedt, és jó, hogy szokásban van. „A későbbi gyermekek”, egy idős barátnő mondása szerint, „jönnek, amikor jöhetnek, az elsők, amikor ők akarják”. De a házasság ne az anyakönyvi hivatalban vagy a templomban köttessék, hanem a szerelem mennyországában. És akkor igazi egyesülés is legyen, ne csak játék *à la demi vierge*.^{*} Ilyen játékról mesél Casanova nagyon figyelemreméltóan.

A magas Fekete-erdőben még szokásban vannak a próbaéjszakák. A szülők megegyeznek a jövő házasságban, a gyermekeket értesítik erről. A fiatalember felmászik a kamra nyitott ablakához, ahol a lány várja. Néhány éjszakán keresztül a fiú a létrán állva udvarol jövőbelijének. Ha tetszik annak, egy éjszaka meghívja, hogy másszon beljebb, és hamarosan az ágyába is vezeti. Ha állapotos lesz, a fiúnak el kell vennie. Ha ez nem történik meg, megszakítják a kapcsolatot, és nem vetnek egymás szemére semmit. A fiú másik menyasszonyt keres magának, és a lány talál hamarosan másik pályázót, hiszen a vidéken nem értékeli annyira túl a szüzességet, mint azt mi tesszük vagy legalábbis állítjuk. Nem hiszem, hogy a férfi olyan nagyra értékeli szeretője érintetlenségét. Legtöbbször nem is kérdezi, és ha ő beszél róla, az nem szokta tragikusan venni. Valószínűleg már mindig így volt, és mindig így marad. Az igazi férfi annyira öntudatos, hogy nem törődik a múlt vetélytársaival. Sőt voltak idők magas kultúrákban – Hérodotosz és mások tudósítanak róla –, amikor az a lány számított legnagyobb értékűnek és leginkább körülrajongottnak, akit az istennő templomkörzetében a papok és a zarándokok szerelmi mámorának céljaira a leggyakrabban vásároltak.

A férfi, aki házasodik, két dolgot kell tudjon: először, hogy a menyasszony, ha tudatlannak és ártatlannak mutatja is magát, forrón vágódik, ha gyakran nem is akarja tudni, milyen élvezetre vágódik. A hideg, úgynevezett frigid asszonyokat a férfiak találták ki, hogy ügyetlenségükre ezzel nyerjenek bocsánatot, és ezt a kitalálást az orvostudomány jóhiszeműen elfogadta és terjesztet-

^{*} Félszüzességben.

te, amíg végre ott tartunk, hogy asszonyok, akik Strindberg Corinnájához hasonlóan cselekednek, már nem ritkák. És másodszer: tudnia kell (a férfinak; a fordító betoldása) – ez elkerülhetetlenül szükséges –, hogy az asszony vágya éppoly kevésbé kizárólag a hímtag hüvelybe való bevezetésére irányul, mint a férfié, sőt az asszonynál még kevésbé. Nem lehet eléggé élesen kifejezni, hogy a szeretők csak néha, bizonyos előfeltételek mellett akarnak egyesülni, hogy azonban ez a vágy a teljes egyesülésre sem a nemi kapcsolatok célja, sem elsőségre más szerelmi játékokkal szemben nem tarthat számot. A férfi szerelmi vágya nem a hüvelyre és a nőé nem a hímtagra vonatkozik, hanem mindig az egész emberre és ezer részletére, amelyek között a nemi szerv mindenestre szintén szerepel, de biztosan nem gyakrabban, sőt ritkábban, mint a kéz vagy a láb vagy a mell vagy a hát vagy a hang vagy a szemek fénye vagy a szag vagy a bőr vagy a levetkőzés, vagy ami inger csak még létezik a szerelmi játék folyamán. A nemiség modern tudománya, különösen a pszichoanalízis, a nemi aktus túlértékelésében szenved. És magát az értékén felül figyelemre méltott nemi aktust sem tudja igazán méltányolni. Az emberek nagy része, akik a nemi egyesülés problémáival tudományosan komolyan foglalkoznak, feltételezi, hogy az a szaporodás céljait szolgálja. Na most ez körülbelül ugyanazt jelenti, mint ha azt állítanánk, hogy az emberek azért építettek házakat, hogy az eső ellen védekezzenek, ami csak ezredrészben igaz. És mások azt gondolják, hogy a nemi aktus a kék csúcspontja, és ez a kék a cél. Ez sem helyes. A kék csúcspontja egyszer itt, egyszer ott van, de a nemi aktus eredménye az, hogy a férfiből fiú lesz, aki anyja karjaiban nyugszik, aki éppen még a nője volt. Maradjon fekve a nő karjaiban, ha együtt volt vele.

Még egy harmadikat kell tudjon a férfi, aki az asszonyhoz megy. A nő élvezetvonala más, mint a férfié, sokkal lassabban emelkedik, és sokkal lassabban süllyed. Az indiaiak számára, akik ezt a jelenséget tiszteletben tartják, vallásuk előírja, hogy a férfi csak akkor keresheti saját kielégülését, ha az asszony már az élvezetben szédeleg. Az európai kísérletje meg ezt megtanulni, és végre a képmutató fecsegést a fajfenntartás ösztönéről és a perverz hajlamokról abbahagyni. Thomas Weltlein a szerelem iskolai oktatását javasolja, és ebben igaza van.

Groddeck

Pfützner Rudolf fordítása

FERENCZI SÁNDOR BUDAPESTI LAKÓHELYEI PÁLYAKEZDÉSÉTŐL HALÁLÁIG

Sokszor felmerült a kérdés, hogy pontosan hol lakott Ferenczi Sándor és mettől meddig. Levelezései, publikációi és a korabeli *Budapesti cím- és lakásjegyzék* alapján nyomon követhetjük Ferenczi költözködéseit és orvosi tevékenységének néhány fejleményét is. Az alábbi jegyzéket forrásaival együtt ajánljuk az olvasó szíves figyelmébe.

1898–1900: Szent Rókus Kórház

Alorvosi állást kap a „bujakórosok” osztályán. A kórház területén a segédorvosok számára fenntartott szobában lakik (forrás: Ferenczi Sándor: Barátságom Schächter Miksával. *Thalassa*, 1992/2, 140–145.).

1900–1903: Erzsébet szegényház kórháza

A kórház az Alsóerdősor utca 7. szám alatti Erzsébet Szeretetotthon Kórházat jelenti (Később Korányi, ma Szent Erzsébet Kórház). Ferenczi 1901-ben segédorvosként kezdett dolgozni, és 1903-ban már alorvosi minőségben tevékenykedett. Lásd még: Ferenczi Sándor: *A pszichoanalízis felé. Fiatalkori írások 1897–1908*. Szerk.: Mészáros Judit. Osiris, Bp. 1999. 417.

1904 május–1905 április: VII. ker. Andrássy út 25.

(Forrás: *Budapesti cím- és lakásjegyzék*)

1905 május–1916: VII. ker. Erzsébet krt. 54.

Ferenczi az 1912-es *Budapesti cím- és lakásjegyzék* szerint du. 3 és 4 között rendelt. A korábbi években nincs rendelési idő feltüntetve. 1916-ban telefonszáma: 44-46.

1916 és 1922 között nem szerepel a *Budapesti cím- és lakásjegyzékben*.

Amit biztosan tudunk a Freud–Ferenczi levelezésből, az az, hogy Ferenczi 1916 augusztusa és 1919 eleje között a Royal Szálló (VII. Erzsébet krt.) címmel levelezik Freuddal. Minden valószínűség szerint nem arról van szó, hogy éveken keresztül a szállodában lakott, hanem arról, hogy a szállodában bérelt egy szobát rendelés céljára.

1919 április–1930: VII. ker. Nagydíófa u. 3. II. em. Tel: 125-61.

(Forrás: *The Correspondence of Sigmund Freud and Sándor Ferenczi*. Vol. 2. 1914-1919. Szerk.: Ernst Falzeder and Eva Brabant) The Belknap Press of Harvard University Press, 1996. 342.

1930–1933: I. ker. Lisznyai u. 11.

Mészáros Judit összeállítása

KÖNYVEK

Psihoanaliza na razmedju vekova
(*A pszichoanalízis az ezredfordulón*).
Szerkesztette és az előszót írta Žarko Trebješanin. Gutenbergova galaksija, Beograd 2000. 167 o.

A kötet egy szimpózium anyagát tartalmazza, tíz tanulmányt, melynek szerzői gyakorló analitikusok, pszichiáterek és a pszichoanalízis elméletével, történetével foglalkozó pszichológusok, egyetemi tanárok: a szerbiai lélektan élgárdája. A szimpózium témája a pszichoanalízis mérlegelése volt, visszatekintés a mostani ezredfordulóról a múlt századfordulóra az előretekintés igényével, annak felmérése, hogy mi az, ami a pszichoanalízisben maradandó, továbbfejleszthető, s mi az, ami elavult, hol a helye, van-e egyáltalán helye a pszichoanalízisnek az ezredforduló szellemi horizontján, és száz év távlatából milyen jelentőségűnek tűnnek Freud tanai.

A legnegatívabb álláspontot Slavoljub Radonjić professzor képviseli, aki Wittgenstein és Popper radikális pszichoanalízis-kritikája – azaz elutasítása –, valamint Grünbaum kritikai vizsgálódásai alapján, a tudománytalanság, a verifikálhatatlanság (falszifikálhatatlanság) rábizonyításának pozíciójából – tehát előítélettel – lát neki a pszichoanalízis elméleti alapvetésének racionalista „szétszedéséhez”. A freudi alapfogalmakat homályosnak, bizonytalanoknak, pszichológiailag megalapozatlannak, a módszereket pedig meg-

bízhatatlannak, az önkényeskedést tápláló eljárásoknak tartja. Úgy gondolja, az egész elmélet számos következetlenséget és ellentmondást rejt, gondolatilag igencsak fegyelmetlen. Freud interpretációi konstrukciók, s az analitikus a maga elképzeléseinek megfelelően, elfogultan, mondhatni, erőszakosan értelmezi az anyagot, mindenáron ráhúzza a sémáit, belemagyaráz, szüngerál és elhallgat. Továbbá magyarázatai igen gyakran *ad hoc* jellegűek, főleg amikor egy hipotézis megmentésre szorul. Habár a freudi kulcsfogalmak globálisan nézve meggyőzőnek tűnnek (nem utolsósorban Freud kitűnő előadó-képességének köszönhetően), ha közelebbről, konkrétan vesszük őket szemügyre, kiderül hogy nagyon is gyenge lábakon állnak. A tudattalan fogalmát például „úgy használjuk, mintha a jelentése egész jól meg lenne határozva – ám kiderül, hogy igen sok probléma van e fogalom tartalmával, akárcsak a konkrét esettörténetekben a tudattalan tartalmak felfedezésének processzusával”. Az empirikus vizsgálatok is kétségbe vonják Freud számos megállapítását – Freud pedig leggyakrabban nem alapozta meg empirikusan a fogalmait. Radonjić a freudi gondolkodásmódot tulajdonképpen hatásadásznak tartja; „a pszichoanalitikus elmélet legnagyobb gyengesége a magyarázás elviselhetetlen könnyűsége”, írja. Freud kibővítette egyes közkeletű fogalmak jelentését, metaforákat, analógiákat, perszonifikációkat vett be, rosszul definiált, sőt miszti-

kus fogalmakat használt, felemásan költői stílusban írt, metaforikus téziseket állított fel, más tudományokból kölcsönzött modelleket – mind ez erősen megkérdőjelezi az elmélet tudományos érvényét, s ezzel, Radonjić szerint, elfogadhatóságát és a hasznát is. Végül a szerző összeállítja azoknak a fogalmaknak a részleges listáját, amelyekkel „valami nincs rendben”: a pszichoanalízis-szótárak magvát alkotó fogalmak ezek. Megfordítva az egyébként nem részletekbe menő, racionalisztikus tézis- és fogalomboncolást is tartalmazó tanulmányt (mely a leghosszabb a kötetben), nézzük, hogy írásának elején mégis mit tart Radonjić értékesnek Freud pszichoanalízisében (hozzáfűzve, hogy a tudomány- és ismertelméleti megfontolások itt is kiteszik a kérdőjeleket): új jelenségek felfedezése és új problémák, sőt új kutatási területek felvetése; a korai lelki történések és a korai tapasztalatok jelentőségének megállapítása; a tudattalan lelki folyamatok és az elhárító mechanizmusok felfedezése; az álmok jelentőségteljességének, funkcióinak tételezése; némely klinikai hipotézisek (pl. a neurotikus zavarok osztályozása) és etiológiai hipotézisek (pl. a paranoia s a fóbiák eredetéről).

Josip Berger pszichiáter, aki „párton kívülnek” mondja magát, és szintén erős fenntartásai vannak a pszichoanalízissel szemben, Freud stílusát éleselmjűségével együtt „divatjamúltnak”, tudományos módszerét „elavultnak” tartja, ám épenséggel a pszichoanalízis „fogalmi

hálóját”, „konceptuális erejét”, pszichodinamikai rendszerét, emberképét érzi máig ható jelentőségűnek.

Žarko Trebješanin professzor a pszichoanalízis apológétái közé tartozik, aki kiemeli Freud metapszichológiájának komplex jellegét, s a dinamikai, ökonómiai, genetikai, mélypszichológiai és strukturális (topikus) aspektusok együttesét hangsúlyozza. Szerinte az interpretációk helyességének igenis vannak mércéi: érthetővé teszik azt, ami egyébként érthetetlen, rendet visznek a lelki történések látszólagos káoszába, lehetővé teszik az előrelátást, megteremtik a beteg viselkedés és gondolkodás kontrolljának és modifikációjának lehetőségét. Csak a helyes, koherens értelmezés teszi lehetővé a tudatosítást és a korrekciót.

Vladeta Jerotić akadémikus, a szerb pszichológia doyenje üdvözli a pszichoanalízishez való kritikai viszonyulás mai elevenségét, sokkal inkább tart a banalizációtól, leegyszerűsítéstől, amit pedig felró Freudnak, azok a következők: a 19. századi természettudományos materializmus és mechanisztikus kauzalitás, az evolucionizmus, a biológiai ösztönelmélet, a determinizmus, a tudatosítás túlbecsülése, a patriarchális szemlélet. Ez a pravoszláv lélekgyógyász rossz szemmel nézi Freud ateizmusát, illúzióoszlatásait, zsidóságának tisztázatlanságait, ám nagyra becsüli és a kora keresztény szentatyáékéhoz hasonlítja morális igényességét és az ember önmaga iránti erkölcsi felelősségének hangsúlyozását, mellyel megkövetelte pácienseitől is, hogy

vállalják a felelősséget betegségükért és annak szimptomáiért.

A tanulmánykötet szerzőinek másik csoportja, mégpedig a gyakorló analitikusok, nem akadnak fenn a tudományosság kérdésén, inkább Poppernek azt a belátását látszanak követni, hogy a tudományosság nem igazságmérce; a természettudományos kritériumok egyáltalán nem foglalkoztatják őket, érezhetően az élő praxisból fakadnak problémafeltevéseik, és a pszichoanalízis legújabb fejleményeit igyekeznek elsajátítani. Milan Popović „A pszichoanalízis, a pszichoanalitikus terápia és a pszichiátria viszonya” című tanulmányában úgy gondolja, hogy a szcientifikus hozzáállás nemcsak a pszichoanalízistől, hanem a pszichiátriától is idegen. Felhívja a figyelmet Freud etikusságára, miszerint a lélekgyógyászatban természetesen a segítség, a gyógyítás az elsőrendű fontosságú, ami viszont elválasztandó a „furore terapeutico” (Bálint) és az agresszív pszichiátriai gyógykezelésektől csakúgy, mint a technicista szemléletű terápiaipartól. A pszichoanalízisben az elmélet szolgál, „segít áthidalni az ismeretlen reménytelenségét”. Popović Bion bátorítását idézi: a pszichoanalitikus egyesítse tudását és nem tudását „binokuláris vízióvá”, egyik szeme legyen azon, ami a páciensnél az elmélet segítségével követhető, a másik pedig azon, ami ismeretlen. Így létrejön a kívánatos „kreatív feszültség”, és elkerülhető a pácienssel szembeni elméleti represszió. Popović kiemeli, hogy terapeuta–páciens

viszonyra való összpontosítás segített a pszichiátriának a kezelés individualizálásában, mely a páciens szubjektumnak, nem pedig a kezelés tárgyának tekinti. Különösen a szelfpszichológia (Kohut) és a kötődélméletek ösztönző hatását emeli ki. „Ma beszélhetünk klasszikus és modifikált pszichoanalízisről, mely utóbbi a korai fejlődési zavarok pszichopatológiájához alkalmazkodik”, és összemosódik az analitikus pszichoterápiával.

Ksenija Kondić az énpeszichológia jelentőségét hangsúlyozza, tanulmányában át is tekinti történetét és fejleményeit, majd kitér a szelfpszichológiára, mely lehetővé teszi a borderline valamint a narcisztikus megbetegedések kezelését. Tamara Štajner-Popović még egy lépéssel tovább megy, és az interakciós pszichoterápiával foglalkozik, amit „posztklasszikus pszichoanalízisnek” nevez, melynek lényegi része „a terápiás folyamat támogató, az értelmezési tartományon kívül eső elemeinek koncepciója”. Rangell definíciójára hivatkozik, miszerint az interakciót az intrapszichikus mezőben a szelf és a tárgyrepresentációk tartalmazzák, az acting out, az internalizáltak reexternalizációja és a szerepek aktualizációja pedig olyan struktúraként mutatják fel az interakciót, melyben a múltbéli anya–gyermek viszony képletei ismétlődnek. „Hozzáállásával, gondoskodásával, empátiájával, kreativitásával az analitikus, csakúgy, mint az analizált, hozzájárulnak ahhoz, hogy a diádikus univerzumban ki-

bontakozzék az interakció”. Számos elem, amit azelőtt nem analitikusnak, „szennyezőnek” tartottak a pszichoanalízisben, ezáltal új elbírálás alá esik. A szerző a továbbiakban a winnicotti terápia alapfogalmaival foglalkozik, valamint az átváltozási tárgynak fordítható transzformációs, illetve „Verwandlungsobjekt”-tel (Bollas); meg kell különböztetni azt, amikor az analizált libidinális tárgyat lel fel az analitikusában attól, amikor átváltozási tárgyat, azaz a szelf átváltozásának médiumát keresi benne. Ezzel kapcsolatban jól használhatónak tartja az „előtér”, a „háttér” fogalmait (Sandler). Az analizált szabad asszociációi és az analitikus szabadon lebegő figyelme akkor találkozhatnak az előtérben, ha a háttérben fennáll a közvetlen nem verbális kommunikáció a felek között. „A háttér az intuíción csatornája, az analitikus diád tudattalan interakciójának mezeje.” A terápiás folyamat háttérben beálló zavarok kezelése döntő lehet (Treurniet). Az áttétel és a viszontáttétel tekintetében Štajner-Popović az analitikus „konténer”, azaz anyai-tartalmazó (Bion), és Winnicott „elég jó anya” funkcióját emeli ki, valamint a kétfajta áttételt: a freudi „gyengéd áttételt”, amit Greenacre primordiális, Stone alapvető, Kohut narcisztikus, Modell pedig függő tartalmazó (konténerizáló) áttételnek nevez, szemben az áttételes neurózisban jelentkező „ikonikus transzfer”-rel. „Az áttétel első fajtája a köztes anyát illeti, a másik pedig a tárgyanyt. Az első a kötődésre, a másó-

dik a szexualitásra vonatkozik. Az első, a függő-tartalmazó áttétel az én átváltozásra és átváltoztató preobjektumra való igényét fejezi ki. A másik, az ikonikus áttétel a tárgy birtoklásának és az ösztönkielégülésnek igényét fejezi ki; az előbbi a terápiás folyamat háttérében, az utóbbi az előtérben zajlik.” Az áttétel és a viszontáttétel teszi lehetővé, hogy a traumák új módon kerüljenek feldolgozásra: „az áttétel egyszerre a régi konfigurációja és az új kreálása”. Az analízis célját a szerző Treurniet nyomán fogalmazza meg: önnön létezésünk újbóli, érzelmileg átélte megértése úgy, ahogy az az analízisben történt, és olyan fejlődés, belátás, mely lehetővé teszi a legszemélyesebb meggyőződést és választást. Tamara Štajner-Popović is készített egy listát, mégpedig azokról a fogalmakról, amelyeket a posztklasszikus-interakciós pszichoanalízisben a legfontosabbaknak tart. Ezek az „előtérben” a tárgyanya, a tárgylibidó-áttétel, az áttételes neurózis, a konvergens konfliktus, az értelmezés, a „háttérben” pedig a köztes anya, az átváltozási tárgy, a függő-tartalmazó áttétel, a munkaszövetség, a projektív identifikáció. Az előtér a tudatos megfigyelés, a kutatás terepe, míg a háttér nem verbális, néma, az intuíción és az empátia világa. „Az analitikus és az analizált mellett egy harmadik tárgy is létezik, egy mozgató, megtartó és a pszichoanalízist túlélő tárgy. Ez maga a pszichoanalitikus viszony.”

„A nem irányítotttság és a pszichoanalízis tiszta aránya” című ta-

nulmányában Vladimir Petrović Freud „A pszichoanalitikus terápia útjai” című esszéjének metaforáját vizsgálja, és kitér az analitikus semlegesség, az áttétel és a viszontáttétel fogalmaira. A freudi „Einfühlung”-ot, a beleérzést empátiává mélyítve, az analitikus ebbéli képességében lelheti fel a pszichoanalízis „tisztá aranyát”. Szerinte a nevezetes analitikus semlegességet csak az empatikus képesség biztosíthatja, az analizált pedig csak olyan mértékben bocsátkozik bele az önvizsgálatba, amilyen mértékben valóban megértő személynek éli meg analitikusát. Petrović (akárcsak Štajner-Popović) csupán futólagosan említik Ferenczit (aki az irodalomjegyzékekben nem szerepel), ám nyilvánvalóan az ő elképzelései, felfedezései is javában átszűrődtek hozzájuk az újabb angol nyelvű szakirodalom közlekedőedényein. (Tegyük hozzá, hogy a szerb analitikusok az utóbbi évtizedben Budapesten keresztül tartották a kapcsolatot a nemzetközi pszichoanalízissel, emlegetik is a budapesti konferenciákat és Hidas György segítőkészségét.)

Végezetül Dragan Vukotić „Pszichoanalízis és lingvisztika” című tanulmányát említem meg, mely természetesen Lacanra támaszkodik, a pszichoanalízist nem befejezett, nem is zárt építménynek tartja – a lingvisztikai, a nyelvre figyelő hozzáállás pedig lényegtelené teszi a tudományosság/tudománytalanság kérdéskörét. „Az új paradigma keretében a »régi« fogalmak kibővített, friss értelemre tettek szert”, írja. Ugyanakkor elfogadhatónak találja a „másik szubjektivitás” hipotézisét, melyről az individuális tudat, az, aki beszél, nem tud semmit és nem érti a nyelvét, ám tudattalanul létezik valami, ami megjelölhető, objektíválható, a szó a szubjektumon belül is közvetít; a tudatlannak is van retorikája, melyet a tudatos beszéd asszimilál. Az ember egész drámája a nyelvben és a nyelvvel történik, írja Vukotić, egy szerb közmondással zárva tanulmányát és egyúttal a kötetet: a nyelvnek ugyan nincs csontja, mégis csontot tör.

Radics Viktória

Virág Teréz: Children of Social Trauma. Hungarian Psychoanalytic Case Studies. Jessica Kingsley Publishers, London and Philadelphia, 2000. 239 old.

A tanulmánykötet fordítása Virág Teréz *Emlékezés egy szederfára* című könyvének (Animula, Bp. 1996), amely a szerző korábban megjelent írásainak válogatását tartalmazza. A most angolul is megjelent kötet fontos nemzetközi közvetítő funkciót tölthet be, hiszen nemcsak arról tudósít, hogy a klasszikus „budapesti iskola” örököséiként fellépő mai magyar pszichoanalízis egyik markáns egyénisége milyen következtetésekre jut elméleti és terápiás munkássága során, hanem arról is, hogy hol tartunk ma Magyarországon a társadalmi traumák felismerésében, feldolgozásában és gyógyításában. Nem kis jelentősége van ennek napjainkban, amikor a nyilvánosság előtt is hangot kapnak a holokauszt tagadói és relativizálói, és amikor – a médiának köszönhetően – újabb és újabb társadalmi traumák szó szerinti értelemben a szemünk láttára szedik fizikai és lelki áldozataikat.

Virág Teréz az angol kötetben is felidéz egy nevezetes dátumot, 1982. november 9-ét, amikor a holokauszt túlélőivel végzett terápiás munkáról tartott előadást egy MPT-ülés keretében a Magyar Tudományos Akadémia Roosevelt téri épületének kicsiny és zsúfolásig megtelt termében. Szimbolikus dátum volt ez, hiszen – mint maga írja – később felismerte, hogy 1944-ben éppen ezen a

napon deportálták édesanyját, aki szerencsére túlélte a koncentrációs tábor, de az átélt borzalmakról sohasem beszélt gyermekeinek. Virág Teréz csaknem húsz évvel ezelőtti előadása – amelyen e sorok szerzője is jelen lehetett – más szempontból ugyancsak szimbolikus jelentőségű volt. „A hallgatás megtörését” jelentette, ama hallgatását, amely a holokausztáldozatok szenvedéseit, a túlélők és leszármazottjaik súlyos lelki terheit és identitásválságait hosszú éveken át körülvette. Magyarországon ez a „megtörés” nagy késéssel indult meg, de az, hogy megindult, igen nagy részben Virág Teréznek köszönhető.

Virág Teréz azóta „intézménnyé” nőtte ki magát, barátok, tisztelők, tanítványok hada veszi körül. Megszállottként képviseli az *ügyet*, a trauma felismerését és gyógyítását az egyén szintjén, a társadalom szintjén pedig a traumával való kollektív szembenézést és annak feldolgozását. A kettő természetesen szorosan összefügg egymással, hiszen a holokauszt traumája társadalmi trauma, amely nemcsak egyéni szenvedést okoz, és nem csupán az érintettek személyes identitását, hanem a szociális identitást – a túlélők, a tettesek, a kívülállók és leszármazottjaik szociális identitását is – alapvetően befolyásolja.

1989 után Virág Teréznek lehetősége nyílt az ügy hatékonyabb és szélesebb körű képviselésére. Felsorolni is nehéz lenne az elmúlt évtizedben nevéhez fűződő társadalmi kezdeményezéseket és szakmai teljesítményeket: KÚT-rendelő, dokumen-

tumfilmek, médiaszereplések, konferenciák, népszerű és tudományos előadások, nem utolsósorban pedig a publikációk. Virág Teréz pszichoanalitikus írásai azért érdemelnek különös figyelmet, mert a szorosabb értelemben vett terápiás beszámolók, esettanulmányok mellett mindig kitér a tágabb elméleti és történeti összefüggésekre is.

Az angol nyelvű kötet jól reprezentálja tanulmányainak sokoldalúságát. A túlélő gyermekekkel végzett terápiás munkáról szóló esetbeszámolók és -értelmezések mellett megtaláljuk a könyvben azokat az írásokat is, amelyek a trauma és az identitás pszichoanalitikus elméletéről, a szerző gondolkodásmódját formáló mesterekről és elődökről (így elsősorban Mérei Ferencről és Hermann Imréről, továbbá Ferenczi Sándorról, Róheim Gézáról, Bruno Bettelheimről, Viktor Franklról és másokról). Olvashatjuk a kötetben a tisztaeszlári vérvád pszichoanalitikus értelmezéséről szóló kitűnő tanulmányának és az „Emlékezés egy szerdára” című szép visszaemlékezésének angol fordítását is.

A könyvet – csakúgy, mint a korábbi magyar változatot – Gerlóczy Sári remek rajzai illusztrálják. Az angol fordítások színvonalasak; a magyar nevek és címek írása azonban a kötethez tartozó bibliográfiában gyakran pontatlan. Hasznos, hogy – az eredetit kiegészítve – névmutató segíti az olvasó tájékozódását. Kár viszont, hogy a kötetbe foglalt tanulmányok eredeti magyar címe és megjelenési helye sehol sem szerepel. Az apróbb hiányosságok azonban nem befolyásolják azt a közvetítő funkciót, amelyet ez a könyv betölthet (és minden bizonnyal be is fog tölteni).

Végül, egy megjegyzés. Ez a recenzió ürügy arra is, hogy a *Thalassa* szerkesztősége és a magam nevében kerek születésnapja alkalmából sok szeretettel gratuláljunk Virág Teréznek, kedvenc szerzőnknek és lelkes olvasónknak. Az angol nyelvű kötet is felfogható egy születésnapi ajándéknak. Kívánjuk, hogy még sok hasonló ajándék kövesse ezt.

Erős Ferenc

ÚJ KÖNYVEK

Arató Mihály: *Mindennapi szorongásaink*. Grafit Kiadó, Bp., 2000.

Czigler István (szerk.): *Túl a fiatalságon*. Akadémiai Kiadó, Bp., 2000.

Da Silva Neves, Rui: *Emlékek, képek, gondolatok*. Osiris, Bp., 2000.

Descartes, René: *Test és lélek, morál, politika, vallás*. Osiris, Bp., 2000.

Érős Ferenc (szerk.): *Ferenczi Sándor*. Új Mandátum, Bp., 2000.

Festinger, Leon: *A kognitív disszonancia elmélete*. Osiris, Bp., 2000.

Fried István (szerk.): *Lélektől léle-*

kig (osztrák–magyar–közép-európai összefüggések) Szeged, 2000.

Koestler, Arthur: *Szellem a gépben*. Európa, Bp., 2000.

Nietzsche, Friedrich: *Emberi – túlságosan is emberi*. Szukits Könyvkiadó, Szeged, 2000.

Pataki Ferenc: *Rendszerváltók és bűnbakok*. Osiris, Bp., 2000.

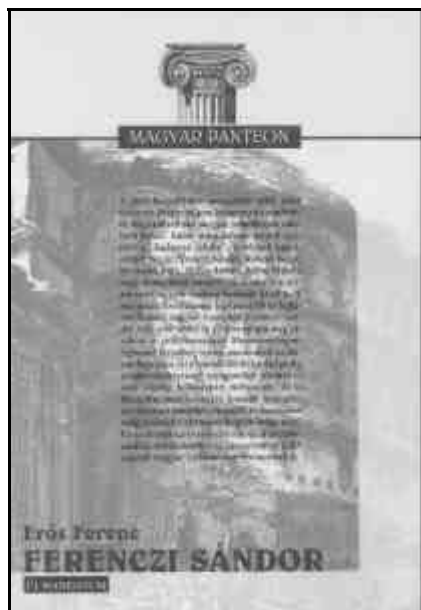
Searle, S. R.: *Elme, nyelv és társadalom*. Vince, Bp., 2000.

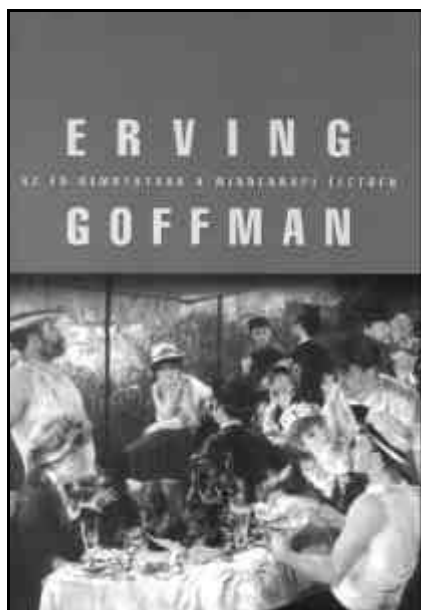
Virág Teréz: *Children of Social Trauma. Hungarian Psychoanalytic Case Studies*. Jessica Kingsley Publishers, London and Philadelphia, 2000.

A pszichoanalitikus mozgalom több mint százéves történetét tanulmányozva szembeötlő, hogy milyen sok magyar vonatkozást találunk benne. Külön irányzatként tartják számon a

„budapesti iskolát”, amelynek tagjai, többek között Ferenczi Sándor, Róheim Géza, Hermann Imre, Hollós István, Bálint Mihály nagy nemzetközi hírnévre és tekintélyre tettek szert, a szűk hazán kívül is. A mozgalom történetének legismertebb és legkiemelkedőbb magyar szereplője Ferenczi Sándor volt, több okból is. Ő honosította meg elsőként a pszichoanalízist Magyarországon; Sigmund Freudhoz szoros munkatársi és baráti kapcsolat fűzte; mind elméleti, mind pedig terápia-módszertani szempontból jelentős – nem mindig kellőképpen méltányolt, de a klasszikus pszichoanalízis határait feszegető, azt lényeges pontokon megújító és hatásában máig gyűrűző – életművet hagyott maga után. Ez az életmű szerves részét alkotja a pszichoanalízis történetének – és egyszersmind a 20. századi magyar szellemi élet történetének is.

(Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2000.)

Erving Goffman a chicagói központú szimbolikus interakcionista iskola meghatározó alakja. *Az én bemutatása a mindennapi életben* (Thalassa Alapítvány–Pólya Kiadó, Bp., 2000.) a szerző egyik legjelentősebb műve, amely a hétköznapi interakciók szereplőjeként megjelenő, illetve megjelenített én jelenségvilágának feltérképezésére vállalkozik. Goffman fenomenológiai ihletettséggű szellemének köszönhetően elemzése sűrűn találkoznak saját hétköznapi tapasztalatainkkal. A dramaturgiai hasonlat kifejtése azonban jól érzékelhetővé tesz egy sor olyan ismerős jelenséget, amely korábban éppen magától értetődősége okán nagyon is nehezen megragadhatónak tűnt számunkra.

A Thalassa Alapítvány és a Pólya Kiadó gondozásában
rövidesen megjelenik a

Freud–Ferenczi-levelezés I/1. kötete
Ára kb. 3000 forint

A nagy érdeklődésre való tekintettel előjegyzéseket veszünk fel. A Thalassa olvasói – amennyiben 2000. szeptember 30-ig előjegyzik a könyvet – 10% kedvezményt kapnak.

Előjegyezhető a következő címen:

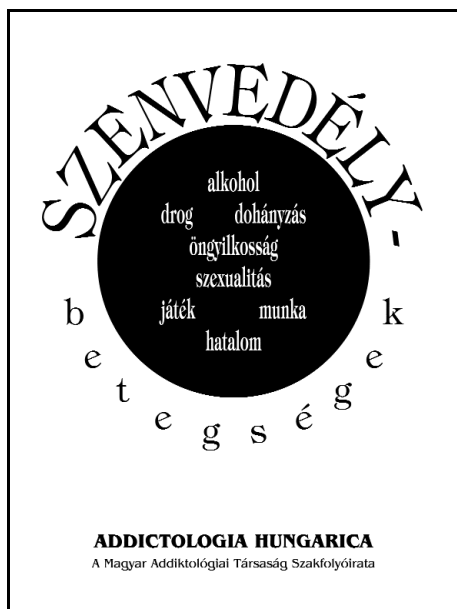
Thalassa Szerkesztősége

1132 Budapest, Victor Hugo u. 18–22.

Tel/fax.: 239-6043

e-mail: thalassa@mtapi.hu

FIZESSE ELŐ!

Szerkeszti: Buda Béla dr.

Megjelenik évente hatszor

Egy szám ára 300 forint

**Előfizetési díj
egy évre 1500 forint**

**Előfizethető
a TÁMASZ Alapítványnál
1021 Budapest,
Hűvösvölgyi út 116.
Telefon: 200 2530**

HÍREK, INFORMÁCIÓK

A Debreceni Egyetem Orvos- és Egészségtudományi Centrum Magatartástudományi Intézete 2000. április 14-én konferenciát rendezett „Temetni és/vagy dicsérni Freudot” címmel. A rendezők az eszmecsere – melyen a hazai pszichoanalízis elméletével foglalkozó több jeles szakember vett részt – a 90-es évek Freudvitái hazai recepciója egy állomásának szánták. Az előadások egy része lapunk következő számában fog megjelenni.

*

Az Országos Onkológiai Intézet (OOI) és a Pszichoanalitikusan Orientált Kiképző Egyesület (POPKE) közös szervezésében műhely délutánt tartanak „Pszichoanalitikusan orientált terápiák alkalmazása rosszindulatú daganatos betegségben szenvedők onkológiai kezelése során” címmel. Időpontja: 2000. szeptember 22., délután 4 óra. Helyszíne: 1122 Ráth György u. 7–9., Főépület, I. emelet, Tanácsterem.

*

A Magyar Pre- és Perinatális Pszichológiai és Orvostudományi Társa-

ság (MPPPOT) 2000. október 6–8. között tartja „A prevenció medicánális, pszichológiai és egészségfejlesztési aspektusai a magzat- és csecsemőkorban” címmel harmadik országos kongresszusát. A program részletes tájékoztatóját lásd a 84. oldalon.

*

A Magyar Pszichoanalitikus Egyesület 7. Őszi Analitikus Konferenciájára „Fejlődés és gyász – Új utak és lehetőségek az ezredforduló pszichoanalízisében” címmel 2000. október 27–28. között kerül sor.

Helyszín: Kossuth Klub, 1088 Budapest, Múzeum u. 7.

Bővebb információt Móricz Évától lehet kérni: 1194 Budapest, Vas Gereben u. 144. Tel.: 282–6044, valamint megtekinthető az MPE honlapján: <http://www.c3.hu/~pszian/konf2000.htm> címen.

*

A Ferenczi Sándor Egyesület „Lost Childhood – Az elveszett gyermekkor” c. nemzetközi konferenciáját 2001. február 23. és 25. között tartja Budapesten, a Radisson SAS Béke szálló különtermében, Budapest, VI. ker. Teréz krt. 43. Az előzetes programot részletesen lásd a 206. és a 220. oldalon.

Edited by Tihamér Bakó, Antal Bókay, Ferenc Erős (editor-in-chief), György Péter Hárs, György Hidas, Robert Kramer, Judit Mészáros, Júlia Vajda.

THALASSA is the journal of the Sándor Ferenczi Society, Budapest.

THALASSA is the title of Sándor Ferenczi's classical work.

THALASSA symbolically refers to the sea, the womb, the origin, the source. THALASSA is an interdisciplinary journal devoted to free investigations in psychoanalysis, culture and society.

THALASSA has roots in the historical traditions of Hungarian psychoanalysis, but is not committed to any particular school or authority.

THALASSA welcomes all original contributions, historical, theoretical, or critical, dealing with the common problems of psychoanalysis and the humanities.

DESCRIPTION OF THE PRESENT ISSUE (2000/2–3)

In our **MAJOR ARTICLES** section, two articles deal with the relationship between Sándor Ferenczi and the Hungarian poet, Attila József (1905–1937). In her article, **“I saw the past split”. A magical self-creating rite from a therapeutic model**, ANNA VALACHI analyzes the motives behind the creation of Attila József's “List of Free Ideas in Two Sessions” – a writing of enigmatic origin and genre. She focuses on “the confusion of tongues”, a term used by Ferenczi to designate one of the most frequent sources of misunderstanding between adults and children. Ferenczi's life and work, especially his notions of therapy, highly influenced and inspired Attila József, and left their mark on the text and context of the “List of Free Ideas”. This paper reveals signs of spiritual bonding between physician and poet.

In his article, **Traces of Ferenczi's influence in Attila József's psychoanalytical writings**, GYÖRGY KASSAI explores writings and poems by Attila József in light of Ferenczi's theory. He asserts that the poet knew and acknowledged the psychoanalyst's major ideas. *Thalassa* is a regular motif in the poetry of Attila József and a basic image in Ferenczi's theory. Moreover, the use of obscene words is conspicuous in Attila József's “List of Free Ideas in Two Sessions”, and a problem discussed in an essay by Ferenczi. The author suggests that a resemblance can be found between psychiatrist and poet not just in their thoughts but also in their personalities.

The third article in this section, PÉTER GYÖRGY HÁRS's essay, **Thalassa – or the regression of the symbol**, is about Ferenczi's concept of the symbol as worked out in *Thalassa* (1924). The author shows the interdependence between Ferenczi's *utraquistic method* and his original concept of symbol. He suggests that “symbol” in Ferenczi's thought is akin to Derrida's concept of

“trace” and also implies the terms “catastrophe”, “birth”, “death” and “playing”. As a result, we may conceptualize the opening and reopening of symbols just like the opening and reopening of a tomb, suggesting also the interplay of repression and repetition.

In our section, **PSYCHOANALYSIS IN SERBIA**, edited and translated by VIKTÓRIA RADICS, we publish the following contributions:

ŽARKO TREBJEŠANIN: Psychoanalysis in Serbia

This study discusses the appearance and development of psychoanalysis in Serbia. It describes the early interests of Hugo Klajn and Miklós Sugár in the 1920s, and the development of psychoanalysis after Freud’s most important works were published in the 1930s. Founded at that time, the Serbian Psychoanalytical Association was banned during World War II. During the communist era, psychoanalysis was generally repressed. However, in the 1950s, important institutions and departments of psychotherapy were established. In the 1960s, ideological resistance was reduced while interest in psychoanalysis and publications increased. In the 1980s, the ideas of psychoanalysis crossed many disciplines and sparked work in Serbian literature, philosophy, sociology, linguistics, anthropology, history and other fields.

ŽARKO TREBJEŠANIN: Hugo Klajn’s critical psychoanalysis

This essay is about the most significant Serbian psychoanalyst, Hugo Klajn, an expert on Shakespeare, a theatre critic, and a director. His work extended from 1921 to 1981, and survived two totalitarian regimes, Fascism and Stalinism. The essay touches upon his youth, his studies, and his encounter with psychoanalysis. After the war, he wrote a book on the war-neurosis of Yugoslavs. Later, he turned to the psychoanalytical exploration of dramas. He always showed great political consciousness. Klajn was the most important interpreter, follower and critic of Freud in Serbia. However, his work has almost been completely forgotten – “repressed”.

HUGO KLAJN: Hamlet’s self-consciousness

The author analyzes the drama from a psychoanalytical viewpoint. He discusses the question of the hero’s Oedipus- or Orestes-complex. He argues that behind Hamlet’s love for his father and resistant attitude toward his mother are incestuous desires and an unsolved Oedipus complex. Hamlet’s love for his father may be a reactive, excessive love. The author explores the causes of Hamlet’s postponed revenge. He suggests that revenge was not for the sake of Hamlet’s father, but for Hamlet’s own need. By building a new superego, Hamlet is obliged to cure himself and to contribute to the cure of Denmark.

ŽARKO TREBJEŠANIN: The psychopathology of non-everyday life

This essay analyzes psychological aspects of the totalitarian regime in Serbia. The author explores the psychic consequences of dictatorship for people under repression. These are shown in the tendency toward irrationality, regression and fears, and in the need for security – resulting in submission to a strong authority. He explores the mechanisms of power and the manipulation of the media. Stressing the responsibility of psychologists and intellectuals to understand totalitarianism, he examines the psychological roots and functions of nationalist ideology and reveals the psychological attributes of the dictator.

In the **FORUM** section, we publish **an exchange of letters between ANDRÉ GREEN and SERGIO BENVENUTO**. In the No. 1. 1999 issue of our journal, we published a conversation between Green and Benvenuto under the title “Against Lacanism”. (The text was taken from *Journal of European Psychoanalysis*, No. 2. Fall 1995–Winter 1996.) In their exchange of letters, André Green criticizes the published text of the conversation and Sergio Benvenuto replies to Green (Nos. 3–4, Spring 1996–Winter 1997).

The **WORKSHOP** section contains two articles.

In her article, **Sexual curiosity, trauma and the confusions of tongues. The relevance of Sándor Ferenczi’s work today**, KATHLEEN KELLEY-LAINÉ discusses Ferenczi’s article on the “Confusion of Tongues” in light of clinical practice, and presents the case of a young patient as an illustration of this confusion in a contemporary context. In particular, she argues that traumatic effects of adult sexuality on the “innocent” child seeking tender love is not necessarily due to physical abuse alone. Taking into consideration the existence of the unconscious drives of the young child – manifested by sexual curiosity – and the need to find a safe outlet for these, the child may become just as overwhelmed by adult sexuality through witnessing the primal scene or its equivalent – passionate quarreling or fighting between the parents – as through physical abuse. The author’s hypothesis derives from clinical experience, especially with young women in their early twenties. Although apparently successful in important ways – appearance, intelligence, professional life, etc. – these young women remain unusually obsessed with their parents’ live, especially their sexuality, thus jeopardizing their own experiences and sexuality.

ZSUZSANNA AGÁRDI MALEK’s essay, **The complexes of Oedipus and Electra. Past and present of the two complexes based on three dramas by**

Sophocles, attempts a mythological and historical disclosure of the Oedipus complex by analyzing three dramas of Sophocles (Oedipus Rex; Oedipus at Colonus; Electra). She also offers a literary-psychological interpretation of the three works. Using J. J. Bachofen's conception of matriarchy, the first part of her study shows that the two basic complexes of humankind, Oedipus and Electra complexes, are not only the manifestation of unconscious fantasies and desires related to parents, but also the historical, social and cultural memory traces of humankind's prehistorical course of development. Myths and their classical artistic elaboration faithfully preserve the matriarchal culture. At the same time, they already represent the laws of patriarchal culture sanctioned by the succeeding system of patriarchy. Bloody tragic events are manifestation of the great conflicts associated with the transition from matriarchy to patriarchy. The second part of the study interprets some of the typical motifs, symbolic characters and episodes of the dramas. It compares the dramatic logic of Oedipus Rex with the psychoanalytical disclosing work and reconstructs the "psychobiography" of Oedipus and Electra stripped of mythological elements. The author observes that psychoanalytical theory still fails to identify the right term for the basic conflict characteristic of women, wrongly called "female Oedipus complex."

In the **ARCHIVES** section three contributions follow:

ADAM BŽOCH's essay, **Karol Terebessy and the reception of psychoanalysis in Slovakia**, explores the intellectual impact of Freudian ideas on Slovakia. Slovakia encountered psychoanalysis in the first half of the 1940s. It was an outcome of three different productive sources: the young psychology, the programs of a movement called "Association for Scientific Synthesis", and the Slovakian artistic avant-garde, who produced a delayed surrealism called "over-realism" in Slovakia. The author presents the life and work of a Slovak writer and literary critic, Karol Terebessy (1910–1985), one of the first critics who applied psychoanalytical principles to the interpretation of literary works.

CHRISTFRIED TÖGEL in his article **Jenő Varga, psychoanalysis, the Councils' Republic and Stalinism**, explores – on the basis of archival sources, memoirs and interviews – the strange career of the economist Jenő (Yevgenij) Varga (1879–1964), an early Hungarian sympathizer of psychoanalysis. Varga became a member of the Hungarian Psychoanalytic Association in 1918, and, in 1919, was appointed People's Commissar for Finances during the Hungarian Councils' Republic, the first Communist regime in the country – After the failure of the Commune, he emigrated to Soviet Russia. In the 1920s, he worked at the Soviet commercial mission in Berlin, and maintained contact with Freud until the late 1920s. Later, he became one of the leading econo-

mists of the Soviet Union, an expert on the political economy of capitalism. Though he never publicly opposed Stalinism, an ambivalent attitude toward the totalitarian regime can be reconstructed from his memoirs as well as from interviews with family members and friends.

RUDOLF PFITZNER presents a curious exchange between **Sándor Ferenczi and Georg Groddeck on marriage** published in 1921 in *Die Arche*, a German journal. Pfitzner comments that these two, historically interesting, brief articles show that both psychoanalysts were heavily influenced by the stereotypical views of their age on women and feminine sexuality.

In her communication, **Sándor Ferenczi's domiciles**, JUDIT MÉSZÁROS presents a list of Ferenczi's known home addresses in Budapest from the beginning of his career until his death.

We accept contributions in Hungarian, English, German or French. Authors are requested to provide their papers with an English and/or Hungarian summary. Original articles, reviews, reflections, and suggestions should be sent to Dr. Ferenc Erős, Institute for Psychological Research of the Hungarian Academy of Sciences, Victor Hugo u. 18–22, H–1132 Budapest. Phone/fax: (36–1) 239–6043. E-mail address: thalassa@c3.hu and feros@mtapi.hu

THALASSA is now available on Internet: <http://mtapi.hu/thalassa> and <http://www.c3.hu/~thalassa> <http://www.c3.hu/scripta>

THALASSA is published by the Thalassa Foundation, Budapest (address above). Subscription and distribution: SZIGET REHABILITÁCIÓS SZÖVETKEZET, Murányi u. 21, H–1078 Budapest, phone (36–1) 342–7158.

The present issue of THALASSA was supported by the Ministry of National Cultural Heritage, the National Cultural Fund of the Republic of Hungary, the Hungarian Soros Foundation, and the University of Pécs. Thalassa is edited in cooperation with the “Theoretical psychoanalysis” PhD program of the Doctoral School in Psychology of the University of Pécs, and of the Institute for Psychological Research of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest.

E számunk szerzői

Agárdiné Malek Zsuzsanna, klinikai szakpszichológus, Újpesti Kórház és Rendelőintézet

Benvenuto, Sergio, filozófus, pszichoanalitikus, Istituto di Psicologia CNR, viale Kant 15, 00137 Róma, Olaszország

Bžoch, Adam, irodalomtörténész, Szlovák Tudományos Akadémia Világirodalmi Intézete, Konventna 13, 81364 Bratislava, Szlovákia

Erős Ferenc, egyetemi tanár, JPTE BTK Szociálpszichológiai Tanszék, igazgatóhelyettes, MTA Pszichológiai Kutató Intézete, 1132 Victor Hugo u. 18–22.

Green, André, pszichoanalitikus, Párizs, Franciaország

Hárs György Péter, esztéta, 9025 Győr, Festő u. 66.

Kassai György, irodalomtörténész, 84 rue Vergniaud, 75013 Paris, Franciaország

Kelley-Lainé Kathleen, pszichoanalitikus, 109, rue de Vangirard, 75006 Paris, Franciaország

Mészáros Judit, pszichoterapeuta, pszichoanalitikus, 1055 Budapest, Szt. István krt. 13.

Pfítzner Rudolf, pszichoanalitikus, Nussbaumweg 7, D-85521 Ottobrunn, Németország

Radics Viktória, irodalomkritikus, 1102 Budapest, Kőrösi Csoma sétány 4.

Tögel, Christfried, egyetemi tanár, pszichoanalízis-történész, Sigmund-Freud-Zentrum, Klinik für Neuropsychiatrie, Kraepelinstraße 6, D-39599 Uchtspringe, Németország email: c.toegel@gmx.net

Trebješanin, Žarko, pszichológus, pszichoanalízis-történész, egyetemi tanár, 11000 Belgrád, Kapetana Miškina 9/I., Jugoszlávia

Valachi Anna, irodalomtörténész, 1046 Budapest, Óceán-árok u. 15.

Contents

MAJOR ARTICLES

<i>Anna Valachi</i> : “I saw the past split”. A magical self-creating rite out of a therapeutic model	3
<i>György Kassai</i> : Traces of Ferenczi’s influence in Attila József’s psychoanalytical writings	27
<i>György Péter Hárs</i> : Thalassa – or the regression of the symbol	35

PSYCHOANALYSIS IN SERBIA

<i>Žarko Trebješanin</i> : The psychoanalysis in Serbia	57
<i>Žarko Trebješanin</i> : Hugo Klajn’s critical psychoanalysis	65
<i>Hugo Klajn</i> : Hamlet’s self-consciousness	85
<i>Žarko Trebješanin</i> : The psychopathology of non-everyday life	101

FORUM

A letter of André Green	149
-----------------------------------	-----

WORKSHOP

<i>Kathleen Kelley-Lainé</i> : Sexual curiosity, trauma and the confusions of tongues. The relevance of Sándor Ferenczi’s work today	163
<i>Zsuzsanna Agárdi Malek</i> : The complexes of Oedipus and Electra. Past and present of the two complexes based on three dramas by Sophocles	177

ARCHIVES

<i>Adam Bžoch</i> : Karol Terebessy and the reception of psychoanalysis in Slovakia	193
<i>Christfried Tögel</i> : Jenő Varga, psychoanalysis, the Councils’ Republic and Stalinism	207
Sándor Ferenczi and Georg Groddeck on marriage (<i>Rudolf Pfützner</i>)	221
Sándor Ferenczi’s domiciles (<i>Judit Mészáros</i>)	229

BOOKS	231
------------------------	-----

EVENTS AND INFORMATION	241
---	-----

ENGLISH SUMMARIES	242
------------------------------------	-----